

BÁBA IVÁN
RENDSZERVÁLTOZTATÁS MAGYARORSZÁGON

Bába Iván

RENDSZERVÁLTOZTATÁS MAGYARORSZÁGON

Egy történelmi pillanat leírása

MAGYAR NAPLÓ

Budapest, 2015

Lektorálta
Marinovich Endre

Sorozatszerkesztő
Marinovich Endre

© Bába Iván, 2015
© VERITAS Történetkutató Intézet, 2015
© Magyar Napló, 2015

ISBN 978-615-5465-37-6

Ágotának

„Azt kívántam kiformálni és bizonyítani, mi készítetett annyi különböző embert és csoportot arra, hogy saját jószántukból, vagy szándéktalanul, sőt néha akaratuk ellenére is, a haladás ügyét és irányát szolgálják.”

Lion Feuchtwanger: *Rókák a szőlőben*

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	11
1. A pártállam meggyengülése	13
1.1. Az előzmények	13
1.2. Kitekintés. Rövid szellemi előtörténet	15
1.2.1. A népi írók mozgalma	15
1.2.2. A magyar népi mozgalom elhelyezkedése az európai eszmetörténetben	21
1.2.3. A magyarországi polgári radikalizmus ideológiája	22
1.2.4. Neoliberalizmus, marxizmus és polgári radikalizmus	23
1.2.5. A magyar polgári radikalizmus és a hasonló külföldi mozgalmak	25
1.2.6. A népi-urbánus vita	26
1.3. 1985 – változások a Szovjetunióban. Átalakuló külpolitika.	27
1.4. A belső átalakulás kezdetei.	30
2. A Magyar Demokrata Fórum genezise	33
2.1. Új nemzedék a szellemi életben	33
2.2. A Tiszatáj és a Bethlen Gábor Alapítvány	34
2.3. Az Írószövetség közgyűlésétől a lakiteleki találkozóig	36
3. A Szabad Demokraták Szövetségének genezise	39
3.1. Erkölcsi indíttatás: értelmiségi alku helyett ellenzéki magatartás	39
3.2. Személyes indíttatás: tudományos felkészültség és kutatóintézeti szocializáció	42
3.3. A monori találkozó	46
3.4. A Duna-mozgalom és a Duna Kör	50
3.5. A Soros Alapítvány	58
3.6. A Szabad Demokraták Szövetségének megalakulása.	59
3.6.1. A Hit Gyülekezetének szerepe.	60
3.6.2. Intermezzo	61

4. A Fidesz genezise	63
4.1. Szakkollégiumok, klubok	63
4.2. A folytatás igénye	65
4.3. A szerencsés politikai pillanat	67
5. 1988 – az átalakulás kezdetei	69
5.1. Az MSZMP átalakulása és a szociáldemokrata kísérlet	69
5.2. Jogalkotás az átalakuló politikai környezetben	73
5.3. A többpártrendszer kezdete	77
6. 1989 – a felgyorsuló átalakulás	87
6.1. Az 1956-os forradalom és a Nagy Imre-kérdés	87
6.2. A határnyitás	90
6.3. Az Ellenzéki Kerekasztal és az MDF I. Országos Gyűlése	91
6.4. A jogalkotás és a Kerekasztal	96
6.4.1. A politikai pluralizmus kialakulása	96
6.4.2. A jogalkotás az átmenetben	102
6.4.3. Az MDF meghatározó politikusai és törekvéseik	104
6.4.4. A tulajdonreform	107
6.4.5. A megállapodás	111
6.5. MSZMP – a pártszakadás	114
6.6. A köztársaság kikiáltása	117
6.7. A népszavazás	118
6.8. 1989 összefoglalása	123
7. 1990 – Az első szabad választások	127
7.1. A Duna-gate botrány	127
7.2. Az országgyűlési választások	129
7.3. A paktum	134
7.4. A kormányzás kezdetei	139
8. A demokrácia első évei	143
8.1. Beláthatatlan nehézségek	143
8.2. Az önkormányzati választások	144
8.3. A taxisblokádnak	145
8.4. Semmisség, kárpótlás, ügynöktörvény	149
8.5. A politikai színtér átalakulása	157
8.5.1. A pártpolitika	157

8.5.2. A Demokratikus Charta	159
8.5.3. A médiaháború	161
8.6. Antall József előrejelzése	163
9. Antall József	165
9.1. Politikai öröksége és szellemi indíttatása	165
9.2. Antall, Pozsgay és az MDF.	173
9.3. A kór	176
10. Összefoglalás és következtetések	179
11. Lehetett volna jobban csinálni?	187
12. Kronológia	205
13. Felhasznált irodalom és források	208
14. Névmutató	209

ELŐSZÓ

„Lovat váltunk, gatyát váltunk, de a politikai rendszert megváltoztatjuk” – mondogatta volt Antall József, amikor közölünk valaki *rendszer-váltást* mondott *rendszer-változtatás* helyett. Ezt sokan vitatták, még többen összekeverték akkor.

Most, 25–30 év távlatából egyre biztosabban állíthatjuk, hogy a „változtatás” szó jobban megfelel mindannak, ami történt. A „történelmi pillanat” ugyanis, amely alatt megváltozott Magyarország politikai, gazdasági és társadalmi rendszere, mintegy tíz évig tartott. Tíz év az emberéletben jelentős időszak, a történelem nagy áramában azonban egy pillanat. Ezért lett ez e könyv alcíme.

Sokszor elhangzott az utóbbi huszonöt évben a panasz, hogy Magyarországon – más közép-európai országoktól eltérően – elmaradt a történelmi katarzis, nem vált egyértelművé, világossá, élessé az a pillanat, amikor a kommunizmus megbukott. Ha így tesszük fel a kérdést, akkor csak azt válaszolhatjuk, hogy valóban nem volt egyetlen nagy katarzis. De volt több. Néhány példaként emlékezzünk az Erdély-tüntetésre, a Duna-tüntetésre, 1989. március 15-re, Nagy Imre és mártírtársai temetésére, a köztársaság kikiáltására, az első szabad választásra. Különböző mértékben és módon, de valamennyi katartikus esemény volt.

Magyarországon a „létező szocializmus” nem egy nagy reccsenéssel, hanem emberek tízezreinek több évtizedes szívós munkája következtében szűnt meg, és alakult át parlamentáris demokráciává. Ebben a munkában aktívan részt vettek mindazok, akik felismerték, hogy a kommunizmus rendszere elviselhetetlen és tarthatatlan, és mindennapjaikban, kisebb és nagyobb közösségeikben e felismerésnek megfelelően cselekedtek. Tanítottak, újságcikket írtak, klubot, tüntetést vagy ifjúsági tábor szerveztek, illegális kiadványokat nyomtattak és terjesztettek, istentiszteletet tartottak, kereszteltek, tárgyaltak, jogszabályokat módosítottak. Az ellenerő mindvégig jelen volt, de a „történelem fősodrának” ellenállni nem bírt. Az a felismerés, hogy a kommunizmus megreformálhatatlan, fokozatosan növelte a változtatást akarók táborát és erejét, s bomlasztotta az utóvédharcot folytatókét. S végül a rendszer összedőlt.

2006–2010 között a Demokratikus Átalakulásért Intézet *Elbeszélt történelem* (Oral History) című programjának keretében több tucatnyi beszélgetés felvételére került sor az 1985–1994 közötti korszak aktív szereplőivel. A beszélgetések eredeti DVD-kazettán megtalálhatóak az intézet archívumában, másolatban a VERITAS Intézetben. E könyv hivatkozásainak nagy része ezekre az interjúkra vonatkozik. Tizennyolc beszélgetés nyomtatott formában is megjelent a Demokratikus Átalakulásért Intézet gondozásában, *Felgyorsult történelem* címen 2010-ben.

A szerző célja az 1985–1994 közötti évtized politikai és társadalmi folyamatainak bemutatása, különös tekintettel a rendszerváltoztatás igényére. Részletkérdésekben nem kíván „igazságot tenni”, ezért nem ritka a különböző álláspontok ütköztetése, és ezért a nagyszámú idézet és hivatkozás. Mindez a folyamatok összetett voltát és a megítélés nehézségeit is jelzi. Ám a szerző saját véleményét egyértelműen kifejti mind a szövegben, mind az összefoglaló fejezetekben.

A tárgyalt időszak óta 25–30 év telt el. Ami akkor történt, az a mából nézve már történelem.

Ajánljuk e könyvet azoknak, akik megélték, és azoknak, akik azóta születtek, abban a reményben, hogy segítségükre lesz e bonyolult korszak megértésében.

1. A PÁRTÁLLAM MEGGYENGÜLÉSE

1.1. Az előzmények

Kádár János konszolidációs politikájának talán legfontosabb eleme az úgynevezett Új Gazdasági Mechanizmus bevezetése volt 1968-ban. Az alapgondolat szerint olyan működőképes, hatékony gazdasági rendszert kellett teremteni, amely anélkül biztosítja az ország gazdaságának tartós növekedését, hogy az a rendszer politikai és ideológiai alapjait és a társadalmi berendezkedést érintené. 1968-tól – az MSZMP legfelső köreiben zajló kisebb-nagyobb csatározásoktól függően – a „mechanizmus” körüli küzdelem határozta meg a magyar politikai életet, lényegében a nyolcvanas évek közepéig. A keményvonalasok szűkíteni próbálták a vállalatok viszonylagos önállóságát, a „technokraták” pedig próbálták megőrizni, esetleg tovább tágítani azt, illetve erősíteni a szövetkezeti szektort. Részben e gazdaságpolitikai elképzelések mentén alakultak ki a párton belüli véleménykülönbségek, jöttek létre a különböző – alkalmi vagy tartós – érdekcsoportok.

Az első olyan reformlépés, amely nem a gazdaságpolitika, hanem a közjog terén tétetett meg, az 1983-ban hatályba lépő és az 1985-ös országgyűlési választásokon alkalmazott új választójogi törvény volt. A törvény a Hazafias Népfront kezdeményezésére, elsősorban Pozsgay Imre főtitkári munkájának eredményeképpen született meg.¹

Megszületése pillanatában, 1983-ban nem keltett túl nagy visszhangot, az 1985-ös választásokon azonban – 1947 óta először – olyan események történtek, amelyek felbolygatták a magyar közvéleményt. A törvény értelmében már maga a Népfront köteles volt minden választókerületben két jelöltet állítani. A jelöltállítás lakossági jelölőgyűléseken történt, ahol a jelenlévők pontosan meg nem határozott körének többségi szavazatával válhatott valaki jelöltté. Sajátos színfoltja lett e jelölőgyűléseknek, hogy az akkor már sok éve és viszonylag szervezeten működő, önmagát *demokratikus ellenzék*nek nevező csoport elhatározta, hogy próbára teszi a kommunista hatalmat. Nagy sokkot okozott, amikor egyik-másik jelölőgyűlésen az ellenzék egy-egy tagja felállt és jelöltnek javasolta e csoport prominens képviselőit, Rajk Lászlót,

¹ **Hazafias Népfront** minden szocialista országban működött. E szervezet funkciója az volt, hogy transzmissziós közeget teremtsen az adott ország kommunista pártja és a társadalom között. Lehetek tagszervezetei, például a nőszövetség, az antifasiszták szövetsége, a nyugdíjasok vagy bélyeggyűjtők szervezete. Valódi politikai funkciója nem volt. Magyarországon – Nagy Imre miniszterelnök 1954-es próbálkozása után – Pozsgay Imre volt a szervezet első főtitkára, aki megkísérelte tartalommal megtölteni az üres intézményes keretet.

Tamás Gáspár Miklóst vagy Tóth Jánost, a Duna-mozgalom jeles szakértőjét. A második jelölőgyűlésekre – mert a törvény szerint kettőt kellett tartani – az MSZMP mozgósította minden rendelkezésre álló erejét, a helységeket megtöltötték a megbízható szavazók, s volt, ahol géppisztolyos munkásörök sorfala között juthatott be az állampolgár a jelölőgyűlésre. Az ellenzék tagjaiból sehol sem lett képviselőjelölt, ám a több jelölt állításának lehetősége közbeszéd tárgya lett. A két hivatalos jelölt közül – amikor is egyiket győzelemre szánták, a másikat pedig, ha megkapta a szavazatok 25%-át, ún. képviselőjelöltnek – több helyen kiesett a győzelemre szánt pártkader s győzött a másik. Így közel negyven év után először fordult elő, hogy „független” jelölt is győzött a szegedi Király Zoltán személyében.

A jelöltállítás során történt meg először, hogy a Hazafias Népfront főtitkára, Pozsgay Imre, és a demokratikus ellenzék vezetői, Kőszeg Ferenc, Mécs Imre, Solt Ottília, Pető Iván, találkoztak és a nyilvánosság előtt vitatkoztak. „Ez a választás az utolsó esélye a szocializmusnak ahhoz, hogy magához térjen. Mert ha ezt nem tudja megtenni, akkor el fog tűnni az emberiség történelméből, mint egy rossz emlékű kísérlet” – mondta akkor Pozsgay Imre.²

Ettől kezdve az MSZMP-n belül is megerősödnek a reformerők, szerveződni kezdenek a reformkörök, és a Központi Bizottság apparátusának alkalmazottai is megszólalnak – például olyan, addig tabunak számító témában, mint a szomszédos országokban élő magyarság problémái. A technokrata reformerek egyik vezére, Nyers Rezső egyre nagyobb hatással van a döntésekre.³ Az MSZMP-n belül a különböző értelmiségi és ellenzéki körökhöz lényegében két csatorna épül ki, az egyiket Aczél György,⁴ a másikat Pozsgay Imre működteti. Aczél – mint a szocializmusban nagyon fontos kultúrpolitika meghatározója – folyamatosan saját kezében tartja azt a szálát, amely a demokratikus ellenzéktől, majd a Soros Alapítványtól Vásárhelyi Miklóson⁵

² *Beszélgetés Pozsgay Imrével.* Készítette: Bába Iván. A továbbiakban: Pozsgay. – **Pozsgay Imre** (1933) tanár, politikus. 1982–1988 között a Hazafias Népfront főtitkára, 1988–1990 között államminiszter, az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, 1989-től az MSZP elnökségének tagja. 1990-ben az MSZP alelnöke, a párt országgyűlési frakciójának vezetője. 1990 novemberében kilépett az MSZP-ből. (Életrajzi jegyzeteinkben csupán a legfontosabb, az adott korra vonatkozó adatokat tüntettük fel.)

³ **Nyers Rezső** (1923) politikus, közgazdász. 1988–1989-ben az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, államminiszter, 1989. június–október között az MSZMP elnöke, 1989–1990-ben az MSZP elnöke.

⁴ **Aczél György** (1917–1991) 1935-től volt tagja a Kommunisták Magyarországi Pártjának. 1949–1954 között Rákosi bebörtönöztette. 1956-ban fegyverrel harcolt a forradalom ellen, majd annak leverése után csatlakozott Kádár Jánoshoz, és 1989-ig legfőbb bizalmasa maradt. Különböző politikai tisztségekben Magyarország legfőbb kultúrpolitikai vezetője volt 1988-ig, politikai bukásáig.

⁵ **Vásárhelyi Miklós** (1917–2001) politikus, újságíró. 1956 novemberében a minisztertanács sajtófőnöke, 1957-ben letartóztatják, 1958-ban a Nagy Imre-perben ötévi börtönre ítélik. 1984–89 között a Soros Alapítványban dolgozik, 1989-ben Soros György személyes képviselője. 1988-ban az Új Márciusi Front és a Szabad Kezdeményezések Hálózatának alapító tagja, 1988–1991 között a Történelmi Igazságtétel Bizottság tagja. 1990-től az SZDSZ országgyűlési képviselője.

és Donáth Ferencen⁶ át vezet hozzá. Pozsgay Imre az ún. *népi értelmiségiek* körével ápol kapcsolatokat, Csoóri Sándorral⁷ kifejezetten baráti viszonyt.

Ahhoz, hogy megértsük az 1980-as évek szellemi és politikai küzdelmeit, azok mélyrétegeit és felszíni megnyilatkozási formáit, elengedhetetlen, hogy felidézzük a XX. századi magyar szellemi élet két legfontosabb áramlatát, a népi írók mozgalmát és a polgári radikálisnak, majd az ebből eredő, urbánusnak nevezett eszmekört.

1.2. Kitekintés. Rövid szellemi előtörténet

1.2.1. A NÉPI ÍRÓK MOZGALMA⁸

Az 1920–1930-as évtized fordulóján induló fiatal írónemzedék tagjaiban Magyarország első világháború utáni helyzete, a háborút lezáró trianoni békeszerződés következményei, valamint az ország kétségbeejtő szociális állapota ébresztette föl a nemzeti és szociális felelősségtudatot. Végveszélyben látták az országot nemzeti és társadalmi szempontból egyaránt, ezért azt a célt tűzték ki maguk elé, hogy társadalmi egyenlőségen és nemzeti függetlenségen alapuló új Magyarországot teremtenek.

Magyarországon a középosztály és a nagybirtokos arisztokrácia még a XX. század elején is csak önmagát tekintette a nemzetnek, a társadalom többségét kitevő parasztságot és munkásságot kirekesztette a nemzet fogalmából. Ezzel a szemlélettel szállt szembe az 1930-as években az a szellemi és politikai törekvés, melyet népi mozgalomnak neveznek.

A népi mozgalom tagjai a demokratikus átalakulást halaszthatatlannak ítélték, a nemzetből kihagyott társadalmi osztályok felszabadítása útján akartak demokratikus magyar nemzetet formálni. A népi írók legfontosabb törekvése az új nemzet-tudat megteremtése volt, s ez a program fogta egységbe a különféle származású, műveltségű és esztétikai ízlésű írókat.

⁶ **Donáth Ferenc** (1913–1986) 1934-ben lépett be a Kommunisták Magyarországi Pártjába, s ennek tagjaként 1945-ig különböző illegális és legális munkát végzett. 1951-ben bebörtönözték, a börtönből 1954-ben szabadult. 1956-ban Nagy Imre munkatársa volt, 1958-ban a Nagy Imre-per másodrendű vádlottjaként tizenkét évre ítélték. 1960-ban szabadult. 1970-től a demokratikus ellenzéki mozgalom nagy tekintélyű résztvevője volt.

⁷ **Csoóri Sándor** (1930) író, költő, a népi szellemi hagyomány legnagyobb tekintélyű örököse. Az 1970–1980-as évek ellenzéki szellemi megmozdulásainak egyik vezéralakja. Az MDF egyik alapítója, majd elnökségi tagja.

⁸ Forrás: Görömbei András: *A magyar népi irodalom*. Mindentudás Egyeteme, 2005. február 24. (Az interneten közzét szöveg szerkesztett változata. A fejezetben olvasható idézeteket is innen vettük.)

A népi írók közül legtöbbször a parasztság különböző rétegeiből jöttek. Egy részük magasabb iskolai révén már fiatalon értelmiségivé lett (Erdélyi József, Illyés Gyula, Tamási Áron, Kovács Imre, Darvas József, Juhász Géza), mások magasabb iskolák nélkül, önművelés révén váltak íróvá (Veres Péter, Sinka István, Szabó Pál, Nagy Imre és Sértő Kálmán). És voltak, akik a középosztályból, többnyire vidéki értelmiségi családból származtak, és értelmiségiként tekintették szívügyüknek az „alulso Magyarország” felszabadítását (Erdei Ferenc, Németh László, Kodolányi János, Féja Géza, Gombos Gyula, Gulyás Pál, Szabó Zoltán).

A népi írók ideológiai tekintetben meglehetősen heterogén csoportot alkottak. A közös cél elérését eltérő utakon keresték. Egymás között is éles vitáik voltak, mert a korabeli fogalmak szerint baloldali, középen lévő és jobboldali gondolkodású egyaránt volt köztük.

Közvetlen élményük volt a falu élete. Összességükben az egész ország ismeretét hozták az irodalomba. Mindenkinek megvolt a maga külön tája, amelynek nemcsak szépségeit, hanem nyomasztó problémáit is jól ismerte.

Az 1930-as évek elején a népi írók a parasztság gazdasági és politikai felszabadítását látták a legfontosabb társadalmi feladatnak, a szegényparasztság sorsával való törődés a népi mozgalom számára azonban csak feladatainak egyike volt. A népi írók számára a nép az egész nemzetet jelentette, a „népi” jelzőt pedig annak a politikai gondolkodásnak és cselekvésnek a jelölésére használták, amely egyszerre irányult a magyarság szociális és nemzeti problémáinak a megoldására.

A *népi író* elnevezés Németh Lászlótól, a mozgalom egyik ideológusától származik. Számára Homérosz, Dante, Shakespeare, Goethe, Petőfi volt a példa arra, hogy „az irodalom a nép legmélyebb megnyilatkozása”. Illyés Gyula szerint a népi irodalomban az egész magyar irodalom érkezett el fejlődésének egy régóta esedékes szakaszába, hogy plebejussá váljék, s mint ilyen, azonosuljon az egész nemzettel.

A népi írók a magyar társadalmat úgy akarták megváltoztatni, szociálisan igazságossá tenni, hogy közben hangsúlyozták a magyar nemzet problémáit. Ezért volt a népi irodalomnak – erős társadalmi érdeklődése mellett – határozott nemzeti jellege. Fontosnak tartották azt, hogy a magyar önismeretben a nemzet „sorskérdéseinek” világos megmutatása legyen az alap, és hogy az új értelmiség az egész magyarságért felelősséget vállaljon.

A népi írók a magyar nemzet boldogulását „a kelet-közép-európai népek közösségében” keresték. Németh László úgy látta, a magyar sorskérdések olyan bonyolultak, hogy aki azok megoldására receptet talál, az európai mintát is ad. Illyés a maga patriotizmusát is az egyetemes emberi értékekhez és jogokhoz való mély kapcsolódásával magyarázta: „A világ összefügg; nem tesz tehát jó szolgálatot más nemzetnek az, aki a maga nemzetét rosszul szolgálja. Valamennyi nemzet jogából ad fel az valamit, aki a maga nemzetének jogaiból csak egy szemernyit is föl ad.”

A népi írók azt hirdették, hogy az irodalom mindenkor előtte járt a politikának. Valamennyien úgy érezték, hogy az író felelős népe sorsáért, s írói hivatásukat küldetésnek tartották a közösségi sors alakításában. Azt vallották, hogy irodalmi munkásságukkal a nemzet megújulását, igazságosabb életét akarják szolgálni. Illyés mondatai szállóigévé váltak: „Áruló lennék, ha csak író akarok lenni. Az újítás, a mérészség nemcsak az irodalomban esedékes, hanem a társadalomban is, sőt ott esedékes először és igazán.” Tamási Áron szerint pedig „nemzet- és sorstársaival egyetemben az író nemcsak azért felelős, amit írásban és szóban hirdet, hanem azért is, amit mások az ő hallgatása fölött a népével cselekednek”. Veres Péter is a cselekvő történelmi jelenlétet tekintette az író küldetésének, s meggyőződése volt, hogy az egyén szabadságát nem a közösségen kívül, hanem azon belül kell biztosítani.

A népi írókban tehát nagyfokú közösségi és történelmi felelősségtudat élt. Hittek abban, hogy az irodalom a maga tudatosító, eszméltető és cselekvésre készítő lehetőségei révén a nemzeti közösség felemelésének eszköze lehet.

A népi írók történelemszemléletének fontos eleme volt az a tétel, hogy a magyar történelem során külső és idegen hatalomra való támaszkodás sohasem segítette elő a nemzeti fejlődést. Ez a történelmi tapasztalat vezette a népi írókat, mindenekelőtt Németh Lászlót arra a gondolatra, hogy a magyarság saját útját keressék. Ezt a saját utat nevezte Németh László a *harmadik útnak*. Az 1920-as évek Magyarországnál egymással élesen szemben álló jobboldal és baloldal között nem kívánt választani, hanem megálmodott egy Harmadik Magyarországot, melyet a XX. századi magyarságnak kellene megteremtenie a saját kultúrája és hagyományai alapján. A kapitalizmus és a kommunizmus alternatívájával szemben pedig egy harmadik oldalt keresett, amelyik mentes eme szélsőségek hibáitól. Majd a fasiszmussal és a szovjet rendszerrel egyformán szemben állva fogalmazta meg a harmadik út programját. Ezt hirdette meg 1943-ban a második szárszói konferencián elmondott előadásában is.

Bibó István, a mozgalom másik nagy teoretikusa is a harmadik út lehetőségét hangsúlyozta, amikor 1945-ben nagy tanulmányban mérte fel a kétféle félelemtől gyötört magyar demokrácia válságát: „Aki Magyarországból szovjet tagállamot akar csinálni, az hazaáruló; aki Magyarországon Habsburgot akar restaurálni, az is hazaáruló; aki pedig Magyarországot az elé a hamis alternatíva elé próbálja állítani, hogy csak e kettő között választhat, az kétszeresen hazaáruló. Mert e kettő között ott van a harmadik, egyedül helyes út, a belsőleg egyensúlyozott, de radikális reformpolitikát folytató, demokratikus, független, szabad Magyarország lehetősége.”

Az adott történelmi körülmények között a harmadik út eszméje nem juthatott többre, mint hogy megfogalmazza egy független Magyarország megteremtésének igényét, melynek gyakorlati megvalósítására akkor a történelem semmilyen lehetőséget nem adott. Mint eszmény mégis évtizedekig, gyakorlatilag a XX. század végéig

megmaradt és hatott. Az eszmerendszer egyes elemei ma is megtalálhatóak értelmiségi és politikusi megnyilatkozásokban.

Az erős nemzeti és szociális felelősségtudat eredményezte azt, hogy a népi írók gyakran vállaltak politikai szerepet. A „trianoni országvesztés” okozta sokk azt eredményezte, hogy az 1920-as években sokféle ifjúsági és értelmiségi közösség érdeklődéssel fordult a magyar nemzet szellemi és szociális állapota felé. Egyszerre keresték a tragédiához vezető okokat és a kiutat a nemzeti katasztrófából. A népi irodalom e közösségek egy részének irányt adott, és ezáltal megteremtette a maga tömegbázisát is.

Az új generáció első közös estje Budapesten volt 1929. február 27-én. Németh László vezette be *Népi író* című írásával, melyben új, társadalomformáló igényű nemzedéki ars poeticát fogalmazott meg.

A laza szerveződésű népi írói mozgalom egyik csúcspontját a *Márciusi Front*ban érte el. A Márciusi Front (1937. március 15. – 1938 vége) szellemi és politikai mozgalom volt. A népi írók – Erdei Ferenc, Féja Géza, Illyés Gyula, Kovács Imre, Sárközi György, Veres Péter – és a Donáth Ferenc vezetésével működő budapesti, valamint a debreceni Egyetemi Kör összefogásából keletkezett. 1937. március 15-én 12 pontba foglalták programjukat. E programban demokratikus átalakítást, sajtószabadságot, szervezkedési szabadságot, a dunai népek önrendelkezésén alapuló összefogást, a nagybirtok kisajátítását, a monopoltőke korlátozását követelték, felhívták a figyelmet a zsidóság igazságtalan megbélyegzésére és a német terjeszkedés veszélyeire. A mozgalom 1938 végére – a rendőrségi zaklatások, a perek (Erdei Ferenc, Féja Géza, Illyés Gyula, Kovács Imre és Veres Péter ellen indult bírósági eljárás), a faszálódási veszély és a belső nézetkülönbségek miatt – felbomlott.

A népi mozgalom szellemi magaslata a *Második Szárszói Konferencia* volt 1943 augusztusában. A találkozóknak az volt a célja, hogy nagy nyilvánosság előtt tisztázza a népi mozgalom társadalmi és gazdasági alapelveit. Ekkor azonban, a történelem különösen feszült pillanatában, már élesen polarizálódtak a nézetek. A két pólust Erdei Ferenc és Németh László nézetei jelentették. Erdei Ferenc álláspontja szerint a magyarság számára nincs más út, mint a szocializmus választása – szemben a fasisz-mussal. Németh László viszont sem a fasiszmust, sem a bolsevizmust nem fogadta el, hanem a harmadik oldal, egy harmadik út koncepcióját fejtette ki. A szárszói konferencia megítélése mindmáig viták tárgya, de Szárszó a népi mozgalom jelképévé vált.

Az 1920-as években induló fiatal írók művei tárgy, szemlélet és stílus tekintetében egyaránt új irányt adtak a magyar irodalomnak. Bennük közvetlenül szólalt meg a társadalmi elégedetlenség és a társadalmi lázadás hangja is. A nemzedék kritikussá váz szegődött Németh László rögtön fel is hívta erre a figyelmet. Az is feltűnt neki, hogy a fiatal írók szemlélete visszahatott az idősebb írókra is, s 1930 körül a magyar

irodalom egy-két év alatt teljesen átalakult. Az irodalom tartalmilag megtelt közösségi problémákkal, művészi megformáltság tekintetében pedig jóval egyszerűbbé, közvetlenebbé vált.

Az új nemzedék bevitte a közgondolkodásba a változtatás igényét. A népi írók a magyar irodalmi hagyományból azokat az alkotókat tekintették elődeiknek, akikben a közösségért felelős magatartást és a nemzeti önismeret forrását fedezték fel. Erős szemléleti ösztönzést kaptak a parasztzene archaikus-autentikus rétegeit a modern zene számára megnyitó Bartók Béla és Kodály Zoltán művészetétől is.

A népiek a magyar nemzet szabadságharcjait emelték a történelem fő vonulatójává. A reformkort és az 1848-as szabadságharcot saját törekvéseik egyenes előzményének tekintették, a kiegyezés utáni kort pedig elmarasztalták. Élesen bírálták a társadalmi elnyomás bármely megnyilvánulását.

Meggyőződésük volt továbbá, hogy a nemzet boldogulásának előfeltétele a reális nemzeti önismeret. A megoldásra váró társadalmi problémák sokaságának adtak műveik révén nagy nyilvánosságot. Dokumentatív és művészi erejükkel egyaránt arra ösztönözték olvasóikat, hogy szembenézzenek a föltárt társadalmi bajokkal.

Az 1930-as évek közepéig a parasztság nemzet alatti helyzetéről és sorsáról főleg szépirodalmi munkák, regények, novellák, színdarabok és versek tudósítottak. Aztán hirtelen megszületett a két sajátos műfaj: az *önéletrajz* és a *szociográfia*. A változtatási szándéknak volt következménye, hogy a népi írók legtöbbször korai önéletrajzot írt, vagyis nem pályájuk végén írták meg önéletrajzukat, mint az általában természetes és szokásos volt. Belső alkotói szükségéből szólaltak meg ezek az önéletrajzok, s megváróan új „önismereti tartományokkal” formálták a nemzeti közösség tudatát. A szociográfiák is döbbenetes tényeket tártak a társadalom elé. Elsüllyedt falvakról, a nép önpusztításáról, a szegényparaszti életforma kilátástalanságáról, az alsóbb néprétegek pusztulásáról adtak számot. A népi írók felosztották maguk között Magyarországot, hogy mások számára is felfedezzék az ország életét. Ki-kinek annak a vidéknek az életét rajzolta föl, amelyikről származott, amelyiknek a sajátosságait legjobban ismerte. Így jött létre, szinte kollektív alkotásként, a két háború közötti Magyarország hatalmas szociográfiai körképe, fölrázó láttelepe.

Az 1948-as kommunista hatalomátvétel után a népi írók sajátos helyzetbe kerültek. Voltak, akik a hatalommal való kompromisszumkeresés útjára léptek (Veres Péter, Erdei Ferenc, Darvas József), mások a távolságtartás, de meg nem ütközés útját választották (Illyés Gyula), s volt közöttük olyan, akit a kommunista hatalom szorított ki az irodalomból és a szellemi életből (Németh László, Bibó István, vagy az emigrációba menekülő Kovács Imre és Szabó Zoltán).

Az 1956. októberi forradalomban a népi írók a harmadik út megvalósulásának lehetőségét látták, s azt a magyar nemzet újjászületéseként értékelték. A forradalom

leverése után a kommunista hatalom a népi írókat tekintette egyik fő ellenségének. 1958-ban párthatározatban ítélete el őket az „ellenforradalom” előkészítésében vállalt szerepük és a szocialista öntudat kialakulását veszélyeztető „nacionalizmusuk” miatt. A népi mozgalom és az 1956-os forradalom célkitűzései számos ponton valóban közösek voltak. Bibó István életfogytig tartó elítélésén túl is rendeztek egy külön, „harmadikutas” pert.

Az idők folyamán folyamatosan változott az a közvetlen társadalmi-nemzeti feladat, amelyik a népi írókat akkor is összefogta, amikor már nem használták a „népi író” kifejezést, mert szűkítő értelműnek érezték. A második világháború után összetartó erő volt a sztalinizálás elleni védekezés, a nemzeti demokratikus hagyományokhoz való ragaszkodás, majd a forradalom idején a nemzeti függetlenség iránti igény kifejezése.

Az 1950–1960-as évek fordulóján a párt- és kormányzati hatalom végrehajtotta Magyarországon a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálását. Ennek az erőszakos társadalom-átalakításnak a drámája ösztönözte a népi írók örökségét tudatosan vállaló fiatal írókat arra, hogy megújítsák a szociográfiát. Az új szociográfiai hullám országos visszhangot kiváltó első darabja Csoóri Sándor *Tudósítás a toronyból* című könyve volt. Ezzel indult a fiatal írónemzedék egyik legnagyobb közös teljesítménye, a *Magyarország felfedezésének* második sorozata, mely az 1960–1970-es évek Magyarorszájáról készített látteleket.

A második világháborút követő békediktátumok a magyar nemzeti kisebbségek sorsát a többségi ország belügyének hatáskörébe utalták. A szomszédos országokban élő kisebbségi magyarság teljes kiszolgáltatottságát jelentette ez a többségi nemzetek nacionalista törekvéseinek. Magyarországon viszont a nemzeti gondok említése is a nacionalizmus bélyegét kapta. Ennek a politikának az lett a következménye, hogy Magyarországon nemzedékek nőttek fel anélkül, hogy hallottak volna az ország határain kívül élő több mint hárommillió magyarról.

Ezzel a politikával Illyés Gyula már az 1960-as évek elején szembeszállt. Ahol csak tehetett, nemzetközi fórumokon is szót emelt a nemzeti kisebbségek védelmében. Ebben a munkában Illyés Gyula legfontosabb társa, sok esetben ösztönzője, majd törekvéseinek legkövetkezetesebb és legnagyobb hatású folytatója, vagyis Illyés Gyula utóda Csoóri Sándor lett. Csoóri az 1960-as évek végétől azt tekintette egyik legfontosabb feladatának, hogy a kisebbségi magyarság történelmét és aktuális helyzetét megismertesse a magyarság egészével, s ezáltal fölébressze a nemzeti felelősséget az „elszakított nemzetrészekért”. A problémákat drámai hangon elemző esszéikben állt ki a kisebbségi magyarság jogaiért. Ebben legfontosabb támogatója a Szegeden megjelenő Tiszatáj volt, amely írásainak fórumot biztosított.

1.2.2. A MAGYAR NÉPI MOZGALOM ELHELYEZKEDÉSE AZ EURÓPAI ESZMETÖRTÉNETBEN

Akik megpróbálták a népi mozgalmat elhelyezni az európai politikai eszmetörténet színpéjében, két orientációs pontot választottak: a német völkisch-mozgalmat és a populizmust. A *völkisch*-mozgalommal való összevetés tulajdonképpen már az 1930-as években, a népi-urbánus vita során felmerült. Az urbánusok által hangoztatott egyik fő vádpont éppen az volt, hogy a népi mozgalom a német völkisch-mozgalom magyarországi megfelelője. Szabó Miklós azonban határozottan elveti ezt a gondolatot. Meggyőző érveket sorol fel amellett, hogy a weimari Németország politikai színpéjében nem a *völkisch*-irányzat, hanem az első világháborút megelőző évekbe visszanyúló *Jugendbewegung* rokonítható a népi mozgalommal. A *Jugendbewegung* ugyanis a magyar népiekhez hasonlóan egyszerre gyakorolt civilizációkritikát és fedezte föl magának a parasztságot, mint a társadalom egész életének további alakulását alapvető módon meghatározó osztályt. Hangsúlyozza, hogy mind a magyar népieknél, mind pedig a *Jugendbewegung* gondolkörében központi szerepet játszott a generációs probléma, továbbá hogy ideológiai-szellemi értelemben – lévén mindkettő eklektikus ideológiai képződmény – mindkét mozgalomból egyaránt vezettek utak jobbra és balra.

Arra a kérdésre azonban, hogy vajon a magyar népiség besorolható-e a populizmus kategóriájába, már jóval nehezebb válaszolni. Amikor a németországi emigrációban élő Borbándi Gyula könyve eredeti, német változatának címében populizmusnak fordította a népi mozgalmat, ez sokkal kevésbé látszott problematikusnak, mint manapság. Ugyanis a fogalom sokkal kevésbé volt megterhelve azokkal a jelentéstartalmakkal, amelyeket a későbbiekben magába szívott.

Maga Bibó István mindenekelőtt a kelet-európai parasztmozgalmakkal, főképpen pedig az orosz narodnyikokkal kapcsolatos tipológiai rokonságot emeli ki. Ezen túlmenően hangsúlyozza azonban a magyar népi mozgalom egyedülálló jellegét, amit a mozgalom előtt álló probléma nagyságából, a magyar szegényparasztság anyagi és szellemi nyomorúságából vezetett le. Álláspontja gyökeresen különbözött azokétól, akik valamiféle metafizikai jellegű nemzeti vagy népi lényegből eredeztették ezt a sajátos jelleget.

A magyar népi mozgalom politikai-eszmetörténeti helyének mindenki számára megnyugtató tisztázása valószínűleg nem lehetséges. A magyar népi mozgalomból hiányzott az az elitellenesség, amelyet általában valamennyi értelmező a különböző populizmusok *sine qua non*-jának tart. Valójában elitcserét akart, a régi, teljesítményre képtelen elitet akarta egy új népi elittel felváltani.

Viszont a populizmusok másik vonása, a népre való apellálás természetesen a magyar népiekre is messzemenően igaz. A mozgalom kiindulópontja éppenséggel a parasztság helyzetére való rámutatás. A népi szociográfia 1930-as évekbeli termé-

sének túlnyomó többsége alapján a népi mozgalom besorolható a proteszt-populizmusok sorába. A magyar népi mozgalom megjelenése válsághelyezethez kapcsolódott. Ez adta a mozgalom radikális hangvételét. A mozgalom egy részének antiliberalizmusa voltaképpen annak az álláspontnak a következménye, hogy a polgári-liberális elitet az oligarchia részének, a hatalom társbirtokosának tekintették. Az már a sajátos magyar társadalomfejlődés következménye volt, hogy ez az álláspont számos esetben összekapcsolódott a zsidósággal szembeni averzióval is.

Bibó István *Az európai társadalomfejlődés értelméről* című esszéjében (1971–1972) azt hangoztatja, hogy a magyar népi mozgalomnak van a jövőnek szóló, a saját korán túlmutató mondanója is. Ebben az írásában Bibó a népi mozgalomnak – a saját értékszempontjain keresztül értelmezett – világképét próbálta meg adaptálni az 1970-es évek nemzetközi társadalmi-politikai konstellációjához. Az öncélú bürokratikus és technológiai hatékonyság bírálata, a technokrata-menedzser rétegek fokozódó társadalmi szerepével szembeni ellenérzés, az értelmiségi és fizikai munka kettészakadásának veszélyére való figyelmeztetés mind olyan gondolat, mely erősen rokonítja őt az 1990-es évek baloldali fogantatású, radikális jellegű, ökológiai indíttatású harmadikutas értelmiségi mozgalmával, amelyben a decentralizált politikai rendszer gondolata összekapcsolódik a decentralizált környezetbarát technológiák motívumával. Ez az értelmiségi magatartás – Bibóhoz hasonlóan – nyomatékosan hangsúlyozza azt a szellemi erőt, amelynek segítségével ki lehet törni az 1989 utáni politikai és társadalmi valóságot immáron nem tükröző, üres ideológiai sémákká merevedett jobb- és baloldal kategóriáiból. Mintha ezek a szerzők maguk is ismerték volna Bibó Istvánnak azt a megjegyzését, amelyben ideológiák helyett *a gondolkodás bátorságát és a valóságérzék épségét* ajánlotta.⁹

1.2.3. A MAGYARORSZÁGI POLGÁRI RADIKALIZMUS IDEOLÓGIÁJA

A mozgalom kialakulását a XIX–XX. századforduló neokonzervatív szellemi ofenzívája, a nemzetiségi kérdés elmérgesedése az Osztrák–Magyar Monarchiában, valamint a marxizmus „kihívása” segítette. Szélesebb politikai horizontként ott volt a háttérben a századforduló Franciaországának nagyszabású színjátéka: a Dreyfus-rehabilitáció győzelmes kiharcolása, majd ennek folytatásaként az antiklerikális kultúrharc. A példakép a diadalmas francia radikális párt volt, a nevét is tőle vette a magyar mozgalom.

⁹ Forrás: Kovács Gábor *A népi mozgalom helye a politikai eszmetörténetben. A magyarországi politikai és historiográfiai diskurzusok közép- és kelet-európai összefüggésben* című, a Közép-Európai Egyetemen 2005. május 13–14. között tartott nemzetközi konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

Az eszmei ösztönző, akinek szellemében a polgári radikalizmus zászlaját kibontotta, a pozitivistá filozófia vezéralakja, az angol filozófus és szociológus Herbert Spencer volt. Az angol teoretikus hatása Magyarországon a XIX. század utolsó két évtizedében bontakozott ki, s a Társadalomtudományi Társaságnak nevezett magyar értelmiségi csoport elsősorban az ő befolyása alatt állott. A pozitivizmus még egységes világszemléletet adott a polgári világnak: liberális, radikális vagy konzervatív törekvések egyaránt megfogalmazhatóak voltak fogalomkészletében. Utolsó kifejezése volt a „tudományos evolúció” hitének, a XIX. század derekán viruló klasszikus polgári korszak szemléletének. Magyarországon a baloldali értelmiségi mozgalom számára a természettudományos ihletésű szcientizmus a „klerikális szemlélet” elleni harcnak szolgált általános eszmei keretével.

A Huszadik Század című folyóirat köre számára a szociológia az aktuális harcokban kiforrott politikai ideológia tartozéka volt, s ennek volt világnézeti kerete a pozitivizmus. A szociológia a historizáló közjoggal szemben adott tudományos, a társadalom valóságos viszonyainak megismerésére támaszkodó társadalomképet. A polgári radikális szociológia nem adott számottevő eredményeket az egyetemes szociológia tudományos fejlődéséhez, előfutára lett viszont a népi mozgalom áramában naggyá fejlődött szociográfiai módszereknek, a leleplező erejű monografikus társadalomrajznak. A Huszadik Század köréből kikerült munkák szemlélet- és tárgyalásmódja mindenkor beágyazta a szociológiai tárgyat a történeti előzményekbe. Legnagyobb hatású írásaik, amelyeket mind maguk, mind a kortársak jellegzetes szociológiai írásoknak tekintettek, vagy kifejezetten történeti munkák voltak – mint Ágoston Péter könyve a magyar világi nagybirtokról –, vagy részben történeti munkának tekinthetők, mint Szende Pál tanulmánya a magyar adórendszer igazságtalanságairól és Jászi Oszkár dolgozata a magyar kulturális elmaradottságról, valamint könyve a nemzetiségi kérdésről.

1.2.4. NEOLIBERALIZMUS, MARXIZMUS ÉS POLGÁRI RADIKALIZMUS

A polgári radikalizmus elzárkózott a nagypolgári liberalizmustól, a „szervezett munkásság” felé viszont kezdettől nyitott volt. A Társadalomtudományi Társaság gárdájának – mint politikai és világnézeti tábornak – a viszonyát a „forradalmi munkásság” világnézetéhez az a körülmény határozta meg, hogy vezetőinek mintegy fele a szociáldemokrata párthoz tartozott. A baloldali politikai és tudományos vitakörként tevékenykedő Társadalomtudományi Társaság forma és hitvallás szerint nem kötelezte el magát egy határozott ideológia mellett. Vezetői kifejezetten ügyeltek az eszmei nyitottságra és a különböző nézetek szabad konfrontációjára, ezért a polgári átalakulás következetes megvalósításának programját kidolgozó neoliberais szárny vezéralakjainak a marxizmust illető kritikája nem volt akadálya a legszorosabb együttműködésnek.

A neoliberalizmusnak ugyanis a század első éveiben a „haladáselvű” gondolat legmarkánsabb és legkidolgozottabb áramlatával, a marxizmussal kellett a viszonyát tisztáznia. Amint korábban maga a marxizmus is vitákban nyerte el kifejlett alakját, a századforduló progressziót hirdető irányzatai számára a szocialista ideológiával való párbeszéd tulajdonképpen a letisztult gondolatiság elnyerésének szükségszerű lépcsőfoka volt. Így a neoliberalizmus irányába tendáló polgári radikális írások első nagyobb szabású szintézistörekvésében – Somló Bódog *Állami beavatkozás és individualizmus* című, 1902-ben megjelent könyvében – fontos helyet foglal el a marxizmussal szembeni állásfoglalás. Jászi Oszkár egy évvel Somló után könyvet szentelt a marxizmus problémájának *A történelmi materializmus állambölcselete* címen. Ez a két írás tekinthető a polgári radikalizmus neoliberais szárnya marxizmussal kapcsolatos reprezentatív állásfoglalásának. Mindkét írásban érezhető az a törekvés, hogy a marxista elemző módszert hasznosítsák a kialakuló polgári radikális szociológia számára. Kritikájuk célja is elsősorban a határ megvonása, amelyen belül a történelmi materializmust mint társadalomtudományos módszert alkalmazhatónak tartják. Somló és Jászi Marx-kritikája nem a marxista pozícióból való kiábrándulást tükrözi, hanem a marxizmushoz való közeledést. Az együttműködés a marxista munkásmozgalommal a neoliberais szárny részéről nem esetleges és pillanatnyi körülmények által teremtett taktika volt, hanem szerves helyet kapott világnézetükben. A liberalizmus megújításának programjával indult irányzatok közül a polgári radikalizmus volt az egyetlen, amely választ keresett és a maga módján adott a liberalizmus általános krízisének alapkérdésére, az imperializmus kialakulására, a monopolista tendenciák értelmezésére, s állást foglalt a szabadpiaci gazdálkodás és a monopolista kötött gazdálkodás felmerülő alternatíváival szemben. A polgári radikális tábor szellemi vezérkara, a Jászi Oszkár és Szende Pál körül tömörült vezetői mag ebben a kérdésben a klasszikus szabadpiaci forma fenntartása mellett foglalt állást. Ezzel a döntéssel tudatosan csatlakozott ahhoz a szellemi erőkhöz igen jelentős táborhoz, amely szerte Európában és Amerikában a kialakuló imperializmus ellen a „tisztá piacviszonyok” megőrzésének, visszaállításának, sőt tulajdonképpeni megteremtésének követelményéből kiindulva vette fel a harcot.

A neoliberalizmus széles áramlatához nem csupán a polgári törekvések tartoztak, hanem kezdettől jelen volt benne egy magát „liberais szocializmusnak” nevező kispolgári harmadikutas áramlat is. Ez a monopolkapitalizmus fellépésében annak bizonyítékát látta, hogy az eredeti tőkés társadalom lényege, a tisztá piacviszonylatok, a korlátozatlan gazdasági konkurencia a nagytőkés termelés közegében nem tudott kibontakozni, mivel a „mamutvagyon” a maga súlyával monopolhelyzet forrása, a tisztá konkurencia gátja. Igazi kapitalizmus csak egyenlő esélyekkel versenyző kistulajdonosok közegében lehetséges, azaz az „igazi” kapitalizmus voltaképpen kistulajdo-

nosi szocializmusként valósulhat meg. A tiszta piacviszonyok idealizálása köré tehát az imperializmussal szembeni kistulajdonosi-értelmiségi ellenállás egy utópikus harmadikutas ideológiát termelt ki. Eszerint tehát a tiszta piaci viszonyok a tulajdon kiegyenlítődése – és éppen nem a koncentrálódása – felé irányulnak, a vagyoni koncentrációt nem a gazdaság, hanem a politikai erőszak, a nyers hatalom hozza létre, az a bizonyos „gazdaságon kívüli kényszer”, amely egyszerre lényege az egykori feudáliszmusnak és a modern imperializmusnak. Ennek a harmadikutas „liberális szocializmusnak” volt egyik legkorábbi s legkifejlettebb koncepciója az 1860-as évek Amerikájában Henry George földértékadó-elmélete, amely a földtulajdon monopóliumában látta a tiszta konkurencia gátját jelentő monopolhelyzet lényegét, s ezt akarta adózási politikával megtörni. George tanításai, mivel rendkívül alkalmasak voltak arra, hogy a nemesi eredetű nagybirtok társadalmi monopolhelyzetének bírálataát szervesen beépítsék a neoliberalizmus eszmekörébe, hamar elterjedtek a junkerbirtok uralma ellen lázadó német értelmiségi körében – és a Huszadik Század táborában is.

A magyar polgári radikalizmus három nagyobb kitapintható áramlata, a marxisták, a neoliberaisok és a mérsékelték közül a Huszadik Század hangadó szerzői és a polgári radikális közélet irányító alakjai közül a szociáldemokraták számban talán valamivel többen voltak, mint a neoliberaisok, s az alig észrevett mérsékelték. A mozgalom karakterét a neoliberais áramlat, méghozzá ennek harmadikutas zöme adta meg. Ennek az áramlatnak a hangadói voltak egyben az egész polgári radikális tábor vezetői, politikai irányítói.

1.2.5. A MAGYAR POLGÁRI RADIKALIZMUS ÉS A HASONLÓ KÜLFÖLDI MOZGALMAK

A magyar polgári radikalizmussal rokonnak azokat a politikai áramlatokat tekintik Közép- és Kelet-Európában, amelyek a teljes vagy viszonylagos elmaradottság, a feudális társadalmi-politikai örökség felszámolásának feladatából kiindulva a liberalizmus megújítási kísérleteihez vagy a kispolgári-entellektüel harmadikutassághoz jutottak. Ezeket összehasonlíthatóvá teszi az, hogy törekvéseiket a politikai élet intézményes terepéről kiszorítva, a szellemi élet területén igyekeztek elsősorban megvalósítani. Ez a kiszorult helyzet jellemezte szinte mindenütt a polgári radikalizmus világnézetével is rokon neoliberalizmust.

A magyar polgári radikalizmusra csak kisebb részben volt jellemző ez a helyzet. Bár a legnagyobb szerepe még az elméleti tisztázásnak volt, de a polgári radikálisok tevékenységének középpontjában állottak a korszak legfontosabb napi kérdései is: a választójog, a nemzetiségi kérdés és a vámpolitika. Ezeket a kérdéseket a Társadalomtudományi Társaság vitáin egységben tudták tárgyalni a „nagy kérdésekkel”, s ezek a viták tudományos színvonalukkal együtt napi politikai jelentőségűek és hatásúak is voltak.

A kulturális életbe települt s ott kibontakozott radikális mozgalmak vagy meg sem kísérelték a behatolást a parlamentbe, vagy kísérleteik csekély eredményt értek el, viszont jelentős tábort nyertek az értelmiség körében. A magyar polgári radikalizmussal összehasonlítható mozgalomnak tekinthető Friedrich Naumann National-sozialer Verein-je. Egy sorba állítható a magyar polgári radikalizmussal Karl Kraus és folyóirata, a *Die Fackel* Ausztriában, Tomáš Garrigue Masaryk első világháború előtti ideológusi munkássága Csehországban és Dobrogeanu-Gherea tevékenysége Romániában.

A magyar polgári radikalizmus mint kulturális mozgalom bontakozott ki, s csak később próbálkozott a párttá szerveződéssel. Publicisztikáját nagymértékben befolyásolta az emocionális töltésű leleplező indulat, de az írásokat mégsem a feltűnést keltő korrupcióüldözés s a parttalan kor- és kultúrkritika jellemezte, hanem inkább a napi politikát szem előtt tartó, szélesebb politikai aktivitás szolgálatában álló politikai elméleti publicisztika.¹⁰

1.2.6. A NÉPI-URBÁNUS VITA¹¹

A polgári radikálisok második nemzedéke önmaga azonosítására használta először az 1930-as évek elején az „urbánus” jelzőt, mintegy szembeállítva magát a népi írók mozgalmával. A politikai publicisztika mezején kezdődő vita a két tábor között kezdetben valódi társadalmi kérdésekről, a demokrácia vagy diktatúra, az egyéni szabadság vagy szociális felszabadulás, a fasizmus és a bolsevizmus megítéléséről, a nagytőke, az ipari munkásság és a parasztság kérdéseiről szölt. Ám a vita hamarosan identitáskérdésekre tért át, melyek mélyén valójában a korabeli magyar társadalom egyik nehéz problémája, a zsidókérdés állt. Nevezetesen: az asszimilálódott zsidóság immár harmadik-negyedik nemzedéke joggal tarthatja-e magát a magyar társadalom integráns részének, megnyilatkozhat-e annak nevében és érdekében, avagy a társadalmi megújulás letéteményesei elsősorban azok a szellemi erők, amelyek a hagyományos magyar szellemi örökséget és a magyar nép „szellemi és erkölcsi mélyrétegeit” tekintik megújítást szolgáló forrásnak. Ezt az identitásvitát csak még látványosabbá és élesebbé tette az urbánusok eszmei kapcsolata „idegen” ideológiákkal (pl. a marxizmussal, a radikalizmussal, a szocializmussal stb.), és a népiek ragaszkodása a kizárólag a magyar valóság tapasztalataiból felépítendő új eszme-rendszerhez, a harmadik (magyar) úthoz. Az urbánusok műveletlenséggel, zavarossággal, a harmadik út eszmei hitványságával vádolták a népieket, akik közül egyesek viszont olvasóikat Shylokra emlékeztették, így próbálva érzékeltetni a „zsidó” eszmeiség veszélyeit. Sajátos eleme volt a vitának az egyes népi írók által hangozta-

¹⁰ Szabó Miklós: *Politikai gondolkodás és kultúra*. (mek.niif.hu. Szerkesztett változat.)

¹¹ Felhasznált irodalom: Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok*. Osiris, Budapest, 2007.

tott „mélymagyar–hígmagyar” dichotómia, ami lényegében a zsidó asszimilációs törekvések őszinteségét és eredményességét vonta kétségbe.

Az urbánusok többsége is – akárcsak a népiek – egy új magyar identitás kialakulását tekintette szükségesnek, és emez új identitás létrehozásában a zsidóságnak jelentős szerepet szánt. Ám az az asszimilációs modell, amit az urbánusok kínáltak, nevezetesen hogy a zsidóságnak nem egyszerűen fel kell oldódnia a magyarságban, hanem a zsidóság és a magyarság „progresszív elemei” által létrehozott új Magyarországhoz kell mindenkinek asszimilálnia, csak zsákutcába vezethetett. Egy valószínűsíthető tradíciókkal, történelemmel, szokásokkal és mentalitással bíró nemzetet nyilvánvalóan nem lehet – eszmék és ideológiai konstrukciók alapján – mesterségesen és gyökeresen átgyúrni. A korszak meghatározó szellemi és politikai irányzatai nem támogattak egy ilyen asszimilációs modellt, így az urbánusok törekvése kudarcba fulladt.

Ám ők 1945 után sem változtattak asszimilációs modelljükön, sőt, annak esélyeit akkor még jobbnak tartották. Úgy vélték, hogy végre megszülethet az új Magyarország, s a zsidóság végre feloldódik ebben az új magyar társadalomban. A folyamat azonban sajátos fordulatot vett azzal, hogy a zsidóság jelentős része – többnyire attól való félelmében, hogy bármilyen más politikai rendszerben ismét üldöztetést szenvedne – tömegesen lépett be a kommunista pártba. Míg a magyar társadalom túlnyomó többsége 1945-öt nem felszabadulásként, hanem egy újabb – orosz – megszállásként élte meg, s a kommunistákban a megszállók kollaboránsait látta, a magyar zsidóság 1945-öt – a vészkorszak után – valóban felszabadulásnak tekintette.

A kétféle történelemszemlélet és az ebből levont következtetések, illetve az azokat követő gyakorlati tettek határozták meg a következő négy évtized magyar szellemi és politikai életét. Az urbánus-népi szembenállás végigkísérte a rendszerváltoztatás folyamatát és – látenszen – végigkísérte a Magyar Szocialista Munkáspárton belüli harcokat is. Aczél György és Pozsgay Imre ellentéte, majd küzdelme az egyik éles frontvonal az 1980-as évek magyar belpolitikájának.

1.3. 1985 – változások a Szovjetunióban. Átalakuló külpolitika

1985-ben a világ közvéleményét megmozgató változás történt a Szovjetunióban, amikor – az öreg és beteg párttitkárok után, akik nyilvánvalóan csak további megoldatlanságot jelenthettek a birodalom válságának kezelésében – Mihail Gorbacsov személyében egy fiatal, értelmes politikus került az SZKP, majd a szovjet állam élére.

Gorbacsov az SZKP mezőgazdasági titkáráként 1983-ban már járt Magyarországon, és nemcsak érdeklődött a reformok iránt, hanem rokonszenvezett is a magyar reform-

törekvésekkel, különös tekintettel a magyar mezőgazdaságra. 1986-ban főtítkárként is Magyarországra látogatott, és nagy rokonszenvet keltve, elegánsan, csinos feleségével – csak úgy egyszerűen – végigsétált a budapesti Váci utcán. Ez addig még a magyar pártvezetők körében sem volt szokás. „Új időknek új szelei fújtak – immár a Szovjetunióból” – emlékezik Szűrös Mátyás.¹²

Gorbacsov hitt a szocializmus megreformálhatóságában, hitt a Szovjetunióban. Meghirdette az „uszkorenyijét”, a gyorsítást, mert kezdetben az volt az elképzelése, hogy a brezsnyevi „pangás” után csak fel kell gyorsítani a szocializmus építését. Aztán meghirdette a „glasznoszt” vagyis a szólásszabadságot („Beszéljünk nyíltan a hibákról!”). S végezetül kiadta a harmadik jelszót, a „peresztrojkát” („Alakítsuk át, korszerűsítsük a szocializmust!”). A 75. születésnapja alkalmából, 2006-ban tartott emlékülésen az egyik résztvevő – Janusz Onyszkiewicz lengyel politikus, visszaemlékezve Gorbacsov akkori törekvéseire – nagyon találóan mondta, hogy Gorbacsov leginkább Kolumbuszhoz hasonlítható. Elindult valamerre és eljutott valahová, de nem oda, ahová elindult. Történelmi tettet hajtott végre, de eredetileg nem ez volt a célja. Lépésről lépésre haladt előre, egyik megoldatlan problémától eljutott a másikig, s végezetül a működésképtelen rendszer gyökeréig. Rengeteg energiáját lekötötte az apparátuson belüli küzdelem. Helyzetét mi sem mutatta jobban, mint az a – közelmúltban tett – nyilatkozata, mely szerint 1986-ban a csernobili nukleáris katasztrófáról később szerzett tudomást, mint a szomszédos államok vezetői.

Pozsgay Imre így emlékezik vissza Gorbacsov fellépésnek magyarországi visszhangjára: „Magyarországon Gorbacsov reménykeltő volt. A reményt még erősítette, hogy Kádár megijedt tőle. Kádár nem szerette Mihail Gorbacsovot. Félt tőle. Félelmének két oka is volt. Egyrészt ha egy ilyen dinamikus reformer kezd működni a Szovjetunióban, akkor a magyar reformnimbuszna vége. Másrészt a rendszeren belül keletkezhetnek olyan szakadékok, amelyek áthidalhatatlanok lesznek. Amint az meg is történt. Kádár ösztönei jól működtek.”¹³

Németh Miklós, a későbbi miniszterelnök pedig így emlékezik Gorbacsov megválasztásának fogadtatására: „...mikor 1985 márciusában Moszkvában Mihail Gorbacsovot választották főtítkárnak, mi, fiatal technokraták azt gondoltuk, most eljött a mi időnk. Úgy véltük, ez az ember változtatni akar, be kell fognunk ezt a szelet a vitorlánkba. Nos, egy este, közvetlenül Gorbacsov megválasztása után, mikor Kádár Havasival és Óvárral (mindketten PB-tagok) együtt ült a pártközpontban,

¹² Beszélgetés Szűrös Mátyással. Készítette: Bába Iván. A továbbiakban: Szűrös. – **Szűrös Mátyás** (1933) politikus. 1978–1982 között moszkvai nagykövet, 1982–1983-ban az MSZMP KB külügyi osztályvezetője, 1983–1989 között a KB titkára. 1989-ben az Országgyűlés elnöke, 1989–1990-ben ideiglenes köztársasági elnök.

¹³ Pozsgay.

Havasi szobájában, engem lehívtak. Ezek gyakori, informális beszélgetések voltak közöttük, amelyeket Kádár kedvelt. Havasi ekkor ott azt találta mondani: »Hát, Kádár elvtárs, ismerjük mi Mihail Szergejevicsét, ezzel az emberrel könnyebb lesz előrelépni és reformokat keresztülvinni. Akár még a KGST-ben is« – tette hozzá. Kádár több másodpercig nem válaszolt, majd így felelt: »Ez az ember a rendszer sírásója!«¹⁴

Gorbacsov és munkatársai felismerték, hogy a fegyverkezési versenyt az Amerikai Egyesült Államokkal – például a „csillagháború” terén – nem tudják megnyerni, a Szovjetunió gazdasági potenciálja ennél sokkal kisebb. Másrészt arra a felismerésre jutottak, hogy az országok közötti partnerség – a hidegháborús szembenállás helyett – a szocializmusnak is előnyére válhat. Gorbacsov fokozatosan partneri viszonyt alakított ki a világpolitika nagy vezetőivel, Thatcherrel, Kohllal és Mitterand-nal, majd Bush-sal.

Ezek a lépések bizakodással töltötték el mind a magyar reformpolitikusokat, mind a hivatalosságon kívüli értelmiségieket. A nemzetközi „enyhülés” ugyanis fokozatosan csökkentette egy újabb szovjet beavatkozás veszélyét a magyarországi politikai folyamatokba. Sőt, a szovjet vezetés legfőbb gondja ekkor nem Magyarország volt. Létrejött az az addig nem látott sajátos helyzet, hogy a Szovjetunióban zajló reformfolyamatok legfőbb ellenzői a csehszlovák, a kelet-német, a bolgár és a román elvtársak voltak, a saját megmerevedett, a legcsekélyebb reformokra is képtelen rendszerükkel. A magyar politika és az ellenzéki gondolkodók valójában nem is attól tartottak, hogy Gorbacsov egy neki nem tetsző helyzetet esetleg durva beavatkozással próbál majd megoldani, hanem attól, hogy a „keményvonalasok” puccsal megbuktatják, és akkor jöhet a visszarendeződés.

Amikor Gorbacsov feladta a Brezsnyev-doktrínát – amely szerint minden szocialista országnak kötelessége volt megsegíteni a „bajba jutott testvérországot” –, akkor ezzel a szocialista tábor belső kapcsolatrendszerét rendezte át. Attól kezdve szabad utat nyitott a reformtörekvéseknek bent és a kapcsolatépítésnek nemzetközi téren. Ám – tapasztalat híján – senki sem tudta, hol húzódnak e szabadság határai. A szovjet apparátusban továbbra is jelentős erők dolgoztak a reformtörekvések ellen. Ligacsov KB-titkár például öt éven át sikerrel akadályozta meg Gorbacsov és Pozsgay Imre találkozását. Pozsgaynak végül 1989-ben Jakovlevvel, Gorbacsov legközelebbi munkatársával, az akkori főideológussal sikerült találkoznia Rómában, az Olasz Kommunista Párt Kongresszusán. Hogy Szűrös Mátyás külügyi KB-titkár Gorbacsovnak küldött, a Gorbacsov–Pozsgay találkozóra vonatkozó kérései egyáltalán eljutottak-e a címzetthez, az a mai napig talány.

¹⁴ In Oplatka András: *Rendszerváltás a kormányfő szemével. Németh Miklós. „Mert ez az ország érdeke”*. Helikon, Budapest, 2014. A továbbiakban: Oplatka–Németh, 127. l.

A szovjet reformpolitika tehát a magyarországi rendszerváltáshoz közvetlen támogatást nem nyújtott, és nem nyújtott közvetlen segítséget a Nyugat sem. Amikor 1987-ben Szűrös Mátyás az Amerikai Egyesült Államokban járt és találkozott Kissingerrel, Brzezinskivel, Egelburgerrel, Schultz-cal, „valamennyiüket elsősorban a szovjet helyzet értékelése érdekelte, sokkal kevésbé Magyarország”.¹⁵ A magyarországi változások kapcsán minden nyugati politikus óvatosságra intette a reformereket, semmiféle gyakorlati támogatást nem ígérve. Mind attól félt, ami később Jugoszláviában bekövetkezett.

1.4. A belső átalakulás kezdetei

„1985-re megroppant a gazdasági helyzet” – mondja Berecz János.¹⁶ Az 1968 óta folytatott gazdaságpolitika csődbe jutott. A „mechanizmus” minimális gazdasági eredményeit felfalták a teljesíthetetlen exportkötelezettségek, a kubai, a vietnami, az afrikai, a közel-keleti segélypolitika, valamint a Szovjetunióknak hitelbe szállított áruk növekvő tömege. (Ez utóbbi mennyiség az 1990-es, visszafogott és a szovjetek által is elismert számítások szerint akkori értéken elérte a 2 milliárd dollárt.) Ennek ellensúlyozásaképpen egyre nőtt az ország adósságállománya (mely 1989-re elérte a 22 milliárd dollárt).

1986-ra a pártvezetésben is világossá vált, hogy a gazdasági helyzet nem kezelhető ideológiai eszközökkel. 1987-ben, amikor Grósz Károly lett a miniszterelnök, a párt vezetése is felismerte, hogy a gazdasági és pénzügyi folyamatok a kezelhetetlenség felé haladnak. Ám Kádár János ekkor sem volt hajlandó elfogadni, hogy válság van. Körbeutazta az országot, találkozott különféle csoportokkal, és az volt a következtetése, hogy „nincs válság, tehát a szó használatát is megtiltotta”.¹⁷ Egyebek mellett ezek a jelenségek vezettek el az 1988-as pártkonferenciáig.

A külföldi titkosszolgálatok végig jelen voltak Magyarországon. A szocialista országok között volt ugyan egy hallgatólagos megállapodás, hogy egymás ellen nem kémkednek, biztonsági szolgálataik nem működnek más szocialista országok területén, kivéve a KGB-t. A KGB nagyon aktív volt Magyarországon, különösen ahogy haladt előre a rendszerváltás folyamata. De nemcsak a KGB működött. A román titkosszolgálat – főleg ebben az időszakban – felélénkült; emellett aktív volt Csehszlo-

¹⁵ Szűrös.

¹⁶ Beszélgetés Berecz Jánossal. Készítette: Révész Béla. A továbbiakban: Berecz.

¹⁷ **Berecz János** (1930) politikus. 1985–1989 között az MSZMP KB ideológiai titkára, 1987–1989 között a PB tagja. 1989–1991 között az újjászervezett MSZMP KB tagja. 1985–1990 között országgyűlési képviselő. Berecz.

vákia és az NDK titkosszolgálat is. A magyar titkosszolgálatokat Kádár János tartotta kézben. Az egész belügy közvetlen pártirányítás alatt állt, amint a honvédelem és a külügy is. A titkosszolgálatok tevékenységéről lépcsőzetesen adtak információt, Kádárnak közvetlenül, a Politikai Bizottság tagjainak és a Központi Bizottság titkárainak szelektálva.

Mindeközben, a közvélemény és a legfelső pártvezetés tudtán kívül, 1980 óta folyt a Magyar Tudományos Akadémia keretében az a politológiai és szociológiai kutatás, melynek tárgya egy új állam intézményrendszere volt. 1986-tól már kormányhatározat jelölte ki azt a kutatási főirányt, mely az állam és az alkotmány kérdéseivel, a nyugat-európai alkotmányos berendezkedések elemzésével és összehasonlításával, a számvevőszék, az ombudsman, a politikai pártok törvényes működési kereteivel foglalkozott. Az egyik vezető téma „az alkotmány tudományos továbbfejlesztésének a megalapozása” volt.¹⁸ A többéves kutatás végeredményét kapta meg jelentés formájában Grósz Károly 1987-ben, amikor miniszterelnök lett.¹⁹

Külön utat járt be a gazdasági jogalkotás. Az 1980-as években folyamatosan zajlott az „állami szektor” reformja, vagyis az állami vállalatok jogállásának korszerűsítése. 1984-re az állami vállalatok ún. önkormányzó vállalatokká lettek, vagyis a közvetlen államigazgatási beavatkozás megszűnt. 1986–1987-re érett meg technokrata körökben az az elképzelés, hogy a szocialista politikai rendszer megmarad, de vegyes gazdaság jön létre. „Az 1988-ban elfogadott társasági törvény szerint állami szektor, szövetkezeti szektor és magánszektor alkotja a gazdaságot. 1989 nyaráig gazdasági modellváltás folyik, addig rendszerváltásról – például privatizálásról – még senki sem beszél” – mondja Sárközy Tamás, a gazdasági jogalkotás akkori vezetője.²⁰

¹⁸ Beszélgetés Kilényi Gézával. Készítette: Révész Béla. A továbbiakban: Kilényi. – **Kilényi Géza** (1936) jogász. 1981–1988 között az MTA Államtudományi Kutatások Programirodájának igazgatója, 1988–1989-ben igazságügyi miniszterhelyettes. 1990-től az Alkotmánybíróság tagja.

¹⁹ Beszélgetés Kulcsár Kálmánnal. Készítette: Révész Béla. A továbbiakban: Kulcsár. – **Kulcsár Kálmán** (1928) szociológus, jogász. 1969–1983 között az MTA Szociológiai Kutatóintézetének az igazgatója, 1983–1988 között az MTA főtitkárhelyettese, 1988–1990 között igazságügyi miniszter. 1990-től ottawai nagykövet.

²⁰ Beszélgetés Sárközy Tamással. Készítette: Révész Béla. A továbbiakban: Sárközy. – **Sárközy Tamás** (1940) jogász. 1981-től az MKKE gazdaságjogi tanszékének vezetője, 1988–1990 között igazságügyi miniszterhelyettes, 1989–1990-ben deregulációs kormánybiztos.

2. A MAGYAR DEMOKRATA FÓRUM GENEZISE

2.1. Új nemzedék a szellemi életben

Az 1970-es évek végére a Kádár-rendszer kimerítette saját belső tartalékait, és nem tudta tovább biztosítani az életszínvonal mérsékelt, de folyamatos javítását. 1979-ben volt az első nagy áremelés, amely ezt a tényt nyilvánvalóvá tette. Erre az időszakra esik az új nemzedék megjelenése a szellemi életben, a művészetekben, az irodalomban, a társadalomtudományokban. Ez a nemzedék nem volt aktív részvevője az 1956-os forradalomnak, legfőljebb gyerekként volt szemtanúja a megtorlásoknak, és nem kötötte meg a maga külső és belső kompromisszumát a Kádár-rendszerrel a konszolidáció idején, az 1960–1970-es években.

Az 1970-es évek végétől megjelentek, sőt megerősödtek a civil társadalom kezdeményei, a különböző klubok, táborok, körök, egyesületek. Az egyik legfontosabb legális „civil” szerveződés a Magyar Írók Szövetsége lett, amely műhely volt, és a szellemi élet egyik központja. A hatalom, elsősorban Aczél György ennek megfelelően kezelte az Írószövetséget, külön kapcsolatokat ápolva jelentős írókkal, költőkkel, így próbálva felügyelet alatt tartani és manipulálni azt. S ezért volt rendkívül nagy jelentősége annak, hogy az Írószövetség tisztújító közgyűlésén 1981-ben, megalkulása óta először – demokratikus és titkos szavazással – új tisztségviselőket választott, kihagyva több, a rendszert és Aczélt kiszolgáló író. Ez volt talán az első legális demokratizálódási kísérlete a magyar szellemi életnek.

A magyar szellemi életre le nem becsülhető hatással voltak az 1970-es évek lengyelországi eseményei. Bár Lengyelországot a kádári propagandagépezet minden lehetséges eszközzel, hazug sajtócikkekkel, kabarétréfákkal, a pártközpontban gyártott és módszeresen terjesztett viccekkel próbálta lejáratni, és e törekvése a magyar társadalom többségére vonatkoztatva nem is volt sikertelen, a legkülönbözőbb értelmiségi csoportok (katolikus fiatalok, írók, közgazdászok, szociológusok) érdeklődéssel és rokonszenvvel figyelték a lengyel társadalom mozgását, a hatalommal való összeütközések fokozatait és a társadalmi önvédelem különböző formáit.

Mind a későbbi Magyar Demokrata Fórumnak, mind a Szabad Demokraták Szövetségének az alapítói fontos kapcsolatokat építettek ki és tartottak fenn a saját szellemi törekvéseikhez közel álló lengyel értelmiségi körökkel. A lengyel társadalomtudományok, a szociológia, a közgazdaságtan, a filozófia, a politika- és társadalomelmélet, illetve a lengyelországi társadalmi és politikai mozgalmak közvetve vagy közvetlenül hatással voltak azokra a magyarországi értelmiségiekre, akik a „létező szocializmus” hibáit, majd csődjét látva a demokratizálódás lehetőségeit, a demokrácia megteremtésének eszközeit keresték.

Az 1970-es évek végére, az 1980-as évek elejére Magyarországon a demokratikus kezdeményezéseknek két iskolája jött létre, az *illegális* és a *legális* politizálás iskolája. Az illegális iskola képviselői abból indultak ki, hogy a rendszert szembesíteni kell saját törvényeivel és az alkotmánnyal, és úgy kell viselkedni, mintha Magyarország jogállam lenne, ahol – például – van szólás- és sajtószabadság, van gyülekezési szabadság. Ennek a magatartásnak az lett a nagyon gyors következménye, hogy ezek a csoportok kiszorultak a legális közéletből, és sajátos szubkultúrát hoztak létre.

A másik iskola – Kiss Gy. Csaba fogalmát idézve²¹ – a *kritikus ellenállás* magatartását vette fel. Ez azt jelentette, hogy ezek a kezdeményezések kritikusan fordultak szembe a hatalommal, és céljuk saját autonóm köreiknek, a „szabadság kis körének” a tágítása volt, igyekezve elkerülni ugyanakkor a legalitás kereteiből való kiszorulást. Ez a magatartás tudomásul vette a szocializmus realitását – mint megoldandó problémát –, és nem is a rendszer egészének kritikájával foglalkozott, hanem a saját tevékenységét, törekvéseit korlátozó akadályok lépésről lépésre történő eltávolításával.

2.2. A Tiszatáj és a Bethlen Gábor Alapítvány

A legjelentősebb társadalmi mozgalom, a Magyar Demokrata Fórum gyökerei is ezekben a törekvésekben keresendők. Az egyik ilyen kritikai műhely, amely az 1970-es évek közepén-végén megjelenő literátornemzedék számára gyűjtőpontot jelentett, a szegedi irodalmi folyóirat, a Tiszatáj volt. A Tiszatáj „legális fórum volt, amelyet ki lehetett használni a hivatalostól eltérő értékek közvetítésére”.²² Autonóm megszólalási lehetőséget kereső írók, költők, irodalomtörténészek, történészek számára volt fontos fórum ez a lap, amely két területen is önálló arculatot alakított ki. Egyrészt nyomon követte a szomszédos országokban, illetve Kelet-Közép-Európában zajló szellemi – főleg irodalmi – jelenségeket, másrészt a hivatalos magyarországi sajtóban elsőként próbált tájékoztatást adni a határon túli magyarok életéről és gondjairól. A lap szerkesztői, Ilia Mihály is, és leváltása után a Vörös László vezette csapat is elment a politikai rendszer tűréshatáráig, ám mivel többször át is lépte azt, a Tiszatájat – megrovások és főszerkesztőváltás után – 1986-ban betiltották. Ez lett az első komoly szakítópróbája ennek a nemzedéknek a Kádár-rendszerrel.

²¹ Beszélgetés Kiss Gy. Csabával. Készítette: Bába Iván. A továbbiakban: Kiss Gy. – **Kiss Gy. Csaba** (1945) irodalomtörténész, az MTA Irodalomtudományi Intézetének munkatársa, majd a Magyarországi kutató Intézet főmunkatársa. 1987-ben a Magyar Demokrata Fórum egyik alapítója, 1988–1989-ben az ideiglenes elnökség, 1990-ben az elnökség tagja, az MDF szóvivője.

²² Kiss Gy.

A Magyar Demokrata Fórum (MDF) gyökereit keresve jutunk el a másik fontos szerveződésig, a Bethlen Gábor Alapítványig. Az alapítvány története tipikus példája annak a törekvésnek, amely a már említett „szabadság kis köreinek” megteremtésére irányult. Az alapítvány ötlete 1979-ben Bakos István művelődéskutató szociológustól származott, aki akkor a Pozsgay Imre vezette Művelődési Minisztériumban dolgozott. Az elképzelés az volt, hogy a magyar szellemi élet „nagy örökösei”, Németh László és Kodály Zoltán özvegye, valamint Illyés Gyula – Csoóri Sándorral együtt – egy bizonyos összeggel elindítja az alapítványt, melyet közadakozásból lehet majd fenntartani. „A kezdeményezés elismerte a rendszer törvényes kereteit, de azon belül az alapítvány ügyeinek intézésében teljes autonómiát követelt.”²³ Az engedélyezési folyamat hat évig (!) tartott. A hatalom soha nem akarta „lesöpörni” a kezdeményezést, mert annak támogatottsága tudományos és művészi értelmiségi körökben egyre nőtt – s a radikális elutasítás nem illett Aczél György akkori eszköztárába sem –, hanem folyamatosan arra hivatkozott, hogy Magyarországon az alapítvány mint jogintézmény nem létezik. 1986-ban aztán megalakult az alapítvány titkársága és kuratóriuma, amit az akkori kulturális miniszter elismert, vagyis legalizált. A Bethlen Gábor Alapítvány titkársága – a hivatalos elismertetésért folyó küzdelem során – fokozatosan szellemi műhellyé vált. E csoport néhány tagja – elsősorban Bíró Zoltán²⁴ és Csoóri Sándor – akkor már szoros, baráti kapcsolatot ápolott Pozsgay Imrével, és így az átjárás és az információcsere akadálytalanul működött.

1984. július 27-i keltezéssel tizenkilenc jeles értelmiségi, író, költő, történész, irodalomtörténész levelet írt a hatalomnak – konkrétan Kádár Jánosnak –, amelyben három kérést fogalmaztak meg: 1. a Hitel című folyóirat engedélyezését, 2. a Bethlen Gábor Alapítvány engedélyezését, 3. olyan kutatóintézet felállítását, amelyben a határon túli magyarokkal kapcsolatos kutatások folynak. A levelet Aczél Györgynek szignálták ki, aki a tőle megszokott módon járt el. A Hitelre nemet mondott, de engedélyezte a Bethlen Gábor Alapítványt, és beküldte a kuratóriumba saját emberét is, a történész Juhász Gyulát. És ugyanez a Juhász Gyula kapta azt a feladatot, hogy a Országos Széchényi Könyvtárban szervezze meg a Magyarságkutató Csoportot.

1986 meghatározó jelentőségű éve volt ennek az értelmiségi társaságnak. Egyrészt hosszú küzdelem után sikerült legalizálni a Bethlen Gábor Alapítványt és a kisebbségkutató intézetet, másrészt bekövetkezett a számukra legfontosabb fórum, a Tiszatáj

²³ Kiss Gy.

²⁴ **Bíró Zoltán** (1941) irodalomtörténész. 1974–1980 között Pozsgay Imre miniszter közeli munkatársa a Művelődési Minisztériumban. 1987-ben részt vesz az MDF létrehozásában, ezért 1988-ban kizárják az MSZMP-ből. 1988–1990 között az MDF elnökségének tagja, 1989-ben ügyvezető elnöke. 1990-ben kilépett az MDF-ből.

betiltása. A betiltás közvetlen oka Nagy Gáspár költőnek Nagy Imrére, 1956 mártír miniszterelnökére utaló verse volt. A téma olyan tabunak számított, aminek feszegetését a mérsékelt alkura kész hatalom nem volt képes elviselni, Kádár János pedig személyes kihívásnak tekintette.

2.3. Az Írószövetség közgyűlésétől a lakiteleki találkozóig

A következő összecsapásra 1986. november 29–30-án került sor az Írószövetség kongresszusán. A kongresszusra együtt készült a magyar íróársadalom színe-java, ízléstől, származástól függetlenül. November 28-án este Konrád György lakásán találkozott – többek között – Csoóri Sándor, Mészöly Miklós, Csurka István, Haraszti Miklós, Kiss Gy. Csaba és Ryszard Kapuściński lengyel író. Az Írószövetség közgyűlésén pedig – a számos éles, bíráló hangú felszólalás után – Kiss Gy. Csaba a pártközpont jelenlévő képviselőinek felolvasta a Tiszatáj betiltása ellen tiltakozó levelet. A közgyűlés valódi tisztújítást hajtott végre, a vezetésből kiszavazták Aczél György „udvartartásának” íróit. A demokraták elfoglalták az Írószövetséget. A hatalom a saját eszközeivel válaszolt, sajtózárlatot rendelt el, kezdte az arra kész írókat kiléptetni a szövetségből, és 1987 januárjában befagyasztotta az Írószövetség költségvetését. Megfélemlítették az újonnan megválasztott tisztségviselőket, ellehetelténítették a rebellis írókat.

Lényegében az Írószövetség közgyűlése utáni politikai represszió volt a legfontosabb kiváltó oka e csoport következő akciójának, a lakiteleki találkozónak. Míg a radikális ellenzék ekkor már rendszeresen megjelenő publikációkban fogalmazta meg véleményét a világról, a társadalomról, a rendszerről, a múlttól és részben a jövőről, ez a csoport inkább közvetve, bújtatottan, irodalomba és művelődéstörténeti elemzésekbe rejtve nyilatkozott meg. Ugyanakkor egyre nőtt azoknak a műhelyeknek, folyóiratoknak a száma, amelyek e szabadabb véleménynyilvánítás irányába feszegették a politika tűrőképességének határait. A debreceni Alföld, a kecskeméti Forrás vagy a szombathelyi Életünk köré kisebb-nagyobb értelmiségi körök csoportosultak. Amikor megszületett egy megrendezendő találkozó gondolata, elsősorban az önazonosítás volt a cél. „Arra gondoltunk, hogy mi egyáltalán nem tudjuk, kik vagyunk. Én azt gondoltam, elérkezett az idő, hogy ez a társaság is találkozzék, és ha már tudjuk, hogy mi kik vagyunk, akkor lehet más csoportokkal is beszélni. De addig külön-külön kell megfogalmazni identitásunkat” – mondja Kiss Gy. Csaba.²⁵

²⁵ Kiss Gy.

Ez a gondolat volt a kiindulópontja a lakiteleki találkozóknak. A világosan megfogalmazott cél az volt, hogy a magyar szellemi életnek az a csoportosulása, az a tág köre, amely a különböző, már említett folyóiratok vitáiban, írószövetségi csatározások, alapítványi küzdelmek és számos egyéb esemény során összerázódott, és amely mind indíttatásában, mind aktuális szemléletében különbözött az önmagát *demokratikus ellenzék*nek nevező csoporttól, találkozzék és próbálja fogalmi keretekbe önteni identitását. Elsősorban Lezsák Sándor²⁶ címlistája, valamint a többiek személyes kapcsolatrendszere adta azt a merítési lehetőséget, amelyből a lakiteleki találkozó meghívottjai kikerültek.

A találkozót eredetileg Budapesten, vagy Budapest környékén akarták megrendezni, de a „puha diktatúra” még eléggé kemény volt ahhoz, hogy figyelmeztetéssel és nyomásgyakorlással „lebeszélje” a művelődési házak vagy vendéglátóipari egységek vezetőit a jó szándékú segítségnyújtásról. Így került a rendezvény „magánterületre”, Lezsák Sándor udvarába.

A meghívandók listája mellett a legfontosabb kérdés Pozsgay Imre részvétele volt. A szervezők a találkozó előtt többször egyeztettek Pozsgay Imrével, aki támogatta az ötletet és politikai segítségnyújtást ajánlott. „Én magam azt javasoltam, hogy nekünk a törvény szabta keretek között vannak lehetőségeink, azt kell kihasználni, ne vonjuk magunkra a rendőrséget azzal, hogy a rendőrileg felügyelt, a kemény maghoz tartozó ellenzékiek is ott vannak” – emlékezik Pozsgay.²⁷

A szervezők – nyilván tesztelési szándékkal – felkérték Pozsgayt, hogy az akkor már miniszterelnök Grósz Károlynak is adja át a meghívást. „Oda én nem megyek, de kérlek, add át üdvözetemet az egybegyűltnek” – felelte Grósz Károly Pozsgay Imrének a meghívásra. Pozsgay részvételének az volt a feltétele, hogy a Beszélő szerkesztői és Rácz Sándor, az 1956-os Nagy-Budapesti Munkástanács egykori elnöke, aki ekkorra már ismét aktívan bekapcsolódott az ellenzéki mozgalomba, nem lehetnek jelen. Így többek között meghívót kapott Konrád György, aki a meghívást elfogadta és részt vett a találkozón, és Vásárhelyi Miklós, aki elutasította a részvételt. A találkozón Fekete Gyula író elnökölt, Pozsgay Imre pedig vendégként mondott beszédet, átadta Grósz Károly üdvözetét, majd végighallgatta a vitát, de nem szólt bele.

A találkozó végén a Lakiteleki Nyilatkozatot felolvasták, a jelenlévők tudomásul vették, de Magyarországon semmiféle publicitást nem kapott. Mivel azonban a szervezők nem foglalkoztak a nemzetközi sajtó tájékoztatásával, a nemzetközi sajtó-visszhanggal, a torzítás és a rosszindulatú félreértelmezés szabad teret kapott. Csoóri

²⁶ **Lezsák Sándor** (1949) író, költő, tanár. 1987-ben Lakiteleken lévő háza kertjében alakult meg a Magyar Demokrata Fórum. 1988-ban elnökségi tag, 1989–1993 között többször alelnök, majd ügyvezető elnök. 1994-től parlamenti képviselő.

²⁷ Pozsgay.

Sándor, aki éppen az Amerikai Egyesült Államokban tartózkodott, döbbenet láttá, hogy az egyik amerikai újságban azt írták: egy antiszemita gyülekezet tartott találkozót.²⁸

Pozsgay Imre hathatós segítsége kellett ahhoz, hogy a nyilatkozat november 14-én a Magyar Nemzetben – egy Pozsgay-interjú kereteibe illesztve – megjelenjék, és így a magyar közvélemény elé kerüljön. A lakitelekiek – immár a Magyar Demokrata Fórum szervezői – kellemesen meglepődtek Pozsgay nem várt segítségén, Kádár János azonban – jó politikai ösztönével – megérezte, hogy ezzel a lakiteleki találkozó kilépett néhány tucat értelmiségi tanakodásának kereteiből, és társadalmi tényezővé lett. Fegyelmi eljárást kezdeményezett Pozsgay ellen, ám az 1988 februárjában a KB-ülésen egy enyhe figyelmeztetéssel lezárult. De mégis valamiféle példát kellett statuálni, így ezen az ülésen kizárták a pártból Pozsgay munkatársát, Bíró Zoltánt, valamint a politikai reformgondolat képviselőit, Bihari Mihályt, Király Zoltánt és Lengyel Lászlót.

A Magyar Demokrata Fórum 1988 első napjaiban kezdett működni, valóban „fórum” jelleggel. Első rendezvényét – a Jurta Színházban – Bihari Mihály ötlete alapján és szervezői segítségével a parlamentarizmus témakörében tartotta. A pártközpont párttagok számára megtiltotta a részvételt. Bihari akkor még párttag volt – csak egy hónap múlva zárták ki –, lemondta szereplését, s így – egy hirtelen támadt ötlet alapján – Sólyom László²⁹ jogász professzor lett a főelőadója a rendezvénynek. Erre a rendezvényre meghívást kapott a teljes magyar ellenzéki spektrum. Új korszak kezdődött a magyar szellemi és politikai életben.

²⁸ Kiss Gy.

²⁹ **Sólyom László** (1942) jogász. Az 1980-as évektől az ellenzéki környezetvédelmi mozgalom jogi tanácsadója, majd a Duna Kör tevékenységének résztvevője. 1987-ben az MDF alapító tagja, 1989-ben az elnökség tagja. 1990-től kilenc évig az Alkotmánybíróság elnöke. 2005–2010 között Magyarország köztársasági elnöke.

3. A SZABAD DEMOKRATÁK SZÖVETSÉGÉNEK GENEZISE

3.1. Erkölcsi indíttatás: értelmiségi alku helyett ellenzéki magatartás

„Az önmagát demokratikus ellenzéknek nevező csoport indulásakor felmondta a kommunista államhatalom és a magyar értelmiség mértékadó része között az 1960-as években létrejött, íratlan alku” – mondja Kis János.³⁰

Miben állt ez az alku? Kis János és társai értelmezése szerint az értelmiség lemondott arról, hogy jogok alanyaként lépjen fel az államhatalommal szemben, tudomásul vette, hogy mozgási lehetőségei mindig a hatalom pillanatnyi jóindulatától függenek. Cserébe elnyerte a jóindulat lehetséges maximumát. Annyit, amennyinél többet a Szovjetunió árnyékában, megszállt országban – úgy tűnt – nem lehetett elérni. Akik a demokratikus ellenzékhez csatlakoztak, ezt az alkut önbecsülésükkel összeegyeztethetetlennek érezték. Volt, aki egyszerűen azért választotta az alku elvetését, hogy a lelkiismeretével összhangban élhessen. Másokat politikai megfontolások is vezettek. Úgy ítélték meg, hogy az 1970-es évek közepén már nem kell beérni a hatalommal kötött íratlan alkuval. Önálló szerveződések, sajtót lehet teremteni, és ezeket meg lehet védeni az államhatalom megtorló akcióival szemben. Megkezdődhet a politika pluralizálódása, először a rendszer szélein, aztán pedig onnan befelé hatolva, magán a rendszeren belül is.

Elkezdenek nyilvánosan gyülekezni, egyesüléseket hoznak létre, lapokat, könyveket adnak ki, és ehhez nem kérnek engedélyt. Gyakorolják a – Magyarország által is aláírt nemzetközi dokumentumokban rögzített – jogaikat, és ezzel provokálják az államot: döntse el, hogy vállalja-e a nyílt elnyomást, vagy pedig megáll korlátozottabb intézkedéseknél. Az utóbbival számoltak, azt remélve, hogy így a mozgalom erőre kaphat, konszolidálhatja megszerzett pozícióit és terjeszkedhet is. Tudták, hogy lesz retorzió, lesznek büntetések, el kell szenvedni mindenfajta személyes veszteséget, de nem okvetlenül akkorát, hogy az egész próbálkozás összeomoljon. Feltételezésük arra a megfigyelésre épült, hogy mivel a magyar állam addig nem ismert mértékben eladósodott, és így gazdasági függésbe került a Nyugattól, a kommunista hatalom már nem tehet meg akármit. Kádárnak és csapatának már csak azért is különösen sok

³⁰ *A demokratikus ellenzék felmondta az íratlan alkut. Beszélgetés Kis Jánossal.* In Demokratikus Átalakulásért Intézet, 2010, 277. l. A továbbiakban: Kis János. – **Kis János** (1943) filozófus. 1973-ban elbocsátják munkahelyéről, a Filozófiai Intézetből, és publikációs tilalom alá helyezik. A demokratikus ellenzék egyik létrehozója. 1981-től a Beszélő szamizdat folyóirat szerkesztője. 1988–1990-ben a Szabad Kezdeményezések Hálózatának, valamint a Szabad Demokraták Szövetségének ügyvivője, majd 1990–1991-ben elnöke.

vesztenivalója volt, mert az 1960-as évek konszolidációja komoly támogatást szerzett a számukra, és ezzel a külpolitikában is operáltak. Ezt mind kockára tették volna, ha az elnyomó gépezetet teljes fordulatszámra állítják. Az ellenzéki mozgalom sok tagját eltávolították az állásából, kitiltottak a sajtóból, elvették az útlevelüket, voltak házkutatások, zaklatások, szabálysértési eljárások és bírságolások, de itt megállt a megtorlás. Börtönbüntetések nem voltak.

Az IMF-fel Magyarország valamikor 1979-ben kezdte meg a tárgyalásokat, miután a Szovjetunió bejelentette, hogy nem tudja bővíteni kedvezményes árú nyersanyag- és energiahordozó-szállításait. Magyarország eladósodása azonban már 1973 körül kezdődött. Az olajárrobbanás következtében hirtelen nagy mennyiségű olcsó hitel jelent meg a nemzetközi pénzpiacokon. Magyarország akkor éppen a gazdasági reform „visszafordítása” miatti nehézségekkel küszködött, amit Kádárék hitelfelvétellel igyekeztek áthidalni.

Volt egy másik fontos változás is. Megkötötték a Helsinki Megállapodást, mely – mintegy a hiányzó német békeszerződést helyettesítve – szentesítette a második világháború nyomán kialakult határokat, és egyben hallgatólagosan elismerte Európa kettéosztását. Cserébe a Szovjetunió és a tőle függő államok elfogadták az ún. harmadik kosarat az emberi jogokról. Nem Magyarországon és nem is Lengyelországban született meg a gondolat, hogy a nemzetközi emberjogi szerződéseket fel lehetne használni a rezsimmel szemben, hanem a birodalom szívében, a Szovjetunióban. Moszkvában alakult meg az első Helsinki Bizottság, Jurij Orlov és társai hozták létre. A moszkvai Helsinki Bizottságnak azonban rövidesen saját letartóztatott tagjainak védelmére kellett koncentrálnia minden erejét; a szovjet állam a lehető legkegyelményebben sújtott le az emberjogi mozgalomra. Az a politikai kibontakozás, amivel Lengyelországban és Magyarországon kísérletezni lehetett, a Szovjetunióban akkor még nem volt lehetséges. 1982-ben, a Jaruzelski-puccs után Kis János írt egy cikket a Beszélőnek, az volt a címe: *Gondolatok a közeli jövőről*. Azt írta, tévednek, akik úgy vélik, hogy 1981 decembere után megismétlődik ugyanaz, ami 1956 novembere és 1968 augusztusa után történt: restauráció a megszállt országban, reakció az egész térségben. A Szovjetunió már nincs abban a helyzetben, hogy a régió gazdasági stabilitását finanszírozza, és ezért a puccs előtti helyzetet sem tudja helyreállítani.

Gyakori állítás, hogy a demokratikus ellenzék „földalatti mozgalom” volt. Amikor az 1980-as évek elején létrejöttek az ellenzéki együttműködés szervezettebb formái, mint a Szegényeket Támogató Alap, vagy a Beszélő című folyóirat, akkor valóban el kellett kezdeni konspirálni. A Beszélő nyomdájának, a nyomda és a szerkesztőség közötti kapcsolatnak, a nyomda és a terjesztés közötti kapcsolatnak konspirálnak kellett lennie. A Beszélő fennállásának első éveiben 2000 példányban jelent meg, és ez konspiráció nélkül nem lett volna lehetséges. Minden elengedhetetlenül szükséges

lépést konspiráltak – de semmi egyebet. A Beszélő kolofonján fel volt tüntetve a szerkesztők neve, lakcíme, telefonszáma. Nevükkel vállalták az engedély nélkül kiadott lapot, részint azért, hogy az érdeklődők megtalálják őket, részint azért, hogy világossá tegyék: amit csinálnak, az nyíltan vállalható, joguk van hozzá. Taktikájukban tudatosan kombinálódtak a „földalatti” és a kihívóan nyilvános elemek. „Földalatti” volt a technika, nyilvános a politika.

Számíthattak arra, hogy nem maradnak elszigeteltek. Ha az ellenzéki létformával járó személyes kockázatokat kevesen vállalták is, mégis sokan figyeltek rá. Az emberek olvasták a szamizdat kiadványokat, vagy legalább a Szabad Európa Rádióban hallgatták a cikkekről elhangzott összefoglalót, a rendezvényekről szóló beszámolót. Tízezrekre rúgott azoknak a száma, akiknek a kezébe viszonylag rendszeresen eljutottak a kiadványaik.

A legfontosabb kérdés az volt, hogy mi várható a demokratikus ellenzékre figyelő közönségtől? Az, hogy nemcsak értelmiségiek, hanem munkások, mezőgazdasági dolgozók is csatlakoznak a mozgalomhoz, ahogyan Lengyelországban történt? Vagy inkább az, hogy kevesen csatlakoznak ugyan, de sokan kezdenek új magatartási formákkal kísérletezni a nyílt ellenzékiiség és a hatalommal való kollaboráció közötti sávban.

A demokratikus ellenzék sokféle áramlat kölcsönös szolidaritáson alapuló, laza konglomerátuma volt. Kisebb csoportjai szervezetten működtek, de az egész nem alkotott egységes szervezetet. Osztottak – például – az 1956-os forradalom emlékéhez való ragaszkodásban, ennek nyilvános elvállalásában, és egyetértettek abban, hogy ennek a hagyománynak a megtisztítása és felmutatása nélkül nem lehetséges demokratikus mozgalom Magyarországon. De volt, aki azt gondolta, hogy el fog jönni az új forradalom, csak készen kell állni rá. A Beszélő-kör viszont úgy látta, hogy 1956 nem ismételhető meg. A magyar társadalom nemzedékek sorát befolyásoló tapasztalatokat szerzett nemcsak a forradalom nagyságából, hanem a bukásából is. Olyan cselekvési lehetőségeket akartak feltárni, melyek akkor, az 1980-as évek első felében követhetőnek tűntek.

De néhány kérdésben nem volt vita, és ezek minden más szellemi áramlattól megkülönböztették őket. Az egyik a választott politikai magatartásmód volt, a hivatalos intézményeken való kívül helyezkedés, annak deklarálása, hogy szemben állnak a rendszerrel. Ha jogaik és a törvényes jogszabályok nincsenek összhangban, akkor nem a cselekvésükben van a hiba, hanem a törvényben, nem a magatartásukon kell változtatni, hanem az államnak a törvényein. Ennek megfelelően közös volt elkötelezettségük az emberi jogok mellett.

Közös volt bennük az is, amit talán „nyugatoságnak” nevezhetnénk. A demokratikus ellenzék a Nyugathoz való felzárkózásban látta a magyar társadalom jövőjét,

a „harmadik út” számukra nem volt követhető. Három elem volt tehát az alapja ennek a szélesen értelmezett csoportosulásnak: a politikai magatartás, az emberi jogok melletti elköteleződés és a tág értelemben vett nyugatosság.³¹

3.2. Személyes indíttatás: tudományos felkészültség és kutatóintézeti szocializáció

Karl Mannheim véleménye szerint három feltétele van annak, hogy egy korosztály nemzedékké szerveződjék: a kamaszkori lázadás világnézeti formát öltjön, legyenek közös történelmi élmények, és legyen közös ellenségkép. A későbbi Szabad Demokraták Szövetségét megalapító korosztályhoz tartozó értelmiségiek túlnyomó többsége kommunista családból származott. Kamaszkori lázadásuk szüleik ellen egyben ideológiai lázadás is volt az általuk képviselt eszme ellen, a bolsevizmus, a kommunizmus és a létező szocializmus bajai ellen. Politikai élményük a kisgyermekként megélt 1956 és az azt követő megtorlás, a kiegyezés, illetve az ellenzéki akciók sikerei és kudarcai. Ellenségnek pedig adva volt a kádári kommunista nómenklatúra.

Ebben a csoportban kezdetben a domináns eszmeáramlat az újbaldoldali rendszerkritikai magatartás volt, ami nem a szocializmus meghaladására, hanem megreformálására irányult. E fiatal szociológusok, közgazdászok, filozófusok pályájuk kezdetén – lényegében egyetemi tanulmányaik elvégzése után közvetlenül – hívei vagy támogatói voltak az 1968-as Új Gazdasági Mechanizmusnak, mert ebben látták azt az irányt, amely a szocializmus megreformálása felé vezet. (Csehszlovákia megszállása is azt az álláspontot erősítette meg, hogy nem lehet „fejjelel menni a falnak”, a magyar óvatosság messzebbre vihet.)

E nemzedék frissen végzett tagjait főleg három kormányzati kutatóintézet, a Pénzügyminisztérium kereteiben működő Pénzügykutató (Szalai Erzsébet, Bokros Lajos, Surányi György, Antal László, Csillag István, Lengyel László, Kupa Mihály), a Külkereskedelmi Minisztérium keretében működő Konjunktúra- és Piackutató (Laki Mihály, Bauer Tamás, Szalay Júlia), valamint a Szövetkezeti Kutatóintézet (Magyar Bálint, Juhász Pál) foglalkoztatta. Ezeknek az intézeteknek a vezetői többségükben jól felkészült, tapasztalt kutatók voltak, akik 1956-os politikai tapasztalatoknak sem voltak híján. Számukra ez volt a *politikai parkolóhely*.³²

³¹ Kis János.

³² Beszélgetés Laki Mihállyal. Készítette: Révész Béla. A továbbiakban: Laki. – **Laki Mihály** (1946) közgazdász. 1988-tól a Közgazdaságtudományi Kutatóintézet munkatársa. 1989 tavaszán egyik alapítója a Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezetének. Az SZDSZ gazdasági programjának egyik megalkotója, 1990–1994 között az SZDSZ tanácsadója.

„Mi ott elitpozícióban voltunk, mert benn volt az intézet a Pénzügyminisztériumban, a hatalom legfőbb burkában lehettünk ellenzékiek. Megkaptunk minden bizalmas és titkos iratot, tehát mi előbb láttuk azt, hogy mi van az országban gazdaságilag, mint bárki más. Magasabb volt a fizetésünk, mint az akadémiai kutatóintézetekben, és ugyanakkor kiharcoltuk magunknak – meg nekünk meg is engedték –, hogy ellenzéki véleményeket fogalmazzunk meg ott, a hivatalosságon belül. Különleges pozícióban voltunk, és ez elittudatot is kölcsönzött az ott lévőknek” – emlékezik Szalai Erzsébet.³³

Ezekben az intézetekben tág tere volt az úgynevezett *mechanizmuskutatásnak*, mivel a vezetők reformpártiak és a piaci szocializmus hívei voltak. Kezdetben alapállásuk az volt, hogy – mivel 1956-ot leverték, és a forradalmi út nem járható – azt kell megvizsgálni, milyen akadályai vannak a létező szocializmus működésének. Ezekben a kutatóintézetekben – a „meg kell vizsgálni a valóságot” jelszó jegyében – tág tere volt a szociológiai és gazdasági kutatásnak, az interjús terepmunkának. Vizsgálat készült – például az „Új Mechanizmus” kutatása keretében – a vállalati vezetőkkel, akikről kiderült, hogy közlékeny, értelmes, intelligens és pragmatikus emberek voltak, és pontosan látták saját lehetőségeiket és korlátaikat, a „döcögő rendszert, amelyben azonban élni kell”.³⁴ E nagy szociológiai kutatáshullám keretében jött létre Kemény István köre – és szociológiai iskolája –, amely cigányság- és szegénységkutatással foglalkozott. E kutatások eredményei azonban messze túlmutattak a szocializmus megreformálhatóságának kérdésein, és felfedték azt az akkor megrázó tényt, hogy huszonöt évvel a politikai fordulat – a „szocializmus győzelme” – után, a szocializmusban is van önmagát folyamatosan reprodukáló szegénység, százezrek élnek a társadalom peremén, reménytelen helyzetben. A kutatás eredményét teljes terjedelmében már nem lehetett nyilvánosságra hozni, Kemény Istvánt az 1970-es évek közepén ellehetetlenítették, emigrációba kényszerítették. Ám e kutatások résztvevői – a szellemi és erkölcsi felismerések eredményeképpen – kezdték működtetni az első karitatív szerveződést, a Szegényeket Támogató Alapot (SZETA), amely – elsősorban Solt Ottília és Nagy András munkája révén – adományok gyűjtésével, tárolásával és szétosztásával gyakorlati segítséget nyújtott szegény családok százainak, állandó kihívást jelentve a szocialista rendszernek. A kisebb-nagyobb házkutatások rendszeresek voltak lakásukban.

1968–1969-től – Donáth Ferenc vagy Tardos Márton irányításával – különböző baráti körök is működtek, ahol egymás műveit olvasták és elemezték e fiatalok: Kis

³³ Beszélgetés Szalai Erzsébettel. Készítette: Révész Béla. A továbbiakban: Szalai. – **Szalai Erzsébet** (1948) szociológus. 1971–1989 között a Pénzügykutató Intézet munkatársa. 1988-tól a Szabad Kezdeményezések Hálózatának tagja. Kutatási területe a gazdaságszociológia, a nagyvállalati érdekek és a társadalom hatalmi viszonyainak elemzése.

³⁴ Laki.

János, Hegedűs Zsuzsa, Bence György, Hamburger Mihály, Petri György és mások. E beszélgetések alapján jött létre az első magyarországi szamizdat kiadvány, a *Marx a negyedik évtizedben*, melybe „mindenki írt valamit”.³⁵ A cím arra utalt, hogy a szerzők beléptek életük negyedik évtizedébe, és így vizsgálják, mit jelent számukra Karl Marx és a marxizmus. A másik híres kiadvány a *Profil* volt, amelybe azokat az írásokat gyűjtötték össze, amelyeket valamelyik folyóirat szerkesztője elutasított – az akkori divatos érvel: nem illett a profiljába. E két kiadvánnyal e csoport lényegében ideológiai frontot nyitott a pártállammal szemben. „Téves lenne úgy leírni e csoportosulásokat, mintha határokkal bíró szervezetek lettek volna. Háló volt, munkahelyeken, szerelmeken, bulikon átnyúló nagy háló volt a városban, Budapesten. Tagjai jórészt életformájukban, de cselekedeteikben is szemben álltak a rendszerrel.”³⁶

1973-ban Bence Györgyöt és Kis Jánost – kritikai marxista írásaik miatt – eltávolították a munkahelyükről, s ezzel a hatalom – akaratlanul – megteremtette a *főállású ellenzékiiséget* Magyarországon. Ez a két személy került a kezdeti ellenzéki politikai és szellemi munka középpontjába. A retorziók és a társadalmi tapasztalatok révén fokozatosan megváltozott a rendszer megváltoztathatatlanságáról vallott csoportvélemény is.

A demokratikus ellenzék indulásaként a csehszlovákiai CHARTA 77 aktivistáinak letartóztatása ellen tiltakozó 1979-es aláírásgyűjtést szokták számon tartani. Ez volt az a pillanat, amikor a fent leírt értelmiségi szubkultúra átfordult politikai mozgalomba.

A két köröztetett aláírási ívet közel kétszázötvenen írták alá.³⁷

Az ellenzéki mozgalomtól távol álló jelentős értelmiségieket is sikerült ebbe bevonni, például Illyés Gyulát, az egyik legtekintélyesebb író. A retorzió nem maradt el – számos író, szerkesztő, kutató veszítette el ekkor állását. „Fokozatosan, az egyre több „kirúgott értelmiségi” megjelenésével kialakult a „főállású ellenzékiek” növekvő csoportja. Az ilyen „kirúgott értelmiségi” jellemzője az volt, hogy nincs állása, állami fizetése, abból él, hogy fordít, szerkeszt, szellemi segédmunkát végez egy színháznál vagy egy könyvtárban. Állami állásban lévő feleség vagy férj – nagyon jól jön! Ez az ellenzéki már csak a szamizdatban publikálhat, mert hivatalos lapokban már nem engedik. Így lassan kialakult egy „ellentársadalom”, saját rendezvényekkel, kiadványokkal, barátságokkal.”³⁸

E csoportok tagjai többségükben antitotalitárius és antikommunista baloldaliak voltak. Legfontosabb törekvésük a civil társadalom építése volt, mely – elképzeléseik

³⁵ Laki.

³⁶ Laki.

³⁷ Beszélgetés Kőszeg Ferencsel. Készítette: Nóvé Béla. A továbbiakban: Kőszeg. – **Kőszeg Ferenc** (1939) író, újságíró. 1981-től a Beszélő munkatársa, részt vesz a SZETA munkájában. 1988-ban a Független Jogvédő Szolgálat egyik alapítója, a Szabad Kezdeményezések Hálózatának egyik elindítója. 1988-ban az SZDSZ Országos Tanácsának tagja, 1988–1990 között ügyvivője. 1990-től országgyűlési képviselő.

³⁸ Laki.

szerint – egy idő után eljut a rendszer megváltoztatásáig. Senki sem gondolt a kapitalizmus restaurálására. Szövetkezeti tulajdonformát, öngazgató vállalatot akartak – és szabadságot mindenben, a szerelmi kapcsolatokat is beleértve. Mivel a nyugati újbaldallal rokonszenveztek, társadalmi-politikai alternatívának nem a „létező nyugati kapitalizmust” tekintették.

Ekkor jelent meg az ellenzéki politika színpadán az ún. 1956-osok csoportja. E csoport tagjai valamennyien börtönviselt emberek voltak, akik az 1956 utáni kádári megtorlást saját bőrükön tapasztalták meg, évekre, életfogytiglanra szóló, sőt, halálos ítéletek formájában. (Az utóbbiak számára a kegyelmet az életfogytiglani börtönbüntetés jelentette.) Az ellenzék és az „1956-osok” találkozájának központi alakja Donáth Ferenc volt, akivel Kis János – ekkor már az ellenzék egyik vezéralakja – elég szoros kapcsolatot tartott.

Az úgynevezett szamizdat, a *második nyilvánosság* világa az 1970-es években kezdődött Magyarországon. Már ekkor voltak írógéppel 6–8 példányban írt publikációk. Elsősorban Bence György és Kis János készített több, géppel írt és indigóval sokszorosított anyagot. Ezek nagyon gondosan szerkesztettek voltak, részben fordítások, részben saját írásaik, és kiadói jelzésként, impresszumként az állt rajtuk, hogy: Szamizdat. Ez létezett már 1976-tól. Ebben az időben jelent meg a stencilezett szamizdat is. „A Kenedi János által szerkesztett Lengyel nyár volt talán az első, meg a Magyar Figyelő címmel Bába Iván által szerkesztett kiadvány, ami ugyancsak gépelt volt, de a kilencedik száma már stencilezve jelent meg.”³⁹

1981-ben érkezett az első stencilgép Magyarországra Franciaországból, a szociáldemokratákhoz közel álló szakszervezeti körökből.⁴⁰ Ez teremtette meg a lehetőségét az első periodikus kiadvány létrehozásának. A kiadvány a Beszélő címet kapta, szerkesztője Kis János, Haraszi Miklós, Petri György, Kőszeg Ferenc, Nagy Bálint és Solt Ottília volt. A lap 1981. december 13-án indult – szimbolikus válaszként a Jaruzelski-puccsra –, és 1990-ig jelent meg. „A lengyel minta, a lengyel Szolidaritás szellemisége, maga a konspiratív technika nagyon erősen hatott a Beszélő megindulására. Az a gondolat, hogy a rendszer megdöntésére éppoly reménytelen törekedni, mint a rendszer megváltoztatására, viszont meg lehet csinálni a hivatalos kultúrától független kultúrát, a független jogvédelmet, a független szakszervezetet – ezek mind Lengyelországból jöttek. Maga a szamizdat orosz is meg lengyel is volt, de közvetlenül a lengyel példa mutatta, hogy névvel kell vállalni legalább annak a csoportnak, amely szerkeszti és kiadja. Mert ebben az esetben a nyilvánosság inkább véd. Úgyis ki tudják nyomozni, úgysem lehet titokban tartani, tehát jobb, ha rögtön mondjuk.”⁴¹

³⁹ Kőszeg.

⁴⁰ Kőszeg.

⁴¹ Kőszeg.

Akkor nem lehetett tudni, hogy e lépéseknek lesznek-e súlyosabb következményei. 1983 márciusában voltak először házkutatások a Beszélő szerkesztőinél. Kőszeg Ferencet bevitték a rendőrségre, hajnalig vallatták, majd kiengedték. A kommunista vezetés akkor döntötte el, hogy megtorolja a lépést, ám a szamizdat kiadványok szerkesztőit és kiadóit nem börtönbüntetéssel sújtja, hanem – szabálysértési eljárás keretében – pénzbírsággal. Ettől kezdve tehát azzal lehetett számolni, hogy Magyarországon nem lesznek újabb politikai perek és politikai börtönbüntetések.

3.3. A monori találkozó

Az 1977 és 1987 közötti évtizedben mindkét csoport komolyan törekedett arra, hogy kezelje a köztük lévő kulturális és érzelmi távolságot, hogy ne ismétlődjön meg az 1930-as évek magyar szellemi életének súlyos konfrontációja, a népi-urbánus ellentét.

Persze ahhoz, hogy eljussanak egy közös találkozóig, kellett még Donáth Ferenc személye. Donáth különleges pozícióban volt. Személyes jó barátja volt Csoóri Sándornak is és Kis Jánosnak is, a két csoportosulás szellemi vezetőinek. (Váratlan halála nagy csapás volt a kibontakozó mozgalmakra. Temetésén az ő kívánságának megfelelően hárman beszéltek: Újhelyi Szilárd az egykori Márciusi Front-béli barátok közül, valamint Csoóri Sándor és Kis János.) A népi írók által kezdeményezett Márciusi Frontban játszott szerepe arra predesztinálta Donáthot, hogy híd legyen a népi mozgalom és a demokratikus ellenzék között, mert személyét mindkét oldalról feltétlen bizalom övezte.

1985 kulcsfontosságú év volt e két csoport – és általában a magyar demokratizálódási törekvések – számára. Mint már említettük, ekkor tette először próbára a magyar társadalom a „szocialista demokrácia” tűrőképességét, mintegy tucatnyi helyen önálló jelölteket indítva a parlamenti választásokon. Másrészt ekkorra érett meg az elhatározás a különböző, a rendszerrel szemben kritikus értelmiségi körökben, hogy meg kellene kísérelni a közvetlen párbeszédet egymással. Ez a felismerés hozta létre a monori találkozót. A találkozó megszervezésében tehát Donáth Ferenc játszott a kulcsszerepet. Donáth „Nagy Imre-típusú” kommunista volt, aki ismerte a „hálót”, az ötvenhatosokat, a népi írókat, Csoóri Sándort, Illyés Gyulát is. Nagy erkölcsi tekintélye révén a találkozóra szóló meghívását mindenki elfogadta. A monori találkozón három csoport – a *demokratikus ellenzék*, a *népi ellenzék* és a *reformközgazdászok* csoportja – vett, vehetett részt. „Ezek nem szerették a fennálló rendszert, de eltérő stratégiát követtek. Donáth Ferenc nyitotta meg a beszélgetést. – Azért jöttünk

össze, hogy beszéljessünk a problémákról, mert az ország nagy bajban van – mondta egyszerűen és egyértelműen.”⁴²

Mivel ez az első találkozó volt különböző háttérű csoportok tagjai között, ezért Donáth javaslatára abban maradtak – ezt a megnyitó beszédében ki is mondta –, hogy nem fognak közös nyilatkozatot kibocsátani. Összejövetelük célja egymás kérdésfeltevésének és álláspontjának jobb megértése, és egyben nyilvános híradás arról, hogy milyen politikai nézetek forognak Magyarországon a hatalomtól függetlenül egy olyan helyzetben, amikor az ország érzékelhetően a válság felé közeledik. Kijelöltek négy tárgykört a vita számára: a magyar kultúra általános helyzete, erről Csurka István vállalt bevezető előadást, amihez Szabó Miklós fűzött kommentárokat; a nemzeti kérdés, amiről Csoóri Sándor beszélt, Kenedi János észrevételeivel; gazdasági reform, Bauer Tamás előadásában, melynek bírálója Laki Mihály volt; és végül a politikai mozgástér, amiről Kis János beszélt és Vásárhelyi Miklós tartotta a korreferátumot.

A beszélgetés során nagyon hamar meglátszott, hogy a különböző csoportok helyzetértékelése jelentősen különbözik egymástól. Míg Csoóri Sándor a határon túli magyarok problémáját elemezte, Solt Otília a cigányággal kapcsolatban akart nyilatkozatot elfogadtatni. Az igazi és súlyos elvi nézeteltérés 1956 kérdésében alakult ki. Míg Csurka István előadásában azt állította, hogy 1956-ban végzetes törést szenvedett a magyarság, azóta morálisan csúszik lefelé és fürdik az olcsó fogyasztási javakban, a reformközgazdászok és a demokratikus ellenzék azon a véleményen volt, hogy 1956 számos vívmányát nem lehetett elsöpörni, az országban lassú polgárosodás folyik, megjelentek kisebb szabadságok, és ezek erősödnek, szaporodnak. Erre kell az ellenzéknek támaszkodnia, amikor társadalmi háttérrel keres munkájához. Minden előadás a rendszer átalakításával foglalkozott, egy sem szólt a rendszer meghaladásáról. Kis János arról beszélt, hogyan lehet a pártot demokratikus keretek közé kényszeríteni és a pártállamot alkotmányosságra szorítani. (Ez az előadás képezte az alapját későbbi programadó dolgozatának, a *Társadalmi Szerződésnek*.)

„Én akartam ezt a találkozót. Abból indultam ki, hogy az ország politikai krízis felé tart, és hogy a krízisből valamilyen tárgyalásos megoldás fog kivezetni. Az 1980. augusztusi lengyelországi megállapodások lebegtek a szemem előtt. És azt akartam, hogy amikor a tárgyalási folyamat elindul, a demokratikus ellenzékkel is számolni kelljen. Ekkor, 1985-ben, még elszigetelhetők voltunk. A monori találkozó hozzájárult ahhoz, hogy kitörjünk az elszigeteltségből” – mondja Kis János.⁴³

Monor volt az egyetlen történelmi pillanat, amikor az ellenzéki csoportok, a demokratikus ellenzék, a népi ellenzék és a technokraták „együtt voltak”, ám folytatása

⁴² Szalai.

⁴³ Kis János.

nem lett. Egyrészt azért nem, mert a meghatározó két csoportnak mind a premisszái különbözőek voltak, mind a társadalmi beágyazottságuk más volt. Míg a „nép-nemzeti” csoport – amint azt az előző fejezetben leírtuk – igen szélesen működő társadalmi kapcsolatrendszerének alapján kereste saját eszmei önazonosságát, a „demokratikus ellenzék” saját ideológiájához kereste a társadalmi hátteret, mintegy annak igazolásaképpen.

Kis János – monori beszédét továbbgondolva – megírta a *Társadalmi Szerződés* című röpiratot, amely kimondta, hogy „Kádárnak mennie kell”. 1987 májusában jelent meg a Beszélő különszámaként. A politikai válság megoldására tett javaslatot. Kimondta, hogy 1956 fő célkitűzései nem váltak túlhaladottá: a többpártrendszer, a képviseleti demokrácia, a munkahelyi és települési önkormányzat, a nemzeti önrendelkezés és a semlegesség irányadó célok ma is. De azt is leszögezte, hogy ezek a célok egyelőre – még Kádár volt az ország első embere – nem tűzhetők közvetlenül napirendre. Azonnal napirendre tűzhető, átmeneti célokat kell tehát keresni. Ezek óhatatlanul kompromisszumos célok, de nem a kádárista „közmegegyezést” folytatják. A „közmegegyezés” felmondását javasolta. Nem garanciák nélküli engedményekre van szükség, hanem jogokra. Nem hallgatólagos egyetértésre, hanem önálló felek nyílt megállapodására. Egy ilyen megállapodás főbb pontjait próbálta körvonalazni: a párturalom alkotmányos korlátozása, szuverén törvényhozás, felelős kormány, törvényekkel körülírt sajtószabadság, érdekvédelmi és egyesülési jogok, munkavállalói jogok, méltányos szociálpolitika és az állampolgári jogok kiteljesítése. Ez volt a *Társadalmi szerződés*. Legfontosabb programpontjait hamar elérte, majd meghaladta a rendszerváltoztatás folyamata. Ma inkább arra szoktak emlékezni, hogy ez a dokumentum mondta ki először: „Kádárnak mennie kell.” Kimondta ezt, és Kádár már nem tudott visszaütni. Így vált nyilvánvalóvá, hogy tényleg mennie kell.⁴⁴

Tartalmi vonatkozásainál talán nagyobb jelentőségű volt megjelenésének ténye. Míg a monori találkozó résztvevői azzal álltak fel az ülés végén, hogy a továbbiakban megkísérlik a közös fellépést, Kis János ezzel az önálló, nyilvánvalóan programadó céllal készült dolgozatával az ellenkező jelzést küldte a közvéleménynek. Azt üzenete, hogy a demokratikus ellenzék továbbra is „önállóan akar politizálni”. A másik oldal – érzékeny lévén minden apró jelzésre – megértette az üzenetet, és szintén úgy döntött, hogy önállóan, egyeztetések nélkül halad tovább a maga útján.

Az elhangzott előadások ugyanis egyáltalán nem azt az érzetet keltették a jelenlévők többségében, hogy itt volt az a pillanat, amikor közel került egymáshoz a két csoport. Éppen ellenkezőleg. Úgy élték meg, hogy ez volt az a pillanat, amikor igazán világossá válhatott: olyan alapvető szemléleti-világnézeti különbségek vannak a két

⁴⁴ Kis János.

csoport között, amelyeket nem lehet áthidalni. A két csoport másról beszélt, és teljesen másképpen közelítette meg a magyar társadalom problémáit.

Ám a találkozót követő hónapokban mindkét csoport – és a társadalom számos más csoportosulása is – továbbrendítette az önszerveződés folyamatát. „1987 nyarát tartom a rendszerváltás induló időpontjának – mondja Bihari Mihály. – Ha periodizálhatjuk a rendszerváltást – mert előre ezt senki nem tudta tervezni, nem volt forgatókönyve a rendszerváltásnak –, akkor így utólag 1987 nyarán látok egy fordulatot, amely eltart 1988 májusáig, az országos pártértekezletig, amikor Kádárt leváltják. Ez az első éve a rendszerváltásnak. A nyolcvanas évtized pedig – a nyolcvanas évek elejétől kezdve – a kritikai diagnózisok elkészítésének az időszaka. A programkészítés és az átfogó analízisek 1987-ben jelentek meg. Akkor váltak a nyilvánosságban, a féllegális nyilvánosságban vagy a szűkebb szamizdat nyilvánosságban ismertekké. Így a Fordulat és reform, így a Reform és demokrácia, amelyet először 1987. szeptember 27-én a lakiteleki találkozón felkért referátumtartóként mondtam el. Úgy adtam elő, mint a politikai rendszer reformját és a kivezető programot, hangsúlyozva, hogy a bürokratikus reformok helyett demokratikus reformokra és reformmozgalomra van szükség.”⁴⁵

A harmadik anyag, amely 1987 tavaszán-nyarán jelent meg a Beszélő különszámaként, a *Társadalmi Szerződés* volt.

A társadalmi nyilvánosságban tehát a radikális és kritikai diagnózisok, a radikális és reformprogramok 1987 nyarán-őszén kezdtek tízezres nagyságrendben eljutni szélesebb értelmiségi körökhöz. Ez az év a szellemi előkészítése a változásnak. Nem forgatókönyvek, nem előre elkészített cselekvési programok, hanem az ország gazdasági és politikai helyzetét, iskolarendszerét, nyilvánosságát kritikailag elemző anyagok voltak ezek, amelyek sokszorosítás révén szolgálták ezt a szellemi előkészítést.⁴⁶

1988. március 17-én politikai nyilatkozat megjelentetésével létrejött a Szabad Kezdeményezések Hálózata, mely a társadalomban működő különböző civil kezdeményezéseket, klubokat, köröket, egyesületeket, táborokat próbálta összefogni valamiféle, politikai célok mentén működethető szerveződéssé. A Hálózat egyik sajátos, környezetvédelmi kezdeményezésből fokozatosan a legnagyobb tömeget mozgató politikai nyomásgyakorló mozgalommá váló szerveződése a Duna-mozgalom volt.

⁴⁵ *A modern szociáldemokráciának voltam a híve.* Beszélgetés Bihari Mihállyal. In *Felgyorsult történelem*, i. m., 85. l. A továbbiakban: Bihari. – **Bihari Mihály** (1943) jogász, politológus. 1988-ig, kizárásáig, az MSZMP tagja. Az MDF és az Új Márciusi Front egyik alapítója. A szociáldemokrata eszmeiség és értékrend képviselője.

⁴⁶ Bihari.

3.4. A Duna-mozgalom és a Duna Kör

1963-ban a Magyar Népköztársaság és a Csehszlovák Szocialista Köztársaság kormánybizottsága megállapodást kötött arról, hogy közös beruházási programot dolgoznak kis a bős–nagymarosi vízlépcsőrendszer megépítéséről. Az elképzelések szerint Pozsony alatt, Dunakilitinél 60 négyzetkilométeres mesterséges tó, majd szlovák oldalon 30 km-es mesterséges csatorna, Bősnél egy ún. csúcserőmű (melyből naponta kétszer, 4–5 m-es árhullámot okozva engedték volna le a vizet), Nagymarosnál pedig mesterséges tó, csillapító gát és erőmű épült volna. A megállapodás 1976-ban kormányközi egyezmény rangjára emelkedett.

1981-ben jelent meg Vargha János biológus cikke a *Valóság* című havilapban, *Egyre távolabb a jótól* címen. Ez volt az első nyilvános írás, amely leleplezte az addig titokban tartott tervet, és felhívta a közvélemény figyelmét a készülő hatalmas beruházásra, az ivóvízbázist, a halállományt, a Duna önfenntartó-öntisztító képességét, a tájat és még sok minden mászt fenyegető számtalan veszélyre. Ezzel a téma a kormányzati és akadémiai titkos fiókokból kikerült a nyilvánosság elé, közbeszéd tárgya lett.

1984 januárjában indult az a civil kezdeményezés, amely társadalmi vitát javasolt a magyar kormány, a tudományos élet, a szakma képviselői, valamint a beruházást ellenző civilek között. Megszületett az Elnöki Tanácsnak címzett petíció, elindult az aláírások gyűjtése. Februárban létrejött a Társadalmi Bizottság a Dunáért, amely legfontosabb feladatának a téma napirenden tartását, nyilvános megvitatását, illetve a beruházás elhalasztásának elérését tartotta. Mivel a párt- és kormányzervek nem voltak hajlandóak a párbeszédre, a téma felvetését pedig kifejezetten ellenséges lépésnek tekintették, a témával és a kibontakozó mozgalommal kapcsolatos publikációk csak engedély nélkül, ún. „független kiadványokként” jelenhettek meg.

1984 szeptemberében megalakult a Duna Kör, amely a Duna Kör Hírei című saját hírlevelében (szlovák, német és angol nyelvű kivonattal) titkos, bizalmas és publikus dokumentumokat, elemzéseket, írásokat egyaránt közölt a témáról, s hangját az akkor aktívan közreműködő Szabad Európa Rádió erősítette föl.

A mozgalom központi témája „a Duna és az ivóvízbázis védelme”, egyik első megnyilatkozási formája pedig az a levél volt, amelyet 1985-re több mint tízezren (!) írtak alá. Az aláírásgyűjtést a Mozgó Világ szerkesztői és szerzői indították el, a Duna-mozgalom hívei pedig felkarolták. A levél aláírói követelték az építkezés leállítását – elsősorban a Csallóköz és a Szigetköz alatti hatalmas ivóvízbázis védelmében. A levelet – a tízezer aláírást mellékelve – már a Duna Kör kötelékében dolgozó szervezők juttatták el az Elnöki Tanácsnak, amely azt válaszra sem méltatta. A mozgalmat azonban ekkor már sem leállíthatni, sem elhallgattatni nem lehetett.

Egyrészt az 1985-ös választásoknak az egyik leghangsúlyosabb „ellenzéki” témája a tervezett vízlépcső és a kommunista vezetés ezzel kapcsolatos magatartása – az információ-visszatartás, a hazudozás, az emberek félrevezetése –, végső soron a demokrácia hiánya lett.

Másrészt a Duna Kör a gát elleni tiltakozásnak a választásokon való tematizálásáért 1985-ben elnyerte az „alternatív Nobel-díjat” (The Right Livelihood Award). A díj átadási ünnepségére Stockholmba a Duna Kör két tagját, Vargha Jánost és Vásárhelyi Juditot⁴⁷ nevezte. A hatalom Vargha Jánosnak megadta a kiutazási engedélyt, Vásárhelyi Judit kérelmére viszont azt válaszolta, hogy „kiutazása közérdeket sért”.

Ugyanakkor – mintegy politikai válaszként – 1985. augusztus 15-én a minisztertanács jóváhagyta a bős–nagymarosi vízlépcsőrendszer eredeti tervek szerinti megépítését.

Ezt követően a Duna-mozgalom a magyar demokrácia egyik „iskolája” lett. Környezetvédelmi séta (melyet a rendőrség betiltott!), országgyűlési képviselőknek írt levelek, sajtónyilatkozatok, kisebb-nagyobb akciók bátorították az embereket, akik egyre nagyobb érdeklődést mutattak mind az ügy, mind a magatartásforma iránt. Olyanok is támogatták, illetve csatlakoztak hozzá, akik semmilyen más, közvetlenül „politikai” ellenzéki csoportosuláshoz csatlakozni nem mertek vagy nem akartak. Többnyire úgy vélték, hogy a „Duna megvédése” kevésbé politikus, kevésbé veszélyes téma, könnyebben lehet vele azonosulni, mint valamely más, a rendszert közvetlenül bíráló mozgalom programjával. Egyre erősödött azonban a Duna Kör „politikusabb”, már a gazdasági következményekkel is számoló ága. Ennek a fokozatos felbátorodásnak, a „civil kurázi” tömeges erősödésének lett az egyik leglátványosabb eredménye a nagy, több tízezres tömegtüntetés a bős–nagymarosi vízlépcsőrendszer ellen 1988. szeptember 12-én Budapesten a Kossuth téren. (1956. október 25-e, a hírhedt sortűz óta ez volt az első tömegtüntetés ezen a helyszínen.) „Lakást építs, ne gátat!” – kiabálták az ökológiai jelszavak között.

1984–1988 között Csillag Ádám a Balázs Béla Stúdióban elkészítette első dokumentumfilmjét, mely *Dunasaurusz* címen nagy visszhangot keltett. A film a bős–nagymarosi vízlépcsőrendszer történetét ábrázolja, megszólaltatva az elhallgattatott tudósokat, első helyen Tóth János halbiológust, valamint az illegalitásban szervezkedő környezetvédőket. A filmet, elkészülte után azonnal betiltották.

Sajátos eleme volt a mozgalomnak a csehszlovákiai környezetvédőkkel való együttműködés. A témát ugyanis először a Charta 77 aktivistái vetették fel még 1977-ben,

⁴⁷ **Vásárhelyi Judit** (1944) könyvtárosként dolgozott, a Duna Kör mellett részt vett több más kezdeményezésben is (Kelet-Nyugat Kör, Menedék Bizottság, Szabad Kezdeményezések Hálózata). A rendszerváltozás idején a Duna Kör szakértőit meghívva a kuratóriumba létrehozta a Független Ökológiai Központ Alapítványt, melynek tíz éven át ügyvezető igazgatója volt.

a tervezett beruházás felülvizsgálatát kérve a csehszlovák kormánytól. Ezután szlovák környezetvédők rendkívül igényes, szakszerűen megalapozott kritikai írásokat jelentettek meg szűk körben terjesztett, „féllegális” kiadványokban. Az írások szakszerűsége jelentős segítséget jelentett a magyar környezetvédők tudásának gyarapításában. 1985-ben a Charta 77 sajtóirodája, a Palach Press megjelentette a Duna Kör felhívását, melynek címzettje a cseh és szlovák közvélemény volt.

A két csoport között jó kapcsolat alakult ki, ám az évek múlásával a magyarországi mozgalom egyre erősebb politikai hangsúlyt kapott – míg eljutott a népszavazás követeléséig –, a szlovák mozgalom pedig fokozatosan elhalkult.

A mozgalom történetének egyik legérdekesebb mozzanata a bécsi Die Presse című lapban megjelentetett hirdetés volt. A mozgalom vezetői úgy döntöttek, hogy az „alternatív Nobel-díjjal” együtt járó pénzösszeg jelentős részét egy sajtóhirdetésre költik, melyben felhívják az osztrák közvélemény figyelmét Ausztria visszaszerepére a beruházásban. A hirdetés hiteles szövege sajátos összefüggésben, az MSZMP Politikai Bizottságának készült jelentés formájában maradt meg a levéltárban. Alább közöljük a két dokumentumot.

„Szigorúan bizalmas!

Tájékoztató
a Politikai Bizottságnak

Harminc magyar személyiség 1986. április 16-án a Die Presse című osztrák napilapban egész oldalas fizetett hirdetést tett közzé, amelyben az osztrák állampolgárokhoz fordulnak a bős–nagygyarosi vízlépcső felépítésének megakadályozása érdekében.

A Titkárság megbízásából mellékelem a hirdetésként megjelent felhívást, kérem a Politikai Bizottságot, folytasson konzultációt erről a kérdésről.

Budapest, 1986. április 21.

Berecz János

Szigorúan bizalmas!

Die Presse, 1986. április 16.

Felhívás

Tisztelt olvasók!

Ezen az úton fordulunk önökhöz, mivel a közeljövőben önök döntő szerepet játszhatnak egy felesleges és ártalmas, csehszlovák–magyar vízierőmű-beruházás finanszírozásában és megvalósításában.

Tudniuk kell, hogy Magyarországon békés, de határozott és egyértelmű ellenállásba ütközik a gabčíkovo–nagymarosi vízlépcsőrendszer megépítése. Évtizedek óta ez az ellenállás a legjelentősebb állampolgári akaratnyilvánítás az országban. A beruházás tízezer ellenzője beadványokban követelt nyílt vitát és népszavazást, a kormány azonban a beruházás terve kapcsán semmiféle tömegtájékoztatási bírálatot nem engedélyez, és egyetlen szervezetnek vagy összefogételnek sem engedi meg, hogy hangot adjon az ellenvéleményének – még akkor sem, ha a fellépés formája pusztán „csendes séta” lenne.

Ez a hirdetés nem jelenhetne meg Magyarországon. Pontosan az a célunk, hogy önök első kézből szerezzenek tudomást a tiltakozók érveiről. Nem titkoljuk, hogy mélységesen csalódottak lennénk, ha Ausztria, e szomszédos ország baráti érzelmű közvéleménye semmit nem nyomna a latban.

A beruházás

- a Dunát egy 200 kilométeres szakaszon át akarják alakítani,
- 60 négyzetkilométeres tározómedencét akarnak létrehozni a Pozsony (Bratislava) alatti sík vidéken,
- a Dunát, mint határfolyót, egy 30 kilométer hosszú és helyenként 16 méter magas, betonozott oldalcsatornával akarják csehszlovák területre kivezetni,
- a felduzzasztott vizet a gabčíkovói vízlépcsőnél akarják naponta kétszer leeresztetni,
- a 4 méter magas árhullám megfékezése érdekében a folyót egy második erőművel akarják Visegrád és Nagymaros között – a szép, romantikus Dunakanyarban, Budapest fölött – átalakítani.

Több évtizede létező elgondolásról van szó, amelynek célja – a koncepció keletkezésekor uralkodó felfogásnak megfelelően – mindenekelőtt a lehető legnagyobb mennyiségű energia termelése. A vízlépcsőrendszer azonban csak 3–4 százalékkal növelné a magyar energiatermelést, viszont egy gigantikus beruházás árán, amely árat az ország – tekintettel a jelenlegi gazdasági helyzetére – saját erejéből nem tudna előteremteni.

A vita

Magyarországon kizárólag környezetvédelmi igényekről zajlott a vita annak a hírnek a megérkezéséig, hogy Ausztria is részt vesz a beruházásban. A környezetvédelem ügyében illetékes hivatalos testületek is kifejezésre juttatták bírálatukat: például a Magyar Tudományos Akadémia egyik különbizottsága, az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal, a Várostervezési Intézet és a Magyar Építőművészek Szövetsége.

Az Akadémia jelentése rámutatott, hogy az óriási beruházás tervezésekor egyáltalán nem vették figyelembe a környezetvédelmi követelményeket, illetve az ezekkel kapcsolatos költségeket. Az építmények, ha a tervek szerint megvalósulnak, jövőtehetetlen károkat okoznak a folyó vizében és a talajvízrendszerben, az ivóvízellátásban, a mezőgazdaságban és erdőgazdálkodásban, az állat- és növényvilágban, illetőleg az egyedülálló dunai tájban.

Csupán egyetlen példa a veszteséglistából: a betonozott csatornával történő elvezetés a talajvíztükör szintjének csökkentésével 3 millió, a környéken élő ember ivóvizét veszélyeztetné.

A szakemberek és érintettek által egyformán hangoztatott ellenvetések csak annyi eredményt hoztak, hogy a kormány megbízást adott egy utólagos tanulmány elkészítésére a környezeti hatásokról. Ez a tanulmány védelmébe vette az eredeti beruházási tervet s mindössze 2–3 százalékos pótlólagos beruházást javasolt a legsúlyosabb károk megelőzésére. Az Akadémia ennek ellenére, 1985 nyarán is – egy zárt ülésen – megtagadta a beruházás támogatását, s ragaszkodott ahhoz, hogy:

- Gabčíkovónál nem szabad olyan duzzasztóművet építeni, amely ár-hullámot hoz létre,
- a nagymarosi erőmű építéséről le kell mondani,
- a Dunát a régi folyómederben, a folyóvíz normális útvonalán kell hagyni.

Ausztria részvételének következményei

A közelmúltig így festett a helyzet. A tiltakozás tudományos érveken alapult, a válasz csökönyös hallgatás volt. A kormánynak nem voltak érvei, de szerencsére pénze sem volt arra, hogy belevesse magát a végzetes kalandba.

Ekkor érkezett a jelentés az osztrák segítségről, amelynek formája egy szerződés egyfelől a Verbundgesellschaft, a DoKW és állami vállalatok, s másfelől a magyar állam között, ám a bécsi szövetségi kormány garanciájával és kezességi kötelezettségével. Ez a fordulat új helyzetet teremtett, s a figyelmet a beruházás gazdasági vonatkozásaira terelte.

Ausztria több mint 7 milliárd schillinggel akar részt vállalni az építési költségekből és 70 százalékban a munkából. Cserébe 20 évig megkapná a Magyarországot megillető áramtermelés túlnyomó részét.

Mindez gyakorlatilag annyit jelent, hogy Ausztria létrehoz egy erőművet a szomszédos országban, olyan tervek alapján, amelyeket Magyarország környezetvédelmi szakértői ártalmasnak ítélnék. Ausztria számára a léte-

sítmények két évtizeden át áramot szolgáltatnak, Csehszlovákia és Magyarország számra azonban beláthatatlan ideig okoznak környezetvédelmi károkat.

Ausztria szempontjából a mérleg látszólag kedvező: a kihasználatlan kapacitású építőipari ágazat munkát kap, sikerül pótolni a meg nem épülő hainburgi erőmű termelését, mégpedig „tisztá” energiával. A magyar oldalon viszont csak az elpusztított Duna-vidék és a tönkretett mezőgazdaság marad, az ivóvíz elapad, s e csekély mennyiségű energiából, amelynek reményével az egész lidérces vállalkozást reklámozták, semmi nem marad Magyarországnak. Kevés magyar nem tekintené mindezt úgy, mint a környezetkárosítás osztrák exportját.

* * *

Ez a hirdetés nem párttól ered, hanem a magyar társadalom különböző rétegeihez tartozó, mélyen aggódó emberektől. Távol áll tőlünk az osztrák belügyekbe való beavatkozás szándéka, s ez fölösleges is lenne, hiszen önök-nél mindig minden fél szóhoz jut. Emlékeztetni akarjuk azonban önöket arra, hogy a magyar közvélemény a hainburgi beruházás megvalósításáról történt lemondást a demokrácia győzelmének ítélte. Kérjük, akadályozzák meg, hogy Ausztria – bár akaratlanul – beavatkozzék Magyarországon a kormány és a társadalom közötti vitába. Egy demokratikus társadalom – és mi ilyennek tartjuk Ausztriát – nem engedheti meg magának, hogy saját anyagi előnye érdekében kiaknázza a demokrácia hiányát egy másik országban. Az Európai Parlament nemrég határozatban szólította fel az osztrák szövetségi kormányzatot arra, hogy határolja el magát a vállalkozástól. Mi önökhöz, az állampolgárokhoz fordulunk: kérjük, találjanak lehetőséget a jóvátehetetlen megakadályozására.

Magyarország és a Duna hálás lesz önöknek.

Bába Iván irodalomkutató

Balczó András

Benda Kálmán történész professzor

Bibó István művészettörténész

Csoóri Sándor, Herder-díjas költő

Dalos György író

Dercsényi Dezső, Herder-díjas művészettörténész professzor

Donáth Ferenc közgazdász

Dózsa Tamás grafikus, a Duna-kör tagja

Fényi Tibor, Herder-ösztöndíjas történész
 Haraszi Miklós író
 Hegedüs András szociológus, volt miniszterelnök
 Hideg Loránd műszaki szerkesztő, a Duna-kör tagja
 Karinthy Ferenc író
 Kenedi János kritikus
 Kis János filozófus
 Kocsis Zoltán zongoraművész
 Konrád György, Herder-díjas író
 Litván György történész
 Magyar Fruzsina dramaturg, a Duna-kör tagja
 Mécs Imre mérnök, a népszavazás kezdeményezője
 Mészöly Miklós író
 Pajkossy Gábor történész, a Duna-kör tagja
 Petri György költő
 Rajk László építész
 Sinkovits Imre színművész
 Somogyi Győző festőművész
 Vargha János biológus, újságíró, a Duna-kör tagja
 Vásárhelyi Judit könyvtáros, a Duna-kör tagja
 Vit László építészmérnök, a Duna-kör tagja

* * *

Az aláírók ez úton adják beleegyezésüket e felhívás mindennemű után-
 nyomásához, s az ilyen utánnyomásokért előre köszönetet mondanak.⁴⁸

Németh Miklós, hivatalba lépése – 1988. november 24-e – után, a kérdésről többször
 tárgyalt csehszlovák partnereivel, Ladislav Adameccal és Marián Čalfával, s még
 Miloš Jakeš pártelnök is fogadta. Eredményt azonban nem tudott elérni, mert a tár-
 gyaláson jelenlévő Vladimír Lokvenc kormánybiztos minden módosítási kísérletet
 azonnal elutasított.

Magyar oldalon is dolgozott egy hasonló szellemiségű kormánybiztos, Havas
 Péter, akivel szintén meggyűlt a baja a magyar miniszterelnöknek. Németh Miklós
 így emlékezik a helyzetre: „A munka haladt, és a Duna Kör meg más civil szerveze-
 tek pedig egyre hangosabban tiltakoztak. Különösen az bősztette fel a közvéle-
 ményt, hogy bármennyire is titokban tartották a tárgyalásokat osztrák cégek részvé-

⁴⁸ MNLoL 288.f. 5/967.öe.p.138.

teléről, turbinák és egyéb berendezések vásárlásáról – és itt kemény pénzről volt szó –, a hírek erről kiszivárogtak. Tiltakozó levelek sokasága érkezett, köztük nem egy tudóstól, geológustól. A talajvízről, az ártéri erdőkről, a budapesti vízkészlet-ről szóltak a beadványok, ki-ki a maga területéről beszélt. Egy Havas Péter nevű kormánybiztos kezelte az ügyet, aki még Grósz alatt került hivatalába. Mikor kormányfőként kezdtem foglalkozni a kérdéssel, Havas egyre csak sürgette további szerződések megkötését. Amikor közöltem vele, hogy nem kívánom a dolgot elsietni, lemondott.⁴⁹

Németh Miklós – Udvardi László tervhivatali vízgazdálkodás-szakértőnek és Berend T. Ivánnak, az Akadémia elnökének javaslatára – a kormány elé vitte a kérdést, a munka felfüggesztésére irányuló javaslattal. A kormány – Maróthy László környezetvédelmi miniszter ellenszavazatával – 1989 májusában felfüggesztette a nagymarosi építkezést. (Maróthy azonnal lemondott.)

Ezt követően a kormányfő Vranitzky osztrák kancellárral tárgyalt: „Vittem a kancellárnak fényképeket az építkezés elleni budapesti tüntetésről, amelynek résztvevői kitöltötték a Kossuth teret. Ezeket látván Vranitzky is meglepődött. Ezen túl persze tudtuk, hogy a valódi tánc az most a csehszlovák féllel fog kezdődni. Már akkor fenyegetőztek a Duna egyoldalú elterelésével, ami később bekövetkezett.”⁵⁰

A magyar országgyűlés 1989. október 31-én döntötte el a teljes beruházás felfüggesztését. Ezzel párhuzamosan a magyar fél javasolta közös, csehszlovák–magyar „monitoring” bizottság felállítását.⁵¹

Az ügyet, a megoldatlan problémát megörökölte az Antall-kormány. Németh Miklós azt javasolta az új miniszterelnöknek, hogy ne mondja fel a szerződést, hanem ragaszkodjon a „felfüggesztés” formulához, „a környezeti káros hatások kiszámíthatatlansága” miatt. Biztos volt benne, hogy ha a szlovák fél a hágai bíróság elé viszi az ügyet, ott mi elveszítjük a pert. A valóságban az ítélet ugyan nem lett olyan egyértelmű, mint amitől Németh Miklós tartott, de a végeredmény mindenképpen a szlovák félnek lett kedvező.

S tragikus végkimenetelként a magyar kormány 1992-ben nem volt képes megakadályozni a Duna egyoldalú elterelését.

⁴⁹ In Oplatka–Németh, 207. l.

⁵⁰ In Oplatka–Németh, 208. l.

⁵¹ Forrás: Vasarhelyi, Judit: *Hungarian Greens Were Blue*. In *Gannett Center Journal. Covering the Environment*. Summer, 1990, 143–153. l. – Továbbá: Vasarhelyi, Judit: *The Anatomy of the Slovak-Hungarian Underground Protection of the Danube in the Eighties*. In Ieda, Osamu (ed.): *Transboundary Symbiosis over the Danube. EU integration between Slovakia and Hungary from a local border perspective*. Hokkaido Univ., Slavik Research Center, 2014, Sapporo.

3.5. A Soros Alapítvány

Soros György 1980 táján figyelt fel Közép-Európa autonómia-mozgalmaira, a Szolidaritás, a Charta 77 és a magyarországi ellenzék törekvéseire. 1981-től üzleti kapcsolatait latba vetve igyekezett meghívni jeles cseh, lengyel és magyar ellenzékieket amerikai és nyugat-európai egyetemekre, kutatóintézetekbe, miközben ösztöndíjakat az Open Society Fund, Soros első alapítványa fedezte. „E félkonspiratív gyakorlat két-három éves tapasztalatai mindazonáltal arról győzik meg, hogy pusztán ezzel az eszközzel aligha lehet hathatósan előmozdítani a hön remélt kelet-európai változásokat, mi több, a nyugati meghívások csak még inkább politikai gettóba szorítják, elszigetelik kedvezményezettjeit. Így jut végül arra az elhatározásra, hogy kísérletként egy törvényesen bejegyzett alapítványt hoz létre Magyarországon.”⁵² 1984-ben megkezdődik az alapítvány szervezése. A kommunista hatalom hosszas „Húzd meg, ereszd meg!” játékba kezd, ám a lendületvételt nem tudja megakadályozni. A Soros Alapítvány a magyarországi rendszerváltoztatás egyik „kulcsszereplője” lesz, kisebb-nagyobb támogatást nyújtva az egész magyar szellemi palettának. 1984–1989 között 2850 pályázatot támogatott mintegy 500 millió forint értékben.⁵³

Az 1980-as évek második felében mind a magyarországi, mind a romániai és csehszlovákiai társadalmi folyamatok arra készítették a szellemi élet különböző csoportosulásait, hogy ne adják fel az együttműködés keresését. E törekvések eredményeképpen született meg a Soros Alapítvány és a Bethlen Gábor Alapítvány megállapodása egy közös, a szomszédos országokban élő magyarokat támogató ösztöndíjalap létrehozásáról. 1988 novemberében bejelentik, hogy a két alapítvány közös ösztöndíjalapot hoz létre, a támogatások odaítéléséről a közös kuratórium dönt (tagjai: Csoóri Sándor, Für Lajos, Juhász Gyula, Király Tibor, Vásárhelyi Miklós; titkára: Kiss Gy. Csaba és Vásárhelyi Judit). 1989-ben a közös kuratórium 1 millió 870 ezer Ft támogatást osztott szét, melyhez a Soros és a Bethlen Gábor Alapítvány 10:1 arányban járult hozzá. A Bethlen–Soros együttműködés 1990 nyarára – a magyar belpolitikai paletta átrendeződése következményeképpen is – elhalt. Utórezgése, többek között az éles sajtópolémia a két szellemi csoport képviselői között akkor ellehetetlenítette az objektív értékelést, amit pedig a derekas munkát végző szervezők és a szomszédos országokban sok értékes programot végrehajtó kedvezményezettek megérdemelték volna.

⁵² Nóvé Béla: *Ténysoros*. Balassi, Budapest, 1999, 36. l. A továbbiakban: Nóvé.

⁵³ Nóvé, 190. l.

3.6. A Szabad Demokraták Szövetségének megalakulása

Viszonylag hamar kiderült, hogy a Hálózatban résztvevő csoportok törekvései, vezetőik elképzelései, működésük módja nem egykönnyen rendezhető pártszerű alakulattá, különösen nem, ha a részvevők egy része ezt kifejezetten nem is akarja. Így aztán a demokratikus ellenzék számos tagja egyre türelmetlenebbül szemlélte a Hálózaton belül gyakran elszabaduló, intellektuálisan nem mindig magas röptű, ám lelkes, szenvedélyes vitát. Ennél a „próbatételnél” könnyebbnek bizonyult a késő kádári technokrata reformerekkel, a már említett kutatóintézetek jól képzett elitjével való együttműködés. „Mivel nem találták a társadalomhoz vezető utat, hinterlandjukat a technokráciában, az állam belülről szerveződő ellenzékében találták meg. Ezért következik be ennek a csoportnak az árulása. A rendszerváltás pillanatában kerülnek szembe az önszerveződő társadalomszemlélettel, és fokozatosan elfogadják a teljes külpiaci nyitást, gyakorlatilag a liberális kapitalizmust”⁵⁴ – állítja éles kritikával Szalai Erzsébet.

Kis János, a demokratikus ellenzék szellemi és politikai vezére szerette volna a hálózati jelleget fenntartani, több társának viszont az volt a véleménye, hogy szervezetet kell létrehozni. 1987 őszén megalakult az MDF, és 1988 januárjától folyamatosan szervezte a fórumokat. 1988 tavaszán, az utolsó fórumrendezvényen befejezésül Csurka István beszélt, és azt mondta, hogy „most itt, a nyári szünetben erőteljesen ráállunk a Fórum szervezetté alakítására”. Nem beszélt pártalakításról, de szervezett keretek között működő mozgalomként akarta továbbvinni a Magyar Demokrata Fórumot. Ez is megerősítette Kószeg Ferencet, Magyar Bálintot és társaikat abban a gondolatban, hogy a Szabad Kezdeményezések Hálózata sem maradhat egy laza, tagság nélküli alakulat, hanem társadalmi szervezetté kell válnia, mert ellenkező esetben lemaradhat a kialakuló politikai versenyben. Akkor már köztudott volt, hogy 1989. január 1-jén hatályba lép az egyesülési törvény, amely a társadalmi szervezetek létrehozását lehetővé teszi.

Az SZDSZ és az MDF között 1989-ben két lényeges különbség volt. Egyrészt az MDF alakulásakor azt mondta magáról, hogy sem a kormány, sem az ellenzék oldalához nem tartozik, hanem a kormány és az ellenzék között jelölte ki a helyét. Ez így maradt 1989 tavaszáig. Az SZDSZ kezdettől fogva ellenzékként határozta meg magát.⁵⁵

Másrészt nem egyformán képelték el Magyarország jövőjét. Az MDF valamiféle „sajátos harmadik útban” gondolkozott. Alapítói hosszú ideig abban bíztak, hogy a Fórum össznemzeti mozgalom lesz, nem párt. Az SZDSZ a kapitalista piacgazdaságot és a többpártrendszerű demokráciát javasolta Magyarországnak.

⁵⁴ Szalai.

⁵⁵ Kis János.

3.6.1. A HIT GYÜLEKEZETÉNEK SZEREPE

1987-ben lépett színre a magyar politikában a Hit Gyülekezete. Ez a „szabad vallási közösség” korábban illegalitásban, folyamatos megfigyelés alatt működött. Amikor megalakult a Szabad Kezdeményezések Hálózata, akkor a Gyülekezetet mint testületet meghívták a Hálózatba. Mivel a Hálózatnak nem volt rögzített tagsága, szervezetek is lehettek a tagjai, például a Bokor Keresztény Bázisközösség, a környezetvédő csoportok, vagy a Szegényeket Támogató Alap. A Hit Gyülekezete készített egy vallásszabadság-kiáltványt, amely *Új Exodus Csoport* aláírással megjelent szamizdatban.

A Hit Gyülekezete – mint illegalitásban lévő közösség – élesen konfrontálódott a pártállami rendszerrel, többször kérte hivatalos elismerését az Állami Egyházügyi Hivataltól, amely azt visszautasította. Utazási tilalmat vezettek be a Gyülekezet vezetőivel szemben, és médiakampányt is indítottak ellene. Megjelent egy cikk az ifjúsági kommunista lapban, amelyre szeretett volna válaszolni a Gyülekezet, de ezt nem tették számára lehetővé. Más legális fórumuk sem akadt a védekezésre, végül a Beszélő adott teret a válasznak. Így jött létre a Gyülekezet kapcsolata a Beszélőkörrel, a demokratikus ellenzékkel. A Beszélőhöz kötődő emberek elősegítették, hogy nemzetközi figyelmet is kapjon ez a konfliktus, s ennek révén a vallásszabadság korlátozása Magyarországon.

Solt Ottília, az SZDSZ egyik jeles politikusa mondta 1989 nyarán a nagy politikai pártok társadalmi beágyazottságáról, hogy az MSZMP a kórházi főigazgatók és a menedzsment pártja, az MDF az osztályvezető főorvosok pártja, az SZDSZ pedig az adjunktusok és tanársegédek pártja. A Gyülekezet a harmadik kategóriába illeszkedett. Akik a Hit Gyülekezetéhez tartoztak, nem voltak tagjai az elitnek. Az MDF a rendszerrel kritikus, de nem élesen szemben álló értelmiségi elitből, vidéki és budapesti értelmiségi körökből alakult ki. A radikális, egzisztenciálisan autonóm emberek az SZDSZ-ben jelentek meg, akikkel a gyülekezeti tagság közös társadalmi pozícióban volt. Emellett 1988–1989-ben a Hálózat és az SZDSZ rendszerkritikájának fő iránya az emberi jogok hiánya volt. Ezen belül az egyik cél a szabad vallásgyakorlás feltételeinek megteremtése lett. Az SZDSZ ebben a kérdésben még a választások előtt aktívvá vált, más párt pedig alig foglalkozott a kérdéssel.

Ezekben az ellenzéki politikai körökben komoly vita folyt arról, hogy érdemes-e párttá válni, vagy maradjon meg a Hálózat, ez a lazább, heterogén formáció. A Hálózat nagyon eltérő indíttatású embereket és szervezeteket fogott össze. Könnyebb volt egységet létrehozni abban, ami ellen küzdöttek. Nem értettek egyet a diktatórikus hatalomgyakorlással, az emberi jogok korlátozásával, a demokrácia hiányával. Ám amikor a megoldásokról volt szó, arról, hogy mi legyen, miután megdőlt a szocializmus, már nagyon eltérőek voltak a nézetek. Sokan nagyobb garanciát láttak abban,

ha meg tudják őrizni szervezetük és önmaguk identitását, autonómiáját a szervezetben belül, mint a szorosabb szervezeti kötelékekben. De időközben megalakult az MDF, megalakult a Fidesz, kezdtek újraalakulni a történelmi pártok.

A Gyülekezet vezetői és az SZDSZ megalakulásán fáradozók között zajlott az egyeztetés, és végül létrejött a megegyezés. A Gyülekezet a vallási közösségek közül azzal tűnt ki, hogy bár a tagság létszáma jóval alacsonyabb volt, mint más vallási közösségeké, a tagságon belül az aktív tagok száma – akik hajlandóak voltak szabadidejüket áldozni, akik mobilak voltak, akik bárhová elutaztak, bármit megtettek a közösségért – magasabb volt.

„Ez a mai napig így van. Egyszerűen fogalmazva: tízezer Hit-es között sokkal több aktív van, mint tízezer bármilyen történelmi felekezethez tartozó között. Aktívak alatt azt is értem, hogy az egyházi rendezvényeken is különösen aktív. Egy történelmi felekezetben az már a legaktívabbak közé tartozik, aki minden vasárnap ott van a templomban. A Gyülekezetben az átlag hetente kétszer-háromszor vesz részt vallási rendezvényen. És ez abban az időben is jellemző volt. Tehát mobilizálható tagsága a Gyülekezetnek volt. És ez olyan tagság volt, amelyik egzisztenciálisan nem volt kiszolgáltatott, nem volt olyan pozícióban, hogy fenyegette volna az állását, ha bármilyen aktivitást végez, mert itt döntő többségben segédmunkások, szakmunkások, tűzoltókészülék-ellenőrök voltak” – mondja Hack Péter, a szervezet egyik vezetője.⁵⁶

A SZDSZ szervezői is észrevették, hogy a Gyülekezet tud mozgósítani. 1989-ben az ellenzéki oldalon ritkaságszámba ment, ha volt ötszáz hadra fogható ember. Egy-egy ellenzéki rendezvényen ekkor már nagyon sokan jelen voltak, akár az MDF, akár az SZDSZ hirdette azt meg. Elementek kétszázan, háromszázan, ötszázan. De kevesebben voltak azok, akiket plakátragasztásra, szórólapozásra, pártszervezésre, emberek megnyerésére lehetett használni. Ebben volt használható a Hit Gyülekezete, és ezt használta fel a pártot szervezni akarók csoportja. Akik megszervezték az SZDSZ-t – elsősorban Kőszeg Ferenc és Magyar Bálint –, attól tartottak, hogy a másik oldalon azok, akik nem akarják egyéni tagságon alapuló szervezetté alakítani a Hálózatot, szintén „szerveznek embereket”.

3.6.2. INTERMEZZO

Az alakuló gyűlést megelőző este egy magánlakáson nagy vita folyt a párttá alakulásról. A szökváltás a szervezők által – „puccsszerűen” – szétküldött és tartalmában nem egyeztetett meghívóról kezdődött, mely már címében jelezte, hogy a Hálózat

⁵⁶ *Igazságtétel nélkül nem lehet megteremteni a jog uralmát.* Beszélgetés Hack Péterrel. In: *Felgyorsult történelem*, i. m., 297. l. A továbbiakban: Hack. – **Hack Péter** (1959) jogász. 1988-tól a Szabad Kezdeményezések Hálózatának, majd a Szabad Demokraták Szövetségének tagja, 1990–1992 között ügyvivője. A Hit Gyülekezete nevű vallási közösség egyik vezetője. 1990-től országgyűlési képviselő.

szervezetté alakul, holott a Hálózat működtetéséért dolgozók közül sokan fontosabbnak tartották a minél szélesebb társadalmi részvétel megőrzését, szélesítését a politikailag élesebben artikulált, de kisebb társadalmi bázissal rendelkező szervezeti formánál. Kardos András, Kőszeg Ferenc, Magyar Bálint, Hahn Endre, Solt Ottília, Mécs Imre nagy erővel próbálták meggyőzni az ellenzőket (Bába Ivánt, Mislivetz Ferencet, Vásárhelyi Juditot és másokat) a lépés szükségességéről. A meggyőzés nem sikerült, a másnapi nyíltszíni vita elkerülhetetlennek látszott. Ám az ellenzők akkor nem tudták, hogy a vitának nem lesz igazi jelentősége, a meghívottak személyi összetétele ugyanis biztosítja a végeredményt. Mert – mint évekkel később kiderült – a szervezők mintegy hétszáz biztos szavazót, a Hit Gyülekezetének fegyelmezett tagjait „sorakoztatták fel” a szervezetté alakulás mellett a mintegy ezerfős alakuló gyűlésen.

Az átalakulást a „többség” megszavazta. Délutánra, amikor a szervezet nevééről kellett szavazni, a liberális értelmiség többsége már „megunta a politikát”, és hazament. Körülbelül ötszázan maradtak, köztük a Hit Gyülekezetének háromszázötven – legfegyelmezettebb – tagja. És amikor az volt a kérdés, hogy „Szabad Demokraták”, vagy „Radikális Demokraták Szövetsége” legyen-e a szervezet neve, akkor 3:2 arányban a „Szabad Demokraták” megnevezés győzött. A küldöttgyűlésen elhangzott a javaslat, hogy legyen párt, de Magyar Bálint érveit elfogadva, mely szerint „azt szeretnénk, ha hatályos jogszabályok értelmében legális szervezetként működhetnénk végre”, társadalmi szervezetet alapítottak. Ám az első pillanattól teljesen nyilvánvaló volt, hogy egy ilyen társadalmi szervezet a nevén kívül semmiben sem különbözik a párttól. „Az SZDSZ az első pillanattól pártnak tekintette magát.”⁵⁷

⁵⁷ Kőszeg.

4. A FIDESZ GENEZISE

4.1. Szakkollégiumok, klubok

A szakkollégiumok jelentősége nem hangsúlyozható eléggé a magyarországi rendszerváltoztatásban. A szakkollégium általában ötven–száz fővel működő demokráciasziget volt egy-egy egyetemen belül, ahol a diákok megélhették az érvelés, vitatkozás, szavazás, tehát a demokratikus működés élményét. Ugyanakkor nagyon fontos szakmai közeget is jelentett, ahol többlettudáshoz lehetett hozzájutni. A diákok maguk hívtak meg előadókat, szemináriumvezetőket, kurzusvezetőket a magyar szellemi élet teljes spektrumából, akik általában ingyen vállalták a részvételt ebben az egyetemen kívüli képzésben. Itt hozzá lehetett jutni a szamizdat irodalomhoz, a számozott példányban kiadott belső MSZMP-kiadványokhoz, időnként még a bizalmas vagy titkos információkhoz is. Így a magyar történelemmel, a magyar társadalom és gazdaság helyzetével, a politikai reformvitákkal, a határon túli magyarokkal, vagy adott esetben 1956-tal kapcsolatban tudtak a diákok olyan tudást szerezni, amit a legális képzésben nem nyújtottak nekik. Ez adta ezeknek az intézményeknek a nagy vonzerejét – emlékezik Németh Zsolt.⁵⁸

A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen 1970 óta működött a fent említett „félpolitikai” tevékenységnek keretet adó Rajk László Szakkollégium. Ezt a kollégiumot akkor Chikán Attila vezette. 1998-ban ő lett az Orbán-kormány gazdasági minisztere.

A közgazdasági egyetemen 1983-ban alakult meg a Közép-Európa Klub – többek között Németh Zsolt kezdeményezésére –, ahol hangsúlyosan akartak foglalkozni a határon túli magyarokkal, a közép-európai népek együttműködésével, elnyomatottságával. Elhangzott előadás a moldvai csángókról, a szlovákiai magyarokról, a szlovák eredetmítoszról, a Nagy-Morávia elméletről. Az egyik előadás 1983 őszén túlságosan nagy sikert aratott, és a KISZ KB Egyetemi Főosztálya – melyet akkor Szilvássy György, Gyurcsány Ferenc kormányának későbbi titkosszolgálati minisztere vezetett – betiltotta a klub működését. Új kereteket kellett keresni e tevékenységnek, és a Közép-Európa Klub az egyetemről átkerült a szakkollégiumba, és így erősödött meg a Rajk László Szakkollégium „félellenzéki” jellege. Ebben a tevékenységben – elsősorban előadások tartásával – szerepet vállalt többek között Kiss

⁵⁸ Beszélgetés Németh Zsolttal. Készítette: Doncsev András. A továbbiakban: Németh. – **Németh Zsolt** (1963) politikus. 1987–1990 között a Széchenyi István Szakkollégium tanára. 1988-ban a Fidesz alapítója, majd szóvivője. 1989-től az Országos Választmány tagja. 1990-től országgyűlési képviselő.

Gy. Csaba, illetve Lengyel László. Aztán a Közép-Európa Klub átalakult Társadalomtudományi Klubbá, s újabb és újabb nemzedékek érkeztek a szervezői körbe.

A Közgazdaságtudományi Egyetemen működő klub, majd általában a klubmozgalom tehát nagyon fontos tényezője volt a magyarországi rendszerváltozásnak. A Hazafias Népfront 1985–1986-tól az egyetemi, illetve a társadalompolitikai, honismereti klubokat kezdte megszólítani. Pozsgay Imre és munkatársa, Vass Csaba ennek a klubmozgalomnak egyfajta integrátorává vált. Ugyanakkor horizontális együttműködés is kialakult a klubok között, tagjaik kezdtek találkozgatni, közös nyári táborokat szervezni. A szakkollégium-mozgalom és a klubmozgalom egymással kapcsolatot tartó, de többé-kevésbé egymástól függetlenül, párhuzamosan szerveződő mozgalomként működött az 1980-as évek egyetemi közéletében. A teljesség igénye nélkül említést érdemel a budapesti Tanárképző Főiskolán szervezett Erdei Ferenc Kör, a Műszaki Egyetemen működő 405-ös Kör, a Jászi Oszkár Kör Debrecenben, a Juhász Gyula Kör Szegeden, a szombathelyi Németh László Szakkollégiumnak pedig volt klubmozgalmi tevékenysége és szakkollégiumi leágazása is.

A szakkollégiumok tehát gyorsan szaporodtak az 1980-as évek közepén. A tengerlyét e szakkollégiumi hálózatnak a Bibó István Szakkollégium és a Rajk László Szakkollégium közötti együttműködés jelentette. 1985-ben Szarvason közösen rendeztek szakkollégiumi találkozót, amelyen a magyar szellemi progresszió színe-java részt vett. „E találkozóknak döntő szerepe volt a szakkollégiumi és a klubmozgalom fennmaradásában és később a Fidesz megalakulásban. Szarvason a Fidesz későbbi alapítói – Orbán Viktor, Németh Zsolt, Kövér László, Fodor Gábor, Kósa Lajos, Mádi László, Stumpf István – valamennyien jelen voltak.”⁵⁹ A szarvasi szakkollégiumi találkozóknak legalább akkora hatása volt a magyar ellenzéki szerveződésekre, mint a monori találkozóknak. Ám itt nem egy mozgásterében behatárolt elitnek volt találkozási lehetősége, hanem szabad, nem ritkán radikális gondolkodású egyetemisták találkoztak.

A szakkollégiumi mozgalom és a klubmozgalom a legalitás és az illegális határmezsgyéjén mozgott, és hatékonyságát éppen ez adta. Egyesíteni tudta az „illegális” és a „legális” tevékenység hozadékát. A fiatalokhoz tudott viszonylag őszintén szólni, nem kellett olyan elvtelen kompromisszumokat megkötnie – ilyen értelemben ellenzékiek voltak –, amilyeneket a kommunista pártba vagy a KISZ-be integrált tevékenység esetében kellett volna.

⁵⁹ Németh.

4.2. A folytatás igénye

1987-ben a Fidesz későbbi alapítói – Fodor Gábor, Molnár Péter, Orbán Viktor,⁶⁰ Kövér László, Szájer József – valamennyien tagjai voltak a Bibó István Szakkollégiumnak. Szájer József már nevelőtanár volt, Fodor Gábor, Orbán Viktor szenior (nevelőtanár), Kövér László visszajáró szakkollégista. Mindannyiuk esetében a személyes elkötelezettség a közösség alakulásának a folyamatával kapcsolódott össze. A személyes élmény pedig az egyetemista lázadás, a közélet iránti érdeklődés, a változtatás igénye volt. „A hazugságot nem bírtam. A rendszerváltoztatásban később részt vevő fiatal egyetemista fideszes azért lettem, hogy a hazugság érjen véget. Ne hazudjunk egymásnak. A közéletben a problémákat lehessen megbeszélni”⁶¹ – mondja Deutsch Tamás. A közösségalakulás e folyamatában sok fiatal személyes élménye találkozik. Így jutnak el 1988. március 30-ig, a Fidesz megalakulásáig.

1987-ben végzett az ELTE Jogi Karán Kövér László és Orbán Viktor, a közgazdasági egyetemen Németh Zsolt, és a klubmozgalom szervezői közül más intézményekben még sokan mások. „Olyan helyzetben voltunk, mint a partra vetett halak. Úgy tűnt, hogy a hosszú évek félelmenzékeny tevékenykedése nem nagyon vitt közelebb bennünket ahhoz, hogy szabad legyen Magyarország, hogy demokrácia legyen Magyarországon.”⁶² Valamennyiük számára felvetődött tehát a kérdés: hogyan tovább?

1988 elején négyen-öten (Kövé László, Bégány Attila, Diczházy Bertalan, Németh Zsolt) találkozgatnak, és azon tanakodnak, hogyan dolgozzanak tovább. Hogyan lehet az 1980-as évek során elért eredményeiket konszolidálni, hogyan lehet további keretet biztosítani együttműködésüknek és aktivitásuknak. Diczházy Bertalantól származott az a javaslat ebben a szűk körben, hogy hozzanak létre egy alternatív ifjúsági szervezetet – a KISZ-szel szemben.

A vita, a latolgatás hónapokig tartott, de 1988 márciusára elfogytak az érvek és ellenérvek. A kérdés az volt, hogy szervezetalapítás legyen, vagy szándéknyilatkozat szülessék az alapításról, illetve szerepeljen-e a „szocialista” jelző, vagy sem. Végül a „radikálisok” érvelése határozta meg a politikai alapállást, az alábbiak szerint: „Amit a jog nem tilt, azt megengedi az embereknek, az államnak pedig azt szabad, amit a jog lehetővé tesz számára. (Ezt Sólyom László jogászprofesszor írta le egy nagy hatású tanulmányában a Valóságban, 1985-ben.) Viselkedjünk úgy, mintha

⁶⁰ **Orbán Viktor** (1963) jogász, politikus. 1988-ban a Fidesz egyik alapítója, majd szóvivője. 1993-tól a Fidesz elnöke. 1998–2002 között, illetve 2010-től miniszterelnök.

⁶¹ Beszélgetés Deutsch Tamással. Készítette: Doncsev András. A továbbiakban: Deutsch. – **Deutsch Tamás** (1966) jogász. 1987–1988-ban a Bibó István Szakkollégium tagja, 1988-ban a Fidesz egyik megalapítója, majd szóvivője. 1988–1990 között az Országos Választmány tagja. 1990-től országgyűlési képviselő.

⁶² Németh.

demokráciában és jogállamban élnénk! Nincs sehol leírva, hogy Magyarországon csak egy párt, egy szakszervezet, egy ifjúsági szervezet lehet. Nem engedélyt kell tehát kérni az alapításra, hanem kimondani magát az alapítást, mert erre jogunk van”⁶³ – emlékezik vissza Kővér László.

Az 1988. március 30-i találkozó vitaülésnek indult. Hét kollégiumból és klubból hívtak meg öt-öt embert. Jöttek megfigyelők is az egyetemi és a kari KISZ-bizottságról, sőt, még az MSZMP budapesti pártbizottságáról is. Bemutakoztak, „tájékozódni és segíteni szeretnének, nehogy valami meggondolatlanságot kövessünk el”, mondták,⁶⁴ és végigülték a vitát. Amikor a jelenlévők döntöttek arról, hogy megalakítják a szervezetet, azt kérték, hogy aki nem kíván részt venni egy ilyen alternatív szervezet létrehozásában, az „hagyja el a termet”. Az MSZMP és a KISZ képviselői távoztak, a többiek pedig megalakították a Fideszt.

A vitának még volt egy fontos tartalmi vonatkozása. Diczházy Bertalan „Demokratikus Szocialista Ifjúsági Szövetség”-re szerette volna keresztelni a szervezetet, amit a többiek egyhangúlag elvetettek, és Sztilkovics Szávó javaslatára, aki az Erdei Ferenc Kör képviselőjeként volt jelen, a „Fidesz” név mellett foglaltak állást. Ezt követően sor került az alapítók részéről az aláírásra; harmincheten írták alá az alapító nyilatkozatot.

A megalakulás sajátossága, amely minden más alakuló mozgalomtól, szervezettől, csoporttól megkülönböztető döntés volt, hogy az 1988. március 30-án megalakuló Fiatal Demokraták Szövetsége „politikai ifjúsági szervezet” lett, alapszabállyal, tagsággal és vezetőséggel. A társaság azzal, hogy létrehozott egy politikai szervezetet, kilépett a Kádár-rendszer logikájából. Nem mondta ki, hogy ellenzéki, hogy rendszerellenes, de az a néhány alapérték, amit kiemelt – a szabad választás, a piacgazdaság, az ország függetlensége –, egyértelművé tette politikai pozícióját.

A másik alapelvük is szorosan összefüggött ezzel a magatartással. Kimondták, hogy „a Fidesz megalakulása által az alapítók úgy viselkednek, mintha Magyarország jogállam lenne. A szocialista-kommunista országok alkotmánya ugyanis tele volt deklarációkkal az emberi és állampolgári jogokról, az egyéni és közösségi jogokról, a szabadságról, az egyenlőségről. A Fidesz alapítói kijelentették, hogy komolyan veszik ezeket a jogokat. Ha az alkotmányban benne van, hogy Magyarországon mindenki szabadon alapíthat társadalmi szervezetet, akkor ezzel élni kell”.⁶⁵ Az egész

⁶³ Beszélgetés Kővér Lászlóval. Készítette: Doncsev András. A továbbiakban: Kővér. – Kővér László (1959) jogász. 1984–1988 között a Bibó István Szakkollégium nevelőtanára, 1987–1988-ban Soros-ösztöndíjas. 1988-ban a Fidesz alapító tagja, 1993-tól az elnökség tagja. 1990-től országgyűlési képviselő.

⁶⁴ Kővér.

⁶⁵ Deutsch.

„magatartásfikció” abból indult ki tehát, hogy Magyarországon jogállam működik. Úgy tettek, mintha azt hinnék, hogy azokat a jogokat, amelyek le vannak írva, nem azért nem gyakorolják, mert azok nincsenek, hanem azért, mert az emberek nem viselkednek megfelelően. Ők, a fiatalok pedig majd – naivan rácsodálkozva a felnőtt világra – a rendszeren saját logikáját kérik számon. Mert – a lengyelországi Szolidaritás példája alapján – a civil társadalom mozgása kényszerítheti ki majd adott esetben a demokráciát. „A jogi eszköz – a békés átmenet – tehát formája is megtartalma is ennek a folyamatnak, mert a jogállamiság maga a cél” – mondja ezzel kapcsolatban Szájer József.⁶⁶

4.3. A szerencsés politikai pillanat

A lehetséges megtorlás benne volt mindenkinek a fejében, de azt is tudták, hogy ha erős közösségé tudnak alakulni, akkor a Szabad Európa Rádió, valamint a nemzetközi emberjogi szervezetek segítségével önmaguk és mások megvédése érdekében már tudnak valamit tenni. E fiatal csapatnak viszonylag szoros kapcsolata volt a magyarországi ellenzék legkülönbözőbb köreivel és személyiségeivel is. A Bibó Kollégium könyvtárában szabad polcon voltak a szamizdat újságok, a Nyugat-Európában kiadott folyóiratok, könyvek. A legismertebb ellenzéki személyiségekkel – Demszky Gáborral, Kis Jánossal, Miszlivetz Ferencsel, Csurka Istvánnal, Csoóri Sándorral, Kiss Gy. Csabával, Lezsák Sándorral, Bíró Zoltánnal, Joó Rudolfval – találkoztak a különböző vitaesteken. Tudták, hogy bármiféle politikai megtorlás nagy visszhangot váltana ki ezekben a körökben – s közvetve a már Magyarországra figyelő nemzetközi közvéleményben is. Ez volt védelmük egyik záloga.

A Fidesz a lehető legjobban használta ki a Kommunista Ifjúsági Szövetség egyre jobban ellehetetlenülő helyzetét. Az 1987–1989-es átalakulásban az állampárti oldalon ugyanis mindig az MSZMP-n belül voltak az állampárt reformszárnyát jelentő politikusok, Pozsgay Imre, Nyers Rezső, Németh Miklós. A KISZ a „pártállami oldalon” nem tartozott a reformszárnyhoz, nem volt benne a reformmozgalmak fő sodrában. A KISZ-ben Gyurcsány Ferenc, Szilvássy György, Kiss Péter volt vezető pozícióban, akik az „ellenzék – kommunista hatalom” megosztásban a kommunista hatalom oldalán álltak, a „reformer–konzervatív” megosztásban – sajátos módon – inkább a „konzervatív” oldalon. Ebben a helyzetben jelent meg egy új politikai ifjúsági szervezet,

⁶⁶ Beszélgetés Szájer Józseffel. Készítette: Doncsev András.. A továbbiakban: Szájer. – **Szájer József** (1961) jogász. 1985–1989 között a Bibó István Szakkollégium tanára. 1988-ban a Fidesz alapító tagja. 1990-től országgyűlési képviselő. 2004-től képviselő az Európai Parlamentben (Fidesz – Európai Néppárt).

a Fidesz. „A KISZ még erőt akart mutatni, ám a KISZ–Fidesz viták tükrözték annak a helyzetnek az abszurditását, amelyben a KISZ-esek a hivatalos – pártállami – elvárásoknak is meg akartak felelni, meg annak a közönségnek is, amely előtt a Fidesszel a viták folytak.”⁶⁷

Miközben e folyamat zajlott, az MSZMP a májusi pártértekezletre készült. A Fideszre kevesebb figyelem jutott, de az kiszivárgott a párt belső köreiből, hogy a májusi pártértekezleten dől el a sorsa. Ha a reformerek győznek, akkor majd vita tárgyát képezheti a működése, de ha nem, akkor az alapítók megtorlásra számíthatnak. Az is kiszivárgott a párt köreiből, hogy még nem döntötték el, milyen büncselekményi tényállást határozzanak meg velük kapcsolatban – komoly politikai perek akkor már nem voltak divatban –, de az izgatás vagy az „egyesülési joggal való visszaélés” vádja reális veszély volt. Mindenesetre a szervezőket rendőrhatósági figyelemztetésben részesítették.⁶⁸

⁶⁷ Deutsch.

⁶⁸ Kövér.

5. 1988 – AZ ÁTALAKULÁS KEZDETEI

5.1. Az MSZMP átalakulása és a szociáldemokrata kísérlet

Bár a *Társadalmi Szerződés* mondta ki először nyíltan, hogy Kádárnak mennie kell, de az érzés, illetve a felismerés ekkorra már elérte a párt belső köreit is. Kádár János 1988 elejére már tehetetlenné vált nemcsak a reformerek, hanem a „realisták” számára is. Féltek attól, hogy – a számos szovjet példát látva – szellemileg leépülve, egyre nagyobb kockázatot jelent majd a párt, vagyis a többiek számára.

A fiatal nemzedék is, meg az idősebbek is, akik átérték 1956-ot, kezdtek azon gondolkodni, hogy „merre tovább”. E gondolatok egyike volt a szociáldemokrácia. Aki az előrevivő utat kereste, annak a szociáldemokráciát nem lehetett figyelmen kívül hagynia. A nyugat-európai országokban erős volt a szociáldemokrácia, a jóléti állam létrejöttében jelentős szerepet játszott.

1987-ben az MSZMP tagjaiból létrejött egy sajátos értelmiségi-politikai alakulat, az Új Márciusi Front. Ebben a csoportban azok találkoztak, akik azt gondolták, hogy meg kell találni a kapcsolatot a különböző, ekkor már formálódó ellenzéki csoportosulásokkal, ők maguk pedig szociáldemokrata értékrend alapján álltak. És mivel a liberálisoknak is volt szociáldemokrata szárnyuk, a kísérlet nem tűnt reménytelennek.⁶⁹

Akkorra már Nyers Rezső is felismerte, hogy vissza kell térni a szociáldemokráciához. Őt 1968 után – mint a gazdasági reformkezdemények vezérét – leváltották, egy kutatóintézetbe került, de az 1980-as évek közepére a köztudatba mint a párton belüli reformerek egyik vezére tért vissza.

1987. december 5-én került sor az Új Márciusi Front alakuló ülésére a Valóság című társadalomtudományi folyóirat szerkesztőségében. Nyers Rezső hívta össze a csoportot, amelynek az akkori szellemi élet jeles képviselői voltak a tagjai, többek között Bihari Mihály jogász, Szűcs Jenő történész, Vásárhelyi Miklós, az 1956-os miniszterelnök, Nagy Imre munkatársa, Pataki Ferenc szociálpszichológus, Nagy Tamás közgazdász, Bauer Tamás közgazdász, Vitányi Iván művelődéskutató, Lengyel László közgazdász, Vincze Mátyás, a Heti Világgazdaság című népszerű lap főszerkesztője, Király Zoltán, országgyűlési képviselő, Baló György, a Magyar Televízió közismert riportere, akik folyamatosan kéthetente tartottak összejöveteleket.

⁶⁹ *Nem a rendszert kell védeni, hanem a társadalmat. Beszélgetés Vitányi Ivánnal.* In *Felgyorsult történelem*, i. m., 69. l. A továbbiakban: Vitányi. – **Vitányi Iván** (1925) szociológus, esztéta. 1972–1989 között az MSZMP tagja. 1988-ban az Új Márciusi Front egyik alapítója. 1989-től az MSZP elnökségének tagja, 1990-től országgyűlési képviselő.

„Ez nem volt mozgalom. Ennek az Új Márciusi Frontnak az volt a célkitűzése, hogy egy határozott, demokratikus és szociáldemokrata arculatot képviseljen. De nem pártként vagy mozgalomként, hanem frontként. Természetesen kötődött az eredeti Márciusi Fronthoz, amelyben baloldali emberek vettek részt, és a felhívása az egyik legprogresszívebb felhívás volt a háború idején, illetve azt megelőzően. De aztán beszüntették, betiltották működését. Tehát a névválasztás kötődött ehhez a népfrontos, népieket is, liberálisokat is és szociáldemokratákat is magába foglaló mozgalomhoz. Ennek a mozgalomnak a sorsa azonban eléggé furán alakult. A jelenlévők nagy része aláírta 1987 szeptemberében, a Grósz-kormány megalakulásakor a képviselőknek címzett anyagot, melynek *Levél a képviselőknek* volt a címe. Éppen száz aláírás jött össze, én is köztük voltam. Jórészt Bauer Tamás és reformközgazdászok írták az alapanyagot, amely aztán a vitákon formálódott, majd elküldtük a képviselőknek” – mondja Bihari Mihály.⁷⁰

Az MSZMP Központi Ellenőrző Bizottsága vizsgálatot indított számos résztvevő ellen, és 1988 tavaszán Pozsgay Imre és Nyers Rezső ellen is, akik mindketten KB-tagok voltak. Pozsgay Imre esetében a vádpontok között szerepelt az, hogy részt vett Lakiteleken, és ott hozzászólt, holott előzetesen nem kért engedélyt rá. Azt nem tekintették engedélykérésnek, mint ahogy nem is volt az, hogy ő ezt Grósz Károly miniszterelnöknek bejelentette. Súlyosbító körülmény volt, hogy 1987 novemberének végén a Magyar Nemzetben, a cenzúra tilalma ellenére, nemcsak beszélt Lakitelekről, hanem még a lakiteleki nyilatkozatot is szó szerint idézte, vagyis megjelentette.

Nyers Rezső esetében pedig az Új Márciusi Front megalakításában, illetve az annak ülésein való részvétel, egyáltalán ennek a szervezetnek a megalakulása volt a fő vádpont. Ő ugyan nem volt hivatalos elnöke, de mindenki úgy tekintett rá, mint a szellemi vezetőjére. 1988 márciusában megtiltották neki, hogy a szervezetben részt vegyen, és bármilyen kapcsolatot tartson vele, és hogy az Új Márciusi Front bármilyen nyilatkozata nyilvánosságra kerüljön.

„Tudtuk, hogy mikor megy a Központi Ellenőrző Bizottság ülésére. Megmondta, hogy mikor lesz a háromtagú bizottság előtt a meghallgatása. Mi együtt vártuk, hogy ő is megérkezzen. Az ülésről jött át, és közvetlenül az ülés után egészen részletesen elmondta a vádakát és azt a megalázó helyzetet, amit teremtettek. Hogy nem engedték szóhoz jutni... Ő azt kérte, hogy kerüljön a Központi Bizottság elé az ügy, és kapjon belső nyilvánosságot az, hogy vajon ez a fórum annyira pártellenes, vagy annyira destruktív-e, mint azt mondták. Szó sem lehet róla, ezt nem fogja meghallgatni a párt Központi Bizottsága. Ezt a kiküldött bizottság tárgyalja meg. És őt, ezt az idős és

⁷⁰ Bihari.

rendkívül nagy tekintélyű embert – többszörös minisztert, a KB gazdaságpolitikai titkárát – emberileg hihetetlenül megalázó módon, kemény szavakkal tiltották el attól, hogy ennek az Új Márciusi Frontnak a munkájában részt vegyen. És ezt ő rögtön, ahogy megérkezett, felindultan, de nagyon tárgyyszerűen elmondta. Döbönt csend követte. Az ott jelenlévő mintegy húsz ember megrendülten hallgatta, hogy egy ilyen emberrel ilyen módon bánhatnak, beszélhetnek, és így kezelhetnek egy ilyen kezdeményezést, így megtilthatják, hogy felhívása nyilvánosságra kerüljön. Az Új Márciusi Frontnak márciusban készen volt a programja, de – leginkább őt védve – végül nem került nyilvánosságra.”⁷¹

Kádár nem értette a Magyarországon – és a Szovjetunióban – zajló folyamatokat. 1987–1988-ban is azt hitte, ha ő azt mondja, hogy „nincs válság”, akkor ezt a közvélemény is és a pártvezetés is elfogadja, sőt, a valóság is ezt tükrözi majd. Holott 1987-ben már jelentős reáljövedelem-csökkenés volt az egész országban, és nyilvánvaló volt, hogy a kádári életszínvonal-politika tovább nem tartható, az ország rohan a csőd felé.

Az 1986-ban született *Fordulat és reform* című, a gazdasági technokraták által írt – és Antal László, Bokros Lajos, Csillag István, Lengyel László és Matolcsy György által szerkesztett – tanulmánykötet a párt belső megújításából kiindulva tett javaslatokat a gazdaság átalakítására, meghirdetve a demokratikus társadalmi átalakulást és a piaci fordulatot. A kötetet – mivel lényegében félhivatalos kutatóintézeti anyag volt – megvitták különböző pártfórumokon, majd klubokban, társaságokban, vitakörökben is. Kádár érezte, hogy ezek a gondolatok messze túlmennek azon a világképen, amelyet ő megingathatatlanak hitt, de már csak annyit tudott mondani, hogy „reform a reformban nincs”.⁷²

1988 tavaszára az is nyilvánvalóvá vált, hogy Kádár János – addigi gyakorlatával ellentétben – lehetséges utódját, Grósz Károlyt sem tudta semlegesíteni. Grósz éppen Kádártól tanulta az apparátusi hatalmi technikákat, s ezeket ekkor már „mesterével” szemben kezdte alkalmazni. 1987-ben miniszterelnök lett, s ebbéli minőségében igyekezett a lehető legpasszívabb maradni, a nehéz időkben a legkevesebb hibát elkövetni, s így 1988 elején beérkezett a pártutódlás kapujába. Akkor már nyilvánvaló volt, hogy Kádár menni fog, utóda pedig Grósz Károly lesz.

Grósz márciusban meglátogatta Pozsgay Imrét, s együttműködést ajánlott Kádár megbuktatásában („Megfáradt az öreg, meg kéne köszönni neki az eddigi munkásságát”).⁷³ A helyzetet elemezve közös nevezőre jutottak abban, hogy bár Gorbacsov tart a váltástól, mert még mindig Kádárt tartja stabilizáló tényezőnek, a lépést meg

⁷¹ Bihari.

⁷² Pozsgay.

⁷³ Pozsgay.

lehet tenni. Másrészt Grósz elvállalta, hogy közli Kádárral: a különböző párton belüli erők együttesen is változást kívánnak. Grósz ennek megfelelően megegyezett Kádárral arról, hogy Nyers Rezsőt és Pozsgayt beviszik a Politikai Bizottságba, egyébként maradnak a régi emberek. Elfogadtatták Kádárral azt is, hogy legyen a párt elnöke és Grósz legyen a főtitkár. Május 21-én, a tisztújítás előestéjén azonban Grósz Károly összehívta a megyei küldöttségek vezetőit, és megmondta nekik, kire kell majd másnap szavazni. „A konferencián Németh Károly elnökölt, azt mondta, na, akkor ott vannak kint az urnák, a fülkék, menjünk szavazni. Berekesztette az ülést, de nem mozdult senki, hanem ott helyben kezdtek dolgozni a papírokon. Akkor én már láttam, hogy itt valami előkészület volt” – mesélte Berecz János.⁷⁴

Kádárt és embereit igencsak felkészületlenül érte mindaz, ami a konferencián történt. 1988 márciusában Kádár egy kanadai televízióknak adott interjút, amit a magyar televízió is közvetített. Akkor Kádár János még arra a kérdésre, hogy több értelmiségi fórumon elhangzik, Magyarország gazdasági válságban van, igaz-e ez, azt mondta, hogy Magyarországon semmiféle értelemben nincs válság. Néhány száz értelmiségi terjeszti, de ez nem igaz. Azokat a nehézségeket, amiket ők válságnak neveznek, a párt vezetése és a kormány orvosolni fogja. Mondta ezt akkor, amikor már a körülbelül hét-nyolc ezer fős pártapparátusnak legalább a fele olvasta és ismerte azokat a szamizdat és nem szamizdat formájában terjesztett anyagokat, amelyeket mások írtak. És tudták, hogy a válság már nemcsak gazdasági jellegű.

Egyes elemzők már 1987 szeptemberétől kimondták, hogy Magyarországon totális válság van, minden társadalmi alrendszer válságban van, a gazdaság, a politika, a kultúra és a művelődés területe, az iskolarendszer és az egészségügy. De ezek közül a legnagyobb a politikai válság, és csak a politikai válság megoldása, a politikai rendszer demokratizálása vezethet el a többi alrendszer válságának megoldásához. Tehát nem igaz az, hogy a gazdasági válság kezelhető a politikai rendszer változtatlanul hagyása mellett.⁷⁵

Az 1988-as pártértekezlet jelentős változást hozott ebben a helyzetben, mert Pozsgay Imre és Nyers Rezső bekerült a Politikai Bizottságba, majd reformügyi miniszterekként bekerültek a kormányba.

1988. május 22-én a legfelső pártvezetésben radikális megújulás és változás történt. A százöt tagú Központi Bizottságból közel negyven tagot cseréltek le, és a reformerök javára dőlt el a küzdelem. Aczél Györgyöt kivéve, aki önkritikát gyakorolt, a küldöttek kiszavazták a Központi Bizottságból Kádár embereit. Kádár János azt elfogadta, hogy megteszik pártelnöknek, azt azonban becsapásként érte meg – és így is jelentette Gorbacsovnak –, hogy egész csapatát leváltották. Ám Gorbacsovot nem lepte

⁷⁴ Berecz.

⁷⁵ Bihari.

meg a fordulat. Még Grósz Károly budapesti titkársága idején, 1987-ben Budapesten járt Krjucskov KGB-főnök, aki az iránt érdeklődött, ki lehetne Kádár utóda. Hazatérve elfogadtatta Gorbacsovval a Grósz–Kádár váltást lehetséges megoldásként.⁷⁶

Ez jelentős belpolitikai áttörés volt, kiszélesedett a reformmozgalmak mozgásteret. Ekkor már mindenki érezte, hogy a politikai változások elkerülhetetlenek, és az MSZMP vezető köreiben egyértelművé vált a felismerés, hogy jobb, ha ezt maga az apparátus irányítja. A Gorbacsov-jelenség a magyar vezetésnek némi mozgásteret adott. De azt nem gondolta senki, hogy a Szovjetunió gyorsan összeomlik. Inkább azzal számoltak, hogy Gorbacsov „túlságosan nagy mozdulatai” regressziót váltanak majd ki, s jön a Ligacsov-vonal – mondja idevonatkozóan Hámori Csaba.⁷⁷

Az MSZMP-n belüli fordulat megnyitotta az utat a társadalmi fordulat előtt. Pozsgay Imre, a reformerők vezére, egyértelmű és végső győzelmet aratott az Aczél Györggyel mintegy két évtizeden át vívott csatában.

5.2. Jogalkotás az átalakuló politikai környezetben

1981-ben alakult meg az a Konzultatív Bizottság, melynek tagja volt Pozsgay Imre, Berend T. Iván, Kulcsár Kálmán, Pulai Miklós és Sárközy Tamás. Ez a bizottság évenként át az ún. „szervezeti csomagterven”, vagyis a gazdaságirányítás és az államigazgatás reformján dolgozott – a közvélemény tudomása nélkül. 1987-ben Sárközy Tamás a kormány Modernizációs Irodájának lett a vezetője, mert akkor már megszületett a döntés, hogy a kormányserkezetet korszerűsíteni kell. 1987-ben Kilényi Géza, Kulcsár Kálmán és Sárközy Tamás – Németh Miklós KB titkár kérésére – készített egy dolgozatot (ez volt a *Fehér Könyv*), amely a gazdasági reformhoz szükséges kormányzati reform vázlatát tartalmazta, azt javasolva, hogy a „politikai közjogi élet zárkózzon fel a gazdasághoz”. Ebben a dolgozatban már szerepel az alkotmánybírárság kérdése, meg az a gondolat, hogy az országot a kormánynak kell vezetnie, nem a pártnak. Ezek a gondolatok nem voltak kevésbé radikálisak, mint a *Fordulat és reform* gondolatai, csak éppen a dolgozat – belső anyag lévén – nem kerülhetett a nyilvánosság elé, de odakerült minden politikai vezető asztalára. A gazdasági reform és az államigazgatási reform szükségessége már ekkor érlelődött a legfelső kormányzati körökben is.

⁷⁶ Szűrös.

⁷⁷ Beszélgetés Hámori Csabával. Készítette: Csirpák Lilli. A továbbiakban: Hámori. – **Hámori Csaba** (1948) politikus. 1984–1988 között a KISZ KB első titkára, 1988–1989-ben az MSZMP Pest megyei Bizottságának első titkára, 1989–1990-ben az MSZP elnökségének tagja. 1985-től országgyűlési képviselő.

1985 ősztől az Igazságügyi Minisztérium Törvényelőkészítő Főosztálya tudatos fiatalításba kezdett. Kiöregedtek a korábbi kodifikátorok, és egy új, harminc év alatti nemzedék került a helyükbe, új szemlélettel, új lendülettel. 1987-ben megszületett a jogalkotási törvény (1987./XI.). Ez készíti elő azt a közjogi rendszerváltozást, amely később a politikai rendszerváltozás keretében lezajlik.

1987-ig, amíg ezt a törvényt el nem fogadták, a Parlamentnek évente két ülésszaka volt, egy tavaszi és egy őszi, és általában négy-öt törvényt fogadtak el évente, az őszi ülésszakon a költségvetési törvényt is. Volt olyan év, amikor összesen négy napot ülésezett az országgyűlés, az ország közigazgatása mégis működött. Az Elnöki Tanács ugyanis helyettesítette az országgyűlést a jogalkotási jogkörben is, és törvényerejű rendeleteket adhatott ki törvények helyett. Az Elnöki Tanácsban a legszűkebb pártelit vezetői ültek, rendeletek formájában biztosítva a mindenkori pártakat megjelenését. Ez volt a „szocialista parlamentarizmus”.

Az 1987. évi XI. – jogalkotási – törvény lényegében megszüntette az Elnöki Tanács országgyűlést helyettesítő jogkörét, és ettől kezdve csak az országgyűlés alkothatott törvényt. Ami tükröződött a törvények számában is. 1987-ben már közel húsz, 1988–1989-ben már több mint harminc törvényt fogadtak el, 1989-ben az alkotmánymódosító nagy törvényjavaslat a XXXI. számot kapta.

Az Igazságügyi Minisztériumban a törvényelőkészítő főosztály kezdett olyan törvénytervezeteken is dolgozni, amelyek az alapvető szabadságjogokat szabályozták. Téma volt az egyesülési jog, a gyülekezési jog, sőt, a sztrájkjog is.⁷⁸

Grósz Károly – miniszterelnökként – tovább bátorította a jogalkotási munkát, és kifejezte azt az óhaját, hogy a szakemberek készítsék elő a társasági törvényt. Tisztában volt azzal, hogy a magyar adósságállomány elérte a felső tűréshatárt, és nyugati tőkebevonás szükséges a gazdasági egyensúly fenntartásához. Beck Tamás kereskedelmi miniszter körbeutazta Nyugat-Európát, és mintegy húsz magyar vállalatot felkínált eladásra. Ehhez a gazdasági fordulathoz, a magyar vállalatok részleges vagy teljes privatizálásához a jogi alapot az 1988 nyarára elkészült társasági törvény teremtette meg, mely megnyitotta az utat a nyugati tőke – és természetesen a magyar magántőke – előtt.

Minden politikai vezető érezte – vagy tudta –, hogy ez a törvény visszafordíthatatlan folyamatot indít el. 1988 elején a törvény az MSZMP Gazdaságpolitikai Bizottságában csak 5:4 arányban ment át, Kádár János még főtitkárként többször gyanakodva érdeklődött a törvény iránt, a parlamenti képviselők közül pedig többen – bár

⁷⁸ Beszélgetés Kajdi Józseffel. Készítette: Tulok Péter. A továbbiakban: Kajdi. – **Kajdi József** (1958) jogász. 1986-tól az Igazságügyi Minisztérium munkatársa, 1989–1990-ben a közjogi főosztályvezető helyettese. 1990-től a Miniszterelnöki Hivatal közigazgatási államtitkára.

megszavazták – „sírtak a szavazásnál”.⁷⁹ Ám a gazdasági átmenetre – vagyis a kapitalizmus kialakulására – vonatkozó akkori elképzelések nem hónapokra, hanem hosszú évekre vetítették előre a tulajdonviszonyok átalakulását. (Az állami szektor és a szövetkezeti szektor olyan nagy és túlsúlyos volt, hogy ha nem a vállalatok eladásával, hanem a külföldi és a magyar magántőke bevonásával alakult volna ki az állami szektorral versenyképes magyar magánszektor, akkor a folyamat évekig eltartott volna.) Grósz és a pártvezetés az időtávra vonatkozó magyarázatot elfogadta, és ilyen alapon támogatta a társasági törvényt, mely 1988. október 5-én megszületett. Felmerültek jogos alkotmányos aggályok, hiszen az alkotmány a klasszikus szocialista tulajdonviszonyokat rögzítette. Ám a jogszabályok megalkotói ezt a kérdést úgy próbálták áthidalni, hogy a társasági törvényben nem érintették a szocialista tulajdon primátusát, nem feszegették a magántulajdon arányát. 1989 tavaszáig az állami vállalatok privatizálása és a szövetkezetek társaságokká alakítása föl sem merült, a koncepció a vegyes gazdaság megteremtése volt. Csak az 1989 nyarán elfogadott átalakulási törvény⁸⁰ tette lehetővé, hogy az addig szövetkezeti formában, gazdasági munkaközösségekben, kisiparosként, kiskereskedőként tevékenykedő magyar kisvállalkozások átalakuljanak gazdasági társaságokká.

A kormányzati „reformszakemberek”, a Konzultatív Testület és a *Fordulat és reform* szerzői között személyes kapcsolat, a csoportok között átjárás volt. A *Fordulat és reform*ot megvitatta a Konzultatív Testület, a kötet szerzői pedig bőségesen merítettek azokból az anyagokból, amelyek a Tervhivatalban már előzőleg megszülettek.⁸¹ A két csapat, Sárközy Tamás csapata és a Pénzügykutató technokratái között komoly nézeteltérés csak 1989 nyarán támadt, amikor Sárközyék a vállalati önállóság – vagyis önigazgatás – mellett szálltak síkra. „Én azt mondtam, hogy ha vállalati önállóság van, akkor a döntéseket a vállalatoknál kell alapvetően meghozni, mert a jogszabály szerint a vállalatok megkapták ezeket a tulajdonosi jogokat” – mondja Sárközy Tamás.⁸² Antal László, Bokros Lajos és Surányi György viszont azon az állásponton volt, hogy ne a vállalat privatizálja önmagát, hanem az állam vonja el a vállalatok önállóságát és úgy privatizálja azokat. Végül is az utóbbi, a „liberális” koncepció győzött az „önigazgató” koncepcióval szemben.

A társasági törvény elfogadása 1988-ban tehát kifejezetten alkotmányellenes helyzetet teremtett, amelyben a gazdasági folyamatok megelőzték az alkotmányos és közjogi folyamatokat. Erről a helyzetről akkor nem vett tudomást sem a közvélemény, sem a politikai elit. E gazdasági átalakulási folyamat legerősebb mozgatója

⁷⁹ Sárközy.

⁸⁰ 1989. évi XIII. törvény a gazdasági társaságok átalakulásáról.

⁸¹ Sárközy.

⁸² Sárközy.

az a fiatal technokrata nemzedék volt, amely a hatalom sáncain belül nőtt fel, s már semmilyen ideológiai kapcsolata nem volt a kommunizmussal, szemlélete liberális piaci szemlélet, s a legfontosabb érték számára a piaci verseny és a piaci szabadság volt. A Szovjetunió semmiféle támogatást nem ígért Grósz Károlynak és a magyar pártvezetésnek, a nyugati tárgyalópartnerek pedig mindenütt a nyugati típusú piacgazdaság bevezetését ajánlották. „Nekik szükségük volt az olcsó, jól képzett munkaerőre, a kelet-európai piacokra és az értékes termelői javakra is.”⁸³ Ketyegett az adószágbomba, Magyarországon pedig nem volt olyan MSZMP-n belüli vagy ellenzéki politikai erő, amely a gazdasági átalakulásnak másféle – a liberálistól eltérő – modelljét közhírré és határozottan zászlajára tűzte volna.

Grósz Károly 1988 nyarán átalakította kormányát. Kulcsár Kálmán lett az igazságügyi miniszter, akit azonnal megbízott az egyesülési törvény és az alkotmánybírárságról szóló törvény kidolgozásával. Majd az új miniszterelnök, Németh Miklós⁸⁴ tovább gyorsította a jogalkotási folyamatot.

1988 májusában az MSZMP Politikai Bizottságának egyik határozata megbízta Fejti Györgyöt az alkotmányreform felügyeletével. A „megrendelés” szerint egyrészt fel kellett dolgozni a magyar alkotmányozás hagyományait, másrészt meg kellett vizsgálni, hogyan lehet a nyugat-európai és az angolszász alkotmányozás és alkotmányos berendezkedés elemeit Magyarországon alkalmazni az átalakulás során, hogyan lehet megteremteni a különböző hatalmi ágak „ésszerű egyensúlyát”. Amikor ez a munka elindult, még nem volt napirenden a többpártrendszer. Csak az volt egyértelmű, hogy a régi alkotmány fölött eljárt az idő, vagyis korszerűsíteni kell olyan elemekkel, amelyek a polgári demokráciákban honosak. Ám a kutatási folyamat kezdetén az alkotmány korszerűsítését még az egypártrendszer keretei között képzelte el a politika.⁸⁵

Ezek a munkák jó alapot biztosítottak az 1988-as törvényalkotáshoz, majd hasznosak voltak később a rendszerváltoztatásról folyó tárgyalásokon. Az ekkor készült anyagok, elemzések fontos szakszerű háttérrel nyújtottak a közjogi vitákhoz, és lényegében a háromoldalú tárgyalások szakmai alapját képezték. Sőt, az a modell, amit a szakértők 1988 folyamán kidolgoztak, nagyon hasonlított ahhoz, amit a tárgyalások során elfogadtak.⁸⁶

Amikor Kulcsár Kálmán igazságügyi miniszter lett, született egy kormányhatározat, amely kilenc tematikus és egy kodifikációs bizottság létrehozását határozta el –

⁸³ Szalai.

⁸⁴ **Németh Miklós** (1948) politikus, közgazdász. 1987–1988-ban az MSZMP KB gazdaságpolitikai titkára. 1988–1990-ben miniszterelnök. 1991-től az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank alelnöke.

⁸⁵ Beszélgetés Fejti Györggyel. Készítette: Révész Béla. A továbbiakban: Fejti. – **Fejti György** (1946) politikus. 1987–1989 között az MSZMP KB titkára, 1989-ben a Politikai Intézőbizottság tagja. A háromoldalú tárgyalásokon az MSZMP tárgyalóküldöttségének vezetőhelyettese.

⁸⁶ Fejti.

a társadalmi és alkotmányreform tárgykörében (pl. a népköztársaság, az alkotmánybíróság, az Elnöki Tanács kérdésében). A kilenc tematikus bizottságnak a szabályozási koncepciót kellett kidolgoznia, melyet november végén Kilényi Géza – akkori igazságügyi miniszterhelyettes – fésült össze egységes anyaggá. Ezt megvitatta a párt minden szerve, valamint az anyagot megismerhették az akkor már működő különböző ellenzéki szerveződések is.

A jogalkotás szokásos menetrendje szerint általában először megszületik az alkotmány, majd megszületnek az alkotmányhoz kapcsolódó végrehajtási törvények. A korabeli magyar jogalkotásnak ezt a sorrendet fel kellett borítania. Előre kellett hozni olyan törvényeket, amelyek legalizálták a már működő ellenzéki pártokat, mert a fejük fölött ott lebegett a büntethetőség veszélye, vagyis hogy a hatalom lecsap rájuk. És el kellett fogadtatni az országgyűléssel azokat a törvényeket, amelyek a monolitikus államhatalom – a pártállam – lebontását szolgálták.⁸⁷

Az első ilyen lépés az egyesülési jogról szóló törvény elfogadtatása volt – 1989 januárjában.⁸⁸ Ez váltotta ki a legnagyobb parlamenti vitát. Az ellenzék kevesellte – mert nem mondta ki a pártalapítás lehetőségét –, a pártállam képviselő pedig veszélyes precedensnek tekintették. Kompromisszumként a parlament elfogadta a törvényt, és kötelezte a kormányt, hogy három hónapon belül nyújtsa be a párttörvényt. Azzal, hogy a pártok nyilvántartásba vételét és gazdálkodását a törvény egy másik, megalkotandó törvénybe utalta, az MSZMP időt akart nyerni. Kilényi Géza és munkacsoportja a párttörvény tervezetét 1989. február 15-re készítette el.⁸⁹

5.3. A többpártrendszer kezdete

Az MDF – a fórumszerű működési elképzeléseknek megfelelően – 1988 első felében sorra szervezte rendezvényeit a Jurta Színházban. A parlamentarizmusról szóló vita után két fórum volt: a határon túli magyarokról, majd a társadalmi nyilvánosságról, vagyis a sajtószabadságról. Ezek a viták a teljes ellenzéki spektrum részvételével zajlottak, jelenős nyugati sajtóérdeklődés mellett. Júniusban volt az utolsó fórum, közben megszületett a döntés az MDF vezetésében, hogy készüljön jelentés a határon túli magyarokról. A téma aktualitását fokozta a romániai falurombolás híre, mely 1988. június 27-ére elvezetett a nagy, százezres tömegtüntetésig, az Erdély-tüntetésig a budapesti Hősök terén. A szervezők és a szónokok különösebb tapasztalat nélkül, de nagyon jó érzékkel találták meg azt a hangot, amely méltósággal kifejezte

⁸⁷ Kilényi.

⁸⁸ 1989. évi II. törvény az egyesülési jogról.

⁸⁹ Kilényi.

az összegyűlteket szándékát, a falurombolás elleni tiltakozást és a szolidaritás kifejezését annak áldozataival, románokkal és magyarokkal egyaránt. Csoóri Sándor és Mécs Imre⁹⁰ együtt vezette a román menekülteket a tribünhöz, Csurka István⁹¹ pedig jó érzékkel megírt beszédet mondott.⁹²

A rendszerváltoztatás idejéből négy olyan tüntetést tarthatunk számon, amelyen jelentősebb, több tízezres tömeg mozdult meg valamilyen alkalommal: az Erdély-tüntetést, 1988 szeptemberében a Duna elterelése elleni tüntetést, az 1989. március 15-i tüntetést, valamint Nagy Imre és mártírtársai temetését. Ezek a tömegdemonstrációk katartikus hatással voltak emberek százazezreire, ám egyes szervezőkben és politikusokban azt a benyomást keltették, hogy hatalmas, akár milliós tömegekben él a „forradalmi hangulat”. S ez a tévképzet vezetett aztán számos politikai konfliktushoz – például az MDF-en belül.

A sikeres Jurta-estek, pünkösdkor Kádár eltávolítása a hatalomból, a cenzúra lazulása megérlelte azt az elhatározást, hogy a Magyar Demokrata Fórumot szervezetté kell átalakítani, amelynek lehet tagsága. A második lakiteleki találkozóra szeptemberben került sor, több mint háromszáz meghívott, többek között Antall József⁹³ részvételével.

A kiadandó nyilatkozat kapcsán áthidalhatatlan ellentét támadt az MDF vezetése és Bihari Mihály között, aki javasolta, hogy a „demokratikus szocializmus” kitétel szerepeljen a nyilatkozatban. Az MDF vezetői ezt nem fogadták el, Bihari Mihály pedig ekkor megszüntette kapcsolatát a Fórummal. Az MDF létrehozta ideiglenes elnökségét, melynek a hét „alapító atyán” (Bíró Zoltán, Csoóri Sándor, Csurka István, Fekete Gyula, Für Lajos, Lezsák Sándor, Kiss Gy. Csaba) kívül Joó Rudolf és Csengey Dénes lett még tagja.

Az MDF fokozatos erősödése és térnyerése, a Szabad Kezdeményezések Hálózatának létrejötte, a Fidesz megalakulása nyilvánvalóvá tette, hogy a közélet pluralizálódása elkerülhetetlen. A MSZMP vezetésén belül addigra már egyrészt kialakult valamiféle szereposztás, másrészt „mindenki a maga feje után ment. A pártértekezlet után már óriási demokrácia zajlott a vezetőttestületben a vitáknál, a döntéseknél, utána

⁹⁰ **Mécs Imre** (1933) villamosmérnök, politikus. 1956-ban részt vesz a forradalomban. 1957-ben le tartóztatják, 1958-ban halálra ítélik. 1963-ban amnesztiával szabadul. 1984-től szerepel a környezetvédő mozgalomban. Alapítója a Szabad Kezdeményezések Hálózatának és az SZDSZ-nek. 1990-től országgyűlési képviselő.

⁹¹ **Csurka István** (1934–2012) író. 1987-ben az MDF egyik kezdeményezője, alapítója, 1988–1993 között elnökségi tagja. 1993-ban kizárták az MDF-ből. 1993-ban megalapította a Magyar Igazság és Élet Pártját. 1990-től országgyűlési képviselő.

⁹² Kiss Gy.

⁹³ **Antall József** (1932–1993) történész, politikus. 1984–1990 között a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum főigazgatója. 1988-tól az MDF tagja, 1989-től az elnöke. 1990–1993 között miniszterelnök.

pedig mindenki azt csinálta, amit akart, vagy azt folytatta, amit addig csinált”.⁹⁴ Magyarán: mindenki építette és mozgatta saját kapcsolatait. 1988 elejétől 1989 végéig folyamatosan változott a pártvezetés retorikájában a többpártrendszerhez való viszony. 1988-ban még a „szocialista pluralizmus” a szalonképes fogalom, majd az MSZMP monopolhelyzetének megőrzése merül fel, más szerveződések engedélyezése mellett. 1989-re megéri az az elgondolás – lényegében a lengyelországi „nagy alku” hatására –, hogy olyan versenyhelyzetet kell teremteni, amelyben az MSZMP vezető szerepe továbbra is biztosítva van. A vezetés – a társadalmi folyamatok hatására – tehát folyamatosan szorult abba a helyzetbe, amelyben egyre komolyabban kellett foglalkoznia a többpártrendszer kérdésével. Az 1988. novemberi KB ülésen többen arról beszélnek, hogy a többpártrendszer elkerülhetetlen. Akkor Kádár még azt kéri Berecz Jánostól, hogy „le ne írjuk ezt a fogalmat”.⁹⁵ 1989. január 6-án viszont Berecz már azt fejtegeti a parlamentben, hogy ha elfogadják az egyesülési törvényt, akkor „annak legmagasabb formája a pártok megalakulása lesz, de türelmet kérünk. Húztuk akkor az időt egy kicsit, mert ez fokozatosan ért meg a vezetésben, és nem külső vagy belső taktikázás volt, hanem egyre inkább abba az irányba szorultunk, hogy ez elkerülhetetlen.”⁹⁶ A közhiedelemmel ellentétben ugyanis nem az ellenzéki csoportok megerősödése, hanem a párttagság és a lakosság véleménye hatott leginkább a pártvezetésre, amely a mintegy nyolcszáz ezer párttag (Magyarország lakosságának 8%-a!) révén meglehetősen kiterjedt „csápokkal” rendelkezett a közhangulat érzékeléséhez.

Az MSZMP-n belüli platformok kialakulása és a számos társadalmi szervezet létrejötte egyértelműen azt mutatta, hogy a magyar társadalom gyorsuló ütemben halad a politikai pluralizmus felé. Ám a magyar pártvezetés számára kérdéses volt a szovjet vezetés álláspontja a magyar szuverenitást illetően. Nem lehetett pontosan tudni, hogy hol vannak a gorbacsovi politika tűréshatárai, és meddig mehet el a magyar kormány saját döntéseiben. Ennek egyik próbáját Pozsgay Imre végezte el 1988. október 26-án, Győrben. Akkor már államminiszterként és miniszterelnök-helyettesként meglátogatta a hegyeshalmi határőrsöt, elbeszélgetett a parancsnokkal és a katonákkal, majd a délutáni rögtönzött sajtóértekezleten bejelentette, hogy a magyar kormány lebontatja a műszaki határzárakat, vagyis a „vasfüggönyt”. A következő napokban a szocialista országokból, főleg az NDK-ból rosszalló jelzések érkeztek, ám a szovjet vezetés nem reagált a döntésre. Majd a határőrségtől hamarosan jelzést kapott a kormány, hogy a Tisza túlpartján, a szovjet–magyar határon „vasfüggönyt” húznak. A próba tehát sikerült, a szovjet vezetés „szuverenitásértelmezésébe” még a vasfüggöny felszámolása is belefért.

⁹⁴ Berecz.

⁹⁵ Berecz.

⁹⁶ Berecz.

1988 végére a „rendszerelváltó” politikai paletta szinte teljesen kialakul. Az MDF, az SZDSZ és a Fidesz mellett megjelentek a történelmi pártok, a Független Kisgazdapárt, a Nemzeti Parasztpárt utódaként a Magyar Néppárt, és a kereszténydemokrata párt előzménye, a Márton Áron Társaság. A *szociáldemokraták* esetében a kontinuitás kényes kérdés volt, hiszen 1948-ban pártfúzió történt a kommunistákkal. Ám a megoldást az „erőszak alapján történt egyesülés semmissé nyilvánítása” adta meg.

A Szociáldemokrata Párt újjászerveződése – az Új Márciusi Front sikertelen kísérlete után – más, történelmi alapon kezdődött el. A Kossuth Klubban, amely akkor népszerű értelmiségi találkozóhely volt, Révész András szervezésében elindult a *Szociáldemokrata esték* sorozat, aki a régi Szociáldemokrata Párt ifjúsági szervezetének volt a tagja, s 1956 után börtönbe került. A beszélgetéseken ekkor már Nyers Rezső is jelen volt, az MSZMP reformköreiből a radikális reformerek, a közgazdászok közül jó néhányan, az öreg szociáldemokraták közül is sokan. Itt hangzott el a korszak egyik legélesebb és talán legveszélyesebb politikai polémiaja Boross Imre, a Kisgazdapárt politikusa és Nyers Rezső között. Boross Imre rendszeresen hozzászólt a vitához, és legélesebben a Munkásörségről vitatkozott Nyers Rezsővel, akinek azt mondta, hogy „ön, mint az MSZMP vezető politikusa, hogy képzeled el a demokratizálódást, amíg egy párthadsereg létezik, a Munkásörség”. Ez is azt mutatta, hogy ezek a demokratikus, később pártosodó fórumok egymást metsző körök formájában maguk köré gyűjtötték a legkülönbözőbb politikai arculatok hordozóit.

1988 decemberében Révész András felkérte Bihari Mihályt az ügyvezető elnökség nevében, hogy legyen főtitkára az MSZDP-nek, és dolgozza ki a programját.⁹⁷ (Az ügyvezető elnökség négytagú volt: Takács Imre és Baranyai Tibor „régiszo- ciáldemokrata” volt, utóbbi Kanadában élt sokáig, és nem sokkal azelőtt tért haza Magyarországra; Bácskai Sándor a szociáldemokrata ifjúsági szervezetnek volt nagyon fiatalon a tagja 1956-ban; Révész András pedig ügyvezető elnöke volt ennek a négytagú ügyvezető elnökségnek.) Nem volt még kongresszus, ezért az ügyvezető elnökség fő feladata az I. Kongresszus megszervezése volt. Az I. Kongresszuson meghirdetendő programot kellett kialakítani, amikor zászlót bont az újjászerveződött Magyar Szociáldemokrata Párt. Bihari Mihály 1989 januárjában fogadta el ezt a felkérést, és a programot is elkészítette. Az ELTE Jogi Karának Jogtörténeti Tanszékén folytak a tárgyalások január végén. Révész Tamás Mihály, Révész András fia volt a szervező bizottság vezetője; a megbeszéléseken részt vett az ügyvezető elnökség, meg az odacsapódó önkéntes szervezők, összesen mintegy harmincan–negyvenen.

⁹⁷ Bihari.

Bihari így emlékezik az programról szóló megbeszélésre: „Február második felére készült el az a program, amit megírtam és erre az ülésre bevitettem. Ezen az ülésen a szokásos 20–25 főn kívül még legalább másik 20 személy vett részt, akik nagy részével ott találkoztam először. Nagyon éles vita alakult ki! De nem az anyagról, azt elfogadták, dicsérték. Holott az volt a lényeg. A vita arról szólt, hogy ki készítette elő a március elsejére datált zászlóbontó gyűlést a GANZ-MÁVAG Művelődési Házában, egy munkáskerület művelődési házában. Ki beszélt kivel, és hogyan történt az előkészítés. Mert közben a Gellért Szállóban is volt egy előkészítő megbeszélés, amely elfogadott valamilyen nyilatkozatot, amit senki sem ismert. Akkor ott azt ezen a megbeszélésen felolvasták, és végül is rendkívül éles hangú vita alakult ki a szervezésről. Olyannyira, hogy Révész András rosszul lett. Idős beteg ember volt. Szünetet kellett elrendelni, hogy gyógyszert vegyen be.

A vita ebben a hangnemben folytatódott tovább, s ez elrettentő volt. Elképesztően durva hangnemű vita volt. A végén azt mondtam, hogy én végighallgattam ezt a vitát, elkészítettem azt, amit az ügyvezető elnökség kért. Ezt a programot magaménak vallom, sajnálom, hogy nem a programról szólt a vita, hanem mindenféle egyéb dolgokról. Ebben a formában és ilyen hangnemben folyó vitákon én nem kívánok részt venni, sok sikert kívánok a Magyar Szociáldemokrata Párt további munkájához. Meggyőződésem, hogy egy rendszerváltó kibontakoztatásban egy szociáldemokrata pártnak rendkívül nagy szerepe kell, hogy legyen. Köszönöm szépen, lemondok az ügyvezető főtítkári pozíciómról, a programot, ha kívánják, használják fel. És elmentem.”⁹⁸

Ez a történet tipikus helyzetet mutat be. A történelmi pártok – a szociáldemokraták, a kereszténydemokraták, a kisgazdák – újjászerveződése, zászlóbontása minden esetben hasonló feszültségekkel zajlott. Tíz évvel később a már megnyitott levéltári dokumentumokból tudhatta meg a közvélemény, hogy ezekbe a pártokba a korabeli hatalom tudatosan építette be a bomlasztó ügynököket, és a legtöbb ügynököt, *agent provocateur*t valószínűleg a Magyar Szociáldemokrata Párt alakuló megbeszéléseire küldték. Ez utólag könnyen megmagyarázható, hiszen az MSZMP számára ez volt a legveszélyesebb párt. Ha egy hiteles szociáldemokrata párt szerveződik meg, akkor az MSZMP nyolcszázezer tagjából sok ezer átigazolhatott volna oda, s ez a párt legyőzhette volna a baloldalon a kommunista pártot. Egy évvel később, 1989 őszén, amikor az MSZMP utolsó – és egyben az MSZP első – kongresszusát tartották, az utolsó pillanatig fennállt a két pártra szakadás, egy régi típusú kommunista párt és egy új típusú, modern szociáldemokrata párt megalakulásának lehetősége. Mert akkorra már elég nyilvánvalóvá vált, hogy az „acsarkodó, veszekedő” Magyar

⁹⁸ Bihari.

Szociáldemokrata Párt nem fog igazán komoly súllyal megjelenni a 1989–1990-es politikai életben és nem fog sikerrel szerepelni a választásokon.

A *kereszténypolitikának* nem volt különösen mély gyökérzete Magyarországon. Bár 1947-ben, két évvel a háború befejeződése után, az utolsó szabad választásokon az akkori keresztény párt, a Demokrata Néppárt megnyerte volna a választásokat, ha nem csálnak a kommunisták. Így a Demokrata Néppárt a legnagyobb ellenzéki párt lett, de meggyökeresedni éppen az idő rövidsége miatt nem tudott. Maga a keresztény gondolat azonban Németh Miklós és Antall József kormányának idején szinte reneszánszát élte Magyarországon.

Az első kérdés az volt, hogyan lehet megtalálni és megszólítani az embereket. Az 1980-as években megjelent egy kis kiadvány, melynek *Hazánkért* volt a címe, és Giczy György volt a felelős szerkesztője.⁹⁹

Ez az egyik lehetőség volt arra, hogy azokat az embereket, akik a katolikus sajtóban vagy másutt szerepeltek, összegyűjtsék és keresztény szellemi műhely hozzanak létre. A résztvevők úgy látták, hogy egy keresztény politika számukra lehetőséget, kibontakozást ad. Az indulás ott, az Új Ember című katolikus hetilap és a *Hazánkért* szerkesztőségében történt. Keresztes Sándor volt az induló mozgalom nagy öregje, akiről megjelent akkor néhány írás, melyek hírül adták, hogy a „volt kereszténydemokrata képviselő újjászervezi a pártot”. Így verbuválódott lassan a párt tagsága, bár a Márton Áron Társaság, mely keresztény programmal működő közismert társadalmi szervezet volt, már valamelyest megalapozta a párt újraindulását. (Többek között a későbbi miniszterelnök, Antall József is tagja volt ennek a szellemi műhelynek.) Amikor a Márton Áron Társaság egyik ünnepélyes ülését tartották, az elnöki asztalnál ott ült Entz Géza, a későbbi államtitkár, Keresztes Sándor, Gyulai István megyéspüspök, Pozsgay Imre államminiszter, és Giczy György, a kereszténydemokrata mozgalom egyik vezetője. És megjelent Szűrös Mátyás ideiglenes köztársasági elnök is.

Akkor alakult ki a szervezőkben, hogy ideje zászlót bontaniuk. Elérkezett az alkalom, hogy értékeljék a Márton Áron Társaság, a szellemi műhely addigi működését, és induljon el a párt szervezése. Első lépésként a Márton Áron Társaság – éveket igénybe vevő előkészítés után – alakuljon át párttá. Így is történt: 1989. március 17-én megalakult a Kereszténydemokrata Néppárt.

A magyar *Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt* a két világháború közötti időszak legnagyobb ellenzéki pártja volt, majd 1945-ben megnyerte az első magyaror-

⁹⁹ *A keresztény reneszánsz elmaradt.* In *Felgyorsult történelem*, i. m., 205. l. – Giczy György (1953) teológus. Katolikus újságíró, szerkesztő. 1989-ben a Kereszténydemokrata Néppárt egyik alapítója. 1990-től országgyűlési képviselő.

szági szabad választásokat. 1988-ban több olyan régi kiskazda politikus kezdett el szervezkedni, aki még tagja volt az 1948-as utolsó demokratikus magyar országgyűlésnek. Pártay Tivadar, az egyik ilyen idős politikus 1988. augusztus 20-ára, vidéki villájába összehívott egy értekezletet, és felvetette a párt újraindulását, sőt, programot is készített. Ezzel párhuzamosan Szentendrén a Hazafias Népfrontban megalakult a Petőfi Társaság. Az alakuló ülésen összejöttek van nyolcvanan, és „erős ellenzéki hangot ütöttek meg”. Dragon Pál, a Társaság vezetője meghallotta, hogy „mozgolódik” a Kiskgazdapárt, és 1988. szeptember végére összehívott egy gyűlést Szentendrére. Ezen a gyűlésen a jelenlévők előkészítették, a következőn pedig elhatározták a Kiskgazdapárt újraindítását.¹⁰⁰

A párt ünnepélyes zászlóbontása 1988. november 18-án történt a Pilvax kávéházban. „Felálltunk, elénekeltük a Himnusz. Pártay Tivadar megnyitotta az ülést, mondott egy-két felemelő szót a Kiskgazdapárt múltjáról. Utána azt mondta, hogy ideiglenes vezetőséget kell választani, és induljon el a munka. Meg lett választva az ideiglenes vezetőség. Nagyon érdekes volt, hogy Antall József ott volt, de nem lépett be. Semmit nem vállalt, hanem két hét gondolkodási időt kért. Ezt már a gyűlés elején kijelentette” – emlékezett az indulásra Boross Imre.

Teljesen egyedi volt a Kiskgazdapárt közjogi státusa, ugyanis az soha nem szűnt meg, és nem oszlatták fel. Amit tehát az újjászervezők úgy értelmeztek, csak az a dolguk, hogy a tevékenységüket folytassák.

1988. november 5-én a Magyar Nemzetben Boross Imre *A társadalom önszerveződése visszafordíthatatlan folyamat* című cikkében azt fejtegette, hogy az Alkotmányba 1972-ben bekerült a tétel, mely szerint „a társadalom vezető ereje a Magyar Szocialista Munkáspárt”. Ez nem volt bent még a néhai kommunista Alkotmányban sem. A szerző feltette az akkor rendkívül provokatív szónoki kérdést: ha nem követi a vezető erőt a nép, akkor a népet fogják leváltani? A cikk – megjelenésével és gondolataival – nyilvánvalóan a kommunista hatalom tűréshatárát feszegette. Ebben az időben hangzott el Boross Imre már említett híres felszólalása is, mely akkor óriási visszhangot keltett. Ő maga erre így emlékezett vissza: „1988 júliusától novemberig minden hónapban pluralista esték voltak a Kossuth Klubban. És az egyik utolsó előadó – november utolsó napjaiban – Nyers Rezső volt, aki egy nagyon pozitív és jó előadást tartott. Felszólalásomban azt mondtam: »Én itt miniszter urat igen-igen nagy örömmel hallgattam, kényelmes fotőlyben ülhettem ebben a jó meleg szobában. De azért megmondom,

¹⁰⁰ *Követelem a munkásörtség haladéktalan feloszlatását.* In *Felgyorsult történelem*, i. m., 233. l. A továbbiakban: Boross. – **Boross Imre** (1926–2014) jogász. 1988-tól részt vett az ellenzéki mozgásban, főleg a Független Kiskgazdapárt újjászervezésében. Az ideiglenes Politikai Bizottság tagja volt. 1990-ben kilépett a pártból.

hogy nem szeretnék úgy járni, mint 1944-ben Kállai Miklós, aki egy börtönbe került Rajk Lászlóval. Mert én ugyan nem vagyok miniszterelnök, nem vagyok kommunista se, de azért én is kerülhetek börtönbe.« Miért kerülhetek én börtönbe? Hogy adódhat elő egy ilyen helyzet? – kérdezte ő. Mondom: »Ebben az országban van egy fegyveres testület. Mert ne tessék ám elhinni, hogy a kommunisták elvekben és főleg szavazatokban gondolkodnak. Azok proletárdiktatúrában gondolkodnak! Azok fegyverekben gondolkodnak!« – emeltem fel a hangom. »És rálőnek – ha kell – a népre. Ezért én azt mondom, hogy el a kezekkel a fegyverektől, én követelem a munkásőrség haladéktalan feloszlását!« Kitért a tapsvihár. Azt hittem, hogy a falak szétesnek, mert ki merem mondani, hogy követelem a munkásőrség feloszlását.”¹⁰¹

Azelőtt ez nem fordult elő. Az lehetséges volt, hogy egymással beszélgetve az emberek a párthadsereg feloszlását emlegették, de nagy nyilvánosság előtt, ahol nyolcszáz ember jelen volt, és ott volt egy államminiszter is, ekkor hangzott el először. Nyers Rezső miniszter akkor mindenkinek válaszolt, és a végén nagyon kedvesen azt mondta: „Ami pedig kiscgazdapárti barátom felszólalását illeti, én megnyugtatom, hogy mihelyt nálunk többpártrendszer lesz, fel fogjuk oszlatni a munkásőrséget.”

A kiscgazdapárt társadalmi bázisát részben a vidéki parasztság, részben valamiféle jobboldali polgári réteg alkotta, amelyeknek még voltak emlékei, s – többnyire családi – kapcsolatai a „régii párttal”. A Kiscgazdapárt támogatottsága egyre növekedett.

E folyamatok hatására született meg az a döntés az MSZMP vezetésében, hogy a pártnak állást kell foglalnia, programra van szüksége. A Központi Bizottság programalkotó bizottságot hozott létre, és Pozsgay Imrét bízta meg annak vezetésével. Pozsgay feltételként szabta, hogy a programalkotás alapja a történelmi önvizsgálat legyen. Grósz Károly átlátta az ebben rejlő veszélyeket, és az önvizsgálatot visszamenőleg öt évre akarta szűkíteni, de Pozsgay ragaszkodott ahhoz, hogy 1945-ig kell visszatekinteni, amit végül elfogadtak. Ennek a munkának lett az egyik legfontosabb hozadéka 1956 újrértékelése, ellenforradalomból népfelkeléssé nyilvánítása.¹⁰²

Amint már szó volt róla, a pártállami struktúrák még elég erősek voltak ahhoz, hogy az újjáalakuló történelmi pártokba megkíséreljenek provokátorokat beépíteni. Ismert vagy ismeretlen politikusok jelentek meg e pártok köreiben, hamarosan vezetői vagy hangadói lettek azoknak, majd konfliktusok törtek ki e képlékeny szervezetekben, amelyek felbomlással fenyegették azokat. Az ellehetetlenítésre irányuló másik kísérlet a finanszírozásuk módjában rejlett, mely szerint az MSZMP költségvetéséből fedezték volna e pártok működését. Ezen azonban hamar átláttak e pártok vezetői is, s megállapodtak abban, hogy a választásokig az Országház hivatali költségvetése nyújt fedezetet működésükhöz.

¹⁰¹ Boross.

¹⁰² Pozsgay.

Az MSZMP-ben is egyre erősödött a változás iránti igény. „A váltás után földrengés, földcsuszamlás és nagytakarítás volt. Ám annak nem volt forgatókönyve. Elégedetlenek vagyunk, nem látjuk, hogy a helyzet jobbra fordulna, meg kell próbálni egy jelentősebb személyzeti beavatkozással a dolgokat jobb irányba terelni” – emlékezett Fejti György. Az elégedetlenség nem korlátozódott a reformkörökre, a változást a párttagság és a vezetés szélesebb körei is akarták. A személyi váltások után az MSZMP akkori új vezetése elfogadta a gazdasági és politikai verseny tényét, és a pártpluralizmus szükségességét is, ám ennek határát az MSZMP hegemón szerepének megőrzése jelentette. Még erősen élt az a hit, hogy a változásokat az MSZMP-nek kell levezényelnie.

Az 1980-as évek közepétől folyamatosan változott a párt vezetőinek politikai és gazdasági helyzetértékelése, s ez 1989 közepére elvezetett annak felismeréséhez, hogy a bajok strukturálisak, és ha nem foglalkoznak velük, Magyarország csődhelyzetbe juthat. Az a tétel, hogy a szocialista Magyarország elment lehetőségeinek határáig, nyilvánvalóan nem volt már igaz, ezt a Szovjetunióban zajló változások cáfolták a legvilágosabban. Ezért érlelődött meg az az elhatározás, hogy „beszélni kell azokkal az emberekkel”, akik az MSZMP apparátusától eltérően, másképpen és mélyebben képzelik el a változásokat.¹⁰³ És „azok az emberek” ezt egyre pontosabban artikulálták.

A társadalmi mozgalmak folyamatosan táguló mozgásteret éreztek, érzékelték a szocialista rendszer folyamatos demoralizálódását, bomlását. 1956, 1968 és 1981 tapasztalatai alapján szinte valamennyi mozgalom és szerveződés arra a következtetésre jutott, hogy addig kell elmenni, ameddig lehet. El kell menni a „falakig”.

A lengyelországi események, a pápa ottani látogatásának óriási hatása azt sugallta, hogy a szocialista rendszer alapjaiban rendült meg. Emberek milliói vettek részt a miséken, miközben a ZOMO-sok – a hírhedt belügyi alakulatosok – ott cirkáltak körülöttük, de beavatkozni már nem tudtak. Világos volt, hogy a rendszer már nem tudja visszavenni azt, ami övé volt 1981. december 13-a előtt. „Ennek vége van. Hogy mikor, a mi életünkben-e, vagy a gyerekeink életében, azt nem lehetett tudni. De hogy itt még egyszer a szocializmus reneszánsza nem lehetséges, az biztos volt. Mind az anyagi tartalékai kimerültek, mind az erkölcsi, szellemi és ideológiai tartalékai. A Szolidaritás és Bibó István gondolatai a szabadság kis köreiről egybecsengtek a fejünkben. Olyan politikai stratégiát dolgoztunk ki, hogy meg kell próbálni visszavenni a társadalom számára a rendszertől azt, amit lehet. A rendszer gyengül, kénytelen lesz egyre többet átengedni” – foglalta össze az akkori ellenzéki közvélekedést Kövér László.¹⁰⁴

¹⁰³ Fejti.

¹⁰⁴ Kövér.

6. 1989 – A FELGYORSULÓ ÁTALAKULÁS

6.1. Az 1956-os forradalom és a Nagy Imre-kérdés

Nagy Imre és a forradalom megítélése a Kádár-korszak legsúlyosabb problémája, a tabuk tabuja volt. Ez volt az „eredendő bűn”, amelyből a Kádár-rendszer fogant, s ez volt az a kérdés, amely Kádár Jánost személyében a legközvetlenebbül érintette. E témában nem volt engedmény, nem volt „lazulás” 1988-ig. Amint már szoltunk róla, 1986-ban a Tiszatáj betiltásának legfőbb oka Nagy Gáspár verse volt, mely Nagy Imrére utalt.

Kádár János 1958-ban a Nagy Imre-kérdésben magára vállalta a felelősséget, és tudatosan adta meg a jelzést Nagy Imre és társai kivégzésére. Úgy ítélte meg, hogy ha életben hagyja, és Nagy Imre Budapesten él, akár házi őrizetben, akár szabadon, olyan politikai pólust képezhet, amely Kádár törekvéseire és személyére állandó veszélyt jelent. Osztotta azt a bolsevik álláspontot, hogy ha „a szocializmuson belül” keletkezik ellentét, az mindennél veszélyesebb. Másrészt nyilván ismerte Nagy Imre „Snagovi naplóját”, melyben Nagy Imre Kádárt jelölte meg a fő ellenségnek. Bár Nagy Imre meggyilkoltatásával a kérdést Kádár lezártak tekintette, és minden törekvést, amely 1956 és Nagy Imre újraértékelésére irányult, három évtizeden keresztül sikeresen elfojtott, a kortársak és szemtanúk nem nyugodtak bele a történetekbe, és Kádárnak élete utolsó évében mégiscsak szembe kellett néznie tetteivel.

Az átalakulási folyamat kezdetén, még 1988-ban megalakult a Történelmi Igazságtétel Bizottság, amelynek legfőbb célkitűzése látszólag egy kegyeleti aktus, Nagy Imre és mártírtársainak újratemetése volt. Ám mindenki tudta, hogy ez olyan tabudöntögetési kísérlet, amely a rendszer legitimitásának megbontására irányul. Nagy Imre lánya előzőleg többször jelezte Kádár Jánosnak, hogy szeretné édesapja földi maradványait megfelelő keretek között, a család által szervezett módon eltemetni. Ezt a kérést Kádár politikai okokból nem tudta teljesíteni, mert rendszere geneziséét érintette.

Grósz Károly miniszterelnök és a fiatalabb pártvezetés, amely már közvetlenül nem volt érintett a Nagy Imre-ügyben, belátta, hogy a kérdéssel foglalkozni kell. Grósz 1988-as amerikai útja előtt az Egyesült Államokból jelezték, hogy mind a tárgyalásokon, mind a sajtóértekezleteken kérdéseket kaphat e témáról, és érdemi válaszokat várnak. Ám Grósz Károly ragaszkodott az akkor még hivatalos pártállásponthoz, és a látogatás után az amerikai magyarok felháborodva tiltakoztak az ellen, amiket mondott. 1956-ot ellenforradalomként értelmezte, Nagy Imréről pedig kijelentette, hogy megérdemelte a sorsát, de kijár neki a végtisztesség, és a családi

körben történő eltemetését lehetővé fogja tenni. Fejti György kapta a feladatot, hogy a peranyagot átvizsgálva mind jogi, mind politikai szempontból értelmezze azt. Mivel a Nagy Imre-per büntetőeljárás volt, az első lépés annak jogi elemzése volt. Ám az is nyilvánvaló volt, hogy nem lehet megállni a jogi következtetéseknél, elkerülhetetlenek a politikaiak is. Másrészt az exhumálás gyakorlati lebonyolítása sem történhetett meg titokban, és mindenki tudta, hogy ezt a temetésnek kell követnie. A megnyitott problémacsomag lavinát indított el, amelyet már nem lehetett megállítani.

1989. január 28-án Pozsgay Imre, mint az MSZMP KB által létrehozott Programalkotó Bizottság elnöke, a rádióban bejelentette, hogy a bizottság elemzésének következtetése szerint 1956 népfelkelés volt. A bejelentésre a politikai szervezetek alapállásuknak megfelelően reagáltak. Az MDF áttörésként üdvözölte, az SZDSZ mérföldkönek tartotta, a Fidesz pedig felháborodottan kevesellte és elutasította.

A „népfelkelés-értelmezés” már lehetőséget adott arra, hogy az MSZMP engedélyezze a temetést. Bár Grósz Károly még bírálta Pozsgayt, mondván nyilatkozata nem az MSZMP hivatalos álláspontja, ám a KB hamarosan megtárgyalta és elfogadta az elemzést, s így az hivatalos állásponttá vált. A temetést eredetileg családi és baráti körben a 301-es parcellánál tervezte a család, valamint az SZDSZ és a Történelmi Igazságtétel Bizottság. A Fidesz „gyakorlati tüntetésszervezési érvei” kellettek ahhoz, hogy a többi fél belássa, a temetés nem rendezhető meg csupán családi és baráti körben a 301-es parcellában. „Ez botrány lesz, nem politikai botrány, hanem gyakorlati botrány. Ember embert fog taposni!” – érveltek a Fidesz aktivistái. Végül a szervezők eljutottak a Hősök teréig, a rádió és a televízió által közvetített tüntetésig. Így lett belőle „a rendszerváltás milliós társadalmi közönséget jelentő közegében revelatív társadalmi esemény”.¹⁰⁵

A temetés szervezője a Történelmi Igazságtétel Bizottság (TIB) és a család volt, a Németh-kormány gyakorlati segítségével. A szervezők maguk hívták meg azokat, akiket méltónak tartottak a részvételre. A TIB küldöttsége, Vásárhelyi Miklós, Göncz Árpád, Mécs Imre, Hegedűs B. András meghívta Szűrös Mátyást, a parlament elnökét, Németh Miklós miniszterelnököt és Pozsgay Imre államminisztert, viszont kifejezetten kikötötték, hogy Grósz Károly megjelenését nem tartanák kíváncsnak. Vásárhelyi Miklós külön felkérte Nyers Rezsőt – aki 1958-ban a sorsdöntő KB ülésen „a Népköztársaság elárulójának” minősítette Nagy Imrét, ezzel lényegében halálos ítéletet kérve rá –, hogy ne vegyen részt az újratemetésen.¹⁰⁶

A temetésen jelenlévők betartották az előzetes, kölcsönösen elfogadott megállapodást, mely szerint gyászszertartáson vesznek részt, s ehhez illesztik megnyilatkozá-

¹⁰⁵ Deutsch.

¹⁰⁶ Szűrös.

saik hangvételét is. Egyetlen kivétel volt, Orbán Viktor, aki lendületes beszédében az MSZMP és a kormány jelenlévő vezetőitől azt a jogukat vitatta el, hogy „véres ujjaikkal tapogassák” Nagy Imre és mártírtársai koporsóit, majd a szovjet csapatok kivonásának szükségességét deklarálta. Mindez hatalmas visszhangot váltott ki, hiszen ilyen hangvételű beszéd először hangozhatott el a nagy, sokmilliós nyilvánosság előtt 1956 óta. A beszédre a pártok különbözőképpen válaszoltak. Az MDF vezetői tudomásul vették, az SZDSZ vezetői viszont felháborodtak, hatalmas politikai hibának minősítették, melynek súlyos következményei lehetnek. Az MSZMP-ben Horn Gyula reagált – külügyi szakpolitikusként – kritikusan, de viszonylag visszafogottan.

Németh Miklós kormányfő sajátos szemszögből értékelte az Orbán-beszédet: „Engem Orbán nem lepett meg, a fiatalságának kontójára írtam a beszédét, efféle megnyilvánulások ifjú emberek esetében még elfogadhatók. Nem tudhatott arról, hogy március elején ígéretet kaptam Gorbacsovtól arra, hogy tárgyalunk a szovjet csapatok kivonásáról az országból. Csak éppen ezt akkor nem hozhattam nyilvánosságra, mert márciusban Gorbacsov titoktartást kért.”¹⁰⁷

Adódik a kérdés, ki minek szánta, illetve minek tekintette a temetést. Az MSZMP reformerei nyilvánvalóan a kádárizmus lezárásának, vagyis önmaguk számára egy kezelhetőbb, a legnehezebb örökségtől megtisztított helyzet – és politikai arculat – megteremtésének. Az SZDSZ az egyik sajátjának tartott öröksége végérvényes legitimálásának és politikai rehabilitálásának. (Vásárhelyi Miklós, az SZDSZ egyik legnagyobb tekintélyű politikusa Nagy Imre közvetlen munkatársa és a Nagy Imre-per elítélte volt.) Az MDF nem jutott szerephez a temetésen, a szónokok között nem volt MDF politikus, így politikai tőkét sem tudott belőle kovácsolni. A Fidesz és Orbán Viktor viszont beszédében éles határvonalat húzott a rendszerváltás erői és ellenfelei között, az MSZMP-t mindenestül az utóbbi szerepbe utalva, elvi alapon kizárva a kompromisszumot, a megbékélést a két oldal között. A temetés kapcsán és a temetésen tanúsított magatartásuk jelezte, milyen stratégiai és taktikai lépések várhatóak a felektől a későbbi politikai egyeztetések során.

Kádár János július 9-én, vagyis aznap halt meg, amikor a Legfelsőbb Bíróság kimondta Nagy Imre és társai ártatlanságát. Kádár temetése ugyanolyan méretű tömegtüntetés volt, mint Nagy Imre temetése, figyelmeztető jelként mindazok számára, akik a magyar nép egységes forradalmi antikommunista lendületében reménykedtek.

¹⁰⁷ In Oplatka–Németh, 188. l.

6.2. A határnyitás

Márciusban az Olasz Kommunista Párt Kongresszusára Rómába utazott Pozsgay Imre: „E kongresszus napjaiban ért utol az üzenet, hogy a Szentatya, II. János Pál magánkihallgatáson fogad a Vatikánban.”¹⁰⁸ Az audiencia után éppen sajtótájékoztatót tartott a római magyar nagykövetségen, amikor értesítették, hogy Gorbacsov legközelebbi munkatársa, Jakovlev találkozni szeretne vele. A találkozóra igen szűk körben, a római szovjet nagykövet rezidenciáján került sor. A beszélgetés záróaktusa megrendítően hatott Pozsgay Imrére. Jakovlev ugyanis átadta Gorbacsov üzenetét, mely úgy szólt, hogy „Gorbacsov elvtárs szívélyes üdvözlését küldi, és azt kéri Pozsgay elvtárstól, hogy mindenben Grósz elvtársat támogassa”. Pozsgay határozott szavakkal utasította vissza az üzenetet.¹⁰⁹

A tárgyalás hűvös búcsúval ért véget, a magyar pártvezetésnek pedig fel volt adva a lecke. Pozsgay még ott, a kongresszuson tárgyalta a gorbacsovi üzenetről Stipe Suvarral, a jugoszláv párt elnökével, majd elutazott konzultációra Rakowskihoz, a lengyel miniszterelnökhöz. Mindketten arra figyelmeztették, hogy az üzenetet „vegye komolyan”. És ő komolyan is vette. A kecskeméti Reformműhely tanácskozásán – nagy csalódást okozva a jelenlévők radikális elvárásaiban – nem vállalta az MSZMP felbomlasztását, új párt alapítását. Antall Józseffel, Bíró Zoltánnal, Csoóri Sándorral is megbeszélve a helyzetet, arra a következtetésre jutott, hogy „ebben a pártban kell végigvinni az egész ügyet”.¹¹⁰

Már 1988-ban úgy döntött a kormány, hogy bár még nem tudja felmondani az NDK-val kötött kiadatási megállapodást, de azt nem hajtja végre, vagyis Magyarország nem toloncolja vissza az NDK állampolgárait. Azt is eldöntötték, hogy nem adják vissza Romániának a Magyarországra menekült magyarokat. Ennek a gyakorlatnak az lett a következménye, hogy a magyar–osztrák és a magyar–jugoszláv határon elfogott németek betelepültek az NSZK nagykövetségére, ahol hamarosan tarthatatlan állapotok alakultak ki. A magyar kormány – az 1988 októberében tett bejelentése után – 1989 májusában megkezdte a műszaki határzár, a „vasfüggöny” lebontását, augusztus 19-én, az ún. páneurópai piknik keretében pedig – szinte spontán módon – megnyílt Magyarország nyugati határa. Az eredeti elképzelések szerint osztrák–magyar ünnepséget tartottak az immár akadálymentes határon, ezt a pillanatot kihasználva azonban mintegy hétszáz keletnémet állampolgár átszökött osztrák területre, majd másnap, ismét több száz ember menekült Ausztriába. A magyar kormány hivatalosan szeptember 11-én nyitotta meg a határt, és a kelet-német állampolgárok ezután szabadon elhagyhatták Magyarországot.

¹⁰⁸ Pozsgay.

¹⁰⁹ Pozsgay.

¹¹⁰ Pozsgay.

Az egész folyamat szuverén magyar lépés volt, csak utólag tájékoztatták a Szovjetuniót. (Németh Miklós vélekedése szerint Moszkvában bizonyosan tudtak az előkészületekről, de nem avatkoztak bele.) A döntés a kormányban született meg, ahol ekkor már nem érvényesült a közvetlen pártirányítás. A végrehajtás a külügyminisztériumra, illetve a külügyminiszterre hárult, s így Alois Mockkal Horn Gyula vágta át a vasfüggönyt. Ezután Németh Miklós és Horn Gyula elutazott az NSZK-ba, hogy lerakják az új német–magyar kapcsolatok alapjait. Az NDK kormánya és pártvezetése minden formális tárgyalás elől elzárkózott, árulással vádolta a magyar felet, de magatartásának ekkor már nem volt túl nagy jelentősége, a magyarországi eseményeket nem tudta befolyásolni.

A helyzet történelmi értékeléséhez hozzátartozik, hogy később nemcsak Horn Gyula sajátította ki magának ezt az akciót, hanem Genscher német külügyminiszter is. Úgy állították be, mintha ők lettek volna az irányítói ennek a folyamatnak, holott csak a végrehajtói voltak.¹¹¹

6.3. Az Ellenzéki Kerekasztal és az MDF I. Országos Gyűlése

1988 végén a Magyar Demokrata Fórumnak informális választmánya és ideiglenes elnöksége volt. A Hitel című folyóirat megindulásával megszületett az évek óta kért sajtóorgánium – kétheti lapként, kezdetben mintegy harmincezer példányban. A Hitel szerkesztősége és az MDF informális választmánya ugyanazon a helyen, Budán, a Corvin téren, a Magyar Művelődési Intézetben működött, jelentős személyi átfedésben. Az a negyven-ötven ember, aki rendszeresen összejött, nem volt legitim testületnek tekinthető, inkább vitafórumnak, politikai műhelynek, ám politikai jelentősége nagy volt. „Itt csiszolódott ki az MDF tágabb politikai vezérkara, itt mondott először nagyon meggyőző politikai elemzéseket Antall József.”¹¹²

1988 decemberére az MDF mint politikai mozgalom elérte a tízezres taglétszámot, és elkezdődött az I. Országos Gyűlés szervezése. Az ideiglenes elnökség tagjai egymás között felosztották és járták a megyéket. Az előkészületek során merült fel először az a kérdés, hogy ki vállalja immár „félhivatásos” politikai szerepet, vagyis tisztséget a megválasztandó testületekben. Joó Rudolfon és Kiss Gy. Csabán kívül – akik tudományos munkájukra hivatkozva elhárították ezt – a többi vezető vállalta a további elnökségi tagságot is.

Az I. Országos Gyűlésen Csoóri Sándor határozott kívánságára kapott először jelentős szerepet Antall József. Így az egyik főbeszédet is ő tartotta, mely nem volt

¹¹¹ Szűrös.

¹¹² Kiss Gy.

túl sikeres. Az MDF közvéleménye ugyanis akkor még nem volt hozzászokva Antall tanárosan kifejtő, lassú ritmusú eszmefuttatásaihoz. Csengey Dénes vagy Kulin Ferenc sokkal nagyobb sikert aratott lendületes szónoklatával.

Antall József az MDF munkájába történt bekapcsolódására így emlékezett vissza: „A Magyar Demokrata Fórumban az első országos gyűlésen – annak ellenére, hogy a jelölés előtt lemondtam – több mint kétszázvalahány szavazatot kaptam az elnökségi tagságra. A Kiszgazdapárt és a Kereszténydemokrata Párt is felajánlotta a főtitkár-helyettségét, illetve főtitkárságot. De én azt mondtam, ha a Demokrata Fórum mozgalom marad, akkor kell egy középpártot alakítani, és annak alapja lehet a Kiszgazdapárt és a Kereszténydemokrata Párt. Ha a Fórum parlamenti párttá akar válni, akkor a Fórumban maradok. 1956-ban is az volt a koncepcióm – és ebben Kovács Béla és mások is egyetértettek –, hogy olyan irányba kell mennie a magyar politikai életnek, hogy egy társadalmi osztályhoz, réteghez nem kapcsolódó, modern értelemben vett néppárt alakuljon ki. Akkor is olyan elgondolások voltak, hogy a Kiszgazdapárt, a Petőfi Párt és a Kereszténydemokrata Párt közeledjék egymáshoz. Egyébként ez már 1946–1947-ben is felmerült.

Amikor a Demokrata Fórum megalakult és vállalta ezt a hármas örökséget, akkor úgy éreztem, hogy ez az én politikai pártom. 1988-tól minden tisztség nélkül állandó meghívott tagja voltam az elnökségnek. A nemzetközi szervezetekbe, az EDU-ba, az IDU-ba, a Kereszténydemokrata Internacionáléba mind a három pártot együtt ajánlottam. A Fórum az első párt, amelyiknek nemzetközi kapcsolatrendszere úgy alakult ki, hogy szervezetileg csatlakozott ezekhez a szervezetekhez, mert én ebbe az irányba kívántam vinni ezeket a politikai pártokat.”¹¹³

A gyűlésen folyt a folyosói egyezkedés, egymás számára ismeretlen emberek jelölése. A politikai felkészültségben való megméretésre sem alkalom, sem idő nem volt, s a vezetésbe bekerültek hamar elindulhattak egy addig nem remélt politikai pályán. Az elnökség Bíró Zoltánt választotta meg az MDF elnökének.

Megkezdődött az MDF történetének következő időszak, a programalkotás, és folyamatosan tartott a „párt vagy mozgalom” vita. Csoóri Sándor, az MDF legtekinélyesebb politikusa nagyon ellenezte a párttá alakulást. Ugyanakkor az is nyilvánvaló volt, hogy a magyar politikai paletta egyre gyorsabban változik, megjelentek a történelmi pártok, a Kiszgazdapárt, a Kereszténydemokrata Néppárt, a Szociáldemokrata Párt, megalakult a Fidesz és az SZDSZ. Minden mozgott, és az MDF számára a gyakorlati dilemma az volt, hogyan lehet a legnagyobb tömegmozgalomként megmaradni, és markáns politikai arculatot is kialakítani. A mozgalom hívei a tömegek további megnyerését tartották fontosabbnak, a párttá alakulás hívei az élesebb

¹¹³ „Demokráciában természetes, hogy nagy viták vannak.” In *Felgyorsult történelem*, i. m. A beszélgetést 1991-ben készítette: Heltai Péter. A továbbiakban: Antall.

politikai vonások megrajzolását, a politikai identitás meghatározását. A politikai vezetők egy része alkotmányozó nemzetgyűlés megválasztását hangsúlyozta, miközben a „jogtudó” elnökségi tagok – például Sólyom László – közjogi abszurditásnak tartotta, hogy egy országnak két országgyűlése legyen, s az egyik csak az alkotmánnyal foglalkozzék.¹¹⁴

Különös problémát jelentett az MDF számára az ellenzéki szervezetekhez való viszony. A hatalom képviselői ekkor, 1989 tavaszán külön-külön kezdeményeztek tárgyalásokat az egyes pártokkal, szervezetekkel. A nagy kérdés az volt, hogy mi legyen e tárgyalások kerete, ki üljön le tárgyalni a hatalommal. A Független Jogász Fórum kezdeményezésére létrejött az Ellenzéki Kerekasztal.

Az MDF elnökségében 1989 elején nem volt egyértelmű álláspont arról, hogy mi legyen az Ellenzéki Kerekasztallal. Fontosnak tartották, de az elnökség többsége az alkotmányozó nemzetgyűlés gondolatát támogatta.

Országszerte két sajátos politikai folyamat kezdődött el. Az egyik az országgyűlési képviselők visszahívása volt, amit az akkor hatályos törvények biztosítottak. A visszahívott képviselők választókerületében időközi választásokat tartottak, amiket az MDF mindenütt megnyert. A másik folyamat az Ellenzéki Kerekasztalok szervezése volt. Az MDF óriási előnnyel indult, a legtöbb helységben először MDF-szervezet alakult. De azzal a törekvéssel, hogy minél több helyen legyen Ellenzéki Kerekasztal, mert az szélesebb platformján tömörít mindenféle erőt, az MDF helyzete gyengült. 1989 tavaszán hirtelen országszerte nagy mozgalom lett az Ellenzéki Kerekasztalokból. Ezeknek jelentős részét az MDF-esek hozták létre, vagyis az MDF ezekkel az Ellenzéki Kerekasztalokkal a maga konkurensait is megteremtette. A Magyar Demokrata Fórum elnöksége Für Lajost bízta meg, hogy a kerekasztaltárgyaláson a fórumdelegációt vezesse, Alexa Károlyt, Sólyom Lászlót és Szabad Györgyöt pedig a tárgyalódelegáció tagjának választották. Csoóri Sándor kezdeményezésére ekkor már Antall József egyre gyakrabban vett részt az MDF elnökségének megbeszélésein, egyre nagyobb tekintélyre tett szert, és júniusban ő is bekerült az MDF küldöttségébe. Amikor pedig Für Lajos – mintegy két hét múltán – arra hivatkozva, hogy nincsenek megfelelő jogi ismeretei, lemondott a delegációvezetésről, az MDF elnöksége Antall Józsefet bízta meg ezzel a feladattal.¹¹⁵

Antall magatartása egyszerre volt tartózkodó és tudatosan építkező: „Nem kívántam még részt venni ezekben az alakuló szerveződésekben, mert mindenütt személyi viták voltak. Nem kívántam részt venni személyi versengésekben, tisztségek elnyerésében. Úgy gondoltam, ha szükség van rám, akkor nekem nem kell tisztség. Én intézetet is vezettem ténylegesen, tudományos főmunkatársi besorolással. Az volt

¹¹⁴ Kiss Gy.

¹¹⁵ Kiss Gy.

a véleményem, hogy valaki vagy tudja csinálni, vagy nem. Ha tudja csinálni és elfogadják, akkor ahhoz nem feltétlen kell egy sarzsi. Tehát inkább sarzsi nélkül kíváncsiam először megtudni, hogy bíznak-e bennem, akarnak-e, és ezért nem vállaltam semmilyen tisztséget. Június 13-án, amikor kialakult, hogy lesz kerekasztal-tárgyalás, akkor kért fel Szabad György és Csoóri Sándor – az elnökség két tagja – egymástól függetlenül, hogy vállaljam el a kerekasztal-tárgyalásokon az MDF delegációban a képviselőt. Hárman képviseltük tulajdonképpen az MDF-et, Szabad György, Sólyom László és én... Akkor a kerekasztal-tárgyalások révén váltak szükségessé jogászok, közgazdászok és más gyakorlati gondolkodású emberek az írók, költők és mások mögött. Akkor kerültek előtérbe az MDF-hez a csatlakozott, de nem az alapító atyák közé tartozó személyek, mint Balsai István, Horváth Balázs, Bod Péter Ákos és mások, akik ma miniszterek, államtitkárok. Ők mind láthatóak a kerekasztal-tárgyalások fényképein, ahogy ülnek mögöttem. Akkor már tárgyaltunk független szakemberekkel, például Kupa Mihály hozzám már 1989-ben meg volt híva a Semmelweis Múzeumba. Kádár Bélával is beszéltem, Boross Péterrel a Kós Károly Alapítványban már együttműködtünk, amikor ő még a Vendéglátóipari Vállalat vezérigazgatója volt. Vele 1956 óta működünk együtt. Emigránsok segítettek nekünk. Osváth György nyitotta meg az utunkat a Közös Piac és az Európai Parlament felé. Tarr Pál a francia politikai körök felé segített... Ez az egész tehát tulajdonképpen akkor állt fel.¹¹⁶

Ekkor már egyre határozottabban kirajzolódott, hogy az őszre tervezett, második országos gyűlésen az MDF új elnököt választ. Bíró Zoltán, akit folyamatos támadások érték volt MSZMP-s tagsága miatt, nem akarta vállalni a jelöltséget, viszont egyre gyakrabban elhangzott Antall József neve. Addigra ugyanis – elsősorban közjogi tudása miatt – a kerekasztal-tárgyalások meghatározó személyisége lett.

Az MDF elnökségében Antall pártelnökké jelölését mindenki elfogadta. Antall József „fölvezetője” – fokozatosan és következetesen – Csoóri Sándor volt. Úgy gondolta, hogy Antall József képvisel bizonyos politikai tudást és a politikai technikák ismeretét, valamint a háború előtti magyar politikával is valamiféle kontinuitást, keresztény középosztályi kultúrát, magatartásformát.

Antall pártelnökké jelölésével megtalálták az MDF miniszterelnök-jelöltjét is. A kérdés az volt, hogy ő, aki nem vett részt a mozgalom kezdeti időszakában, hogyan tud kapcsolatot teremteni a tagsággal. Az MDF-nek ugyanis heterogén tagsága volt, nagyon sokféle szellemi irányzat, tradíció fonódott benne össze. Nyilvánvalóan erős volt a népi írók hagyománya, s erős volt a kereszténydemokrata vonal is. Volt egy MSZMP-ből jövő réteg is, akiket nem lehetett egyszerűen „kommunistáknak” mon-

¹¹⁶ Antall.

dani. A vidéki magyarországi világban egyes helyeken a legalacsonyabb vezetői beosztásért is párttagnak kellett lenni, s ezek az emberek az 1970–1980-as években nyilván gyakorlati megfontolásból léptek be a kommunista pártba. Megtalálható volt a vallását megtartó katolikus, protestáns értelmiség, a legkülönbözőbb kisvezetői pozícióban lévő emberek, akik úgy érezték, hogy végre politikailag egyenjogúak lehetnek. És jelentős erőt képviseltek azok, akik az 1945 előtti Magyarországgal valamiféle kontinuitást képzeltek el, tehát az az idősebb nemzedék, amelyet meghurcolt a kommunista rendszer.

Antall József volt az első „profi politikus” az MDF-ben, aki „Polgári kultúrát sugallt. Ez összefogta a legkülönbözőbb MDF rétegek eszméi sokszínűségét, mind a vidékieknek, mind a budapestieknek elfogadható volt, és végre megtalálták a miniszterelnök-jelöltet”.¹¹⁷

Antall József, megjelenésének pillanatában, valójában nem ismerte az MDF struktúráit és szellemi összetételét. A magyar társadalom mentális állapotáról kialakított egyik-másik képzetét sem igazolta vissza a történelem. Az 1990-es választási győzelem után ugyanis többször kijelentette, hogy úgy látja, mintha az 1945-ös választás ismétlődött volna meg, mert a magyar társadalom többsége azt a polgári, mérsékelt konzervatív irányzatot választja, amilyen akkor a Kiszgazdapárt volt. Holott 1990-ben bizonyosan nem erről volt szó. Az a társadalom, amit a kommunista rendszer kezdeti terrorja összetört és utána a kádárizmus sajátosan manipulált, már sok változáson ment keresztül, az már egy másik társadalom volt.

Az MDF történetének elején még érvényesült a „népfrontos” szemlélet. Mivel eszméi értékekben nagyon széles spektrumot kellett képviselnie, nagyon kicsiny volt a politikai közös nevező. Ez nem volt több, mint a kommunista diktatúra lebontása és egy demokratikus politikai szerkezet felé való átmenet megteremtése. Antall viszont már ekkor kezdte nagyon határozottan képviselni – bár erről semmiféle döntés nem született az MDF vezető testületeiben –, hogy az MDF egy jobbközép párt. Jó személyes kapcsolatban volt Helmut Kohllal, és beszélgetéseik során nyilvánvalóan kirajzolódott előtte egy magyar CDU lehetősége. De az MDF-nek nem voltak olyan szellemi műhelyei, ahol ideológiai kérdéseket vitattak volna meg, a mozgalom, majd a párt irányultságának kérdése sohasem vált igazi belső vita tárgyává. Ez az elmaradt belső tisztázó vita később sok zavart okozott, s egyik oka lett a pártszakadásnak.¹¹⁸

¹¹⁷ Kiss Gy.

¹¹⁸ Kiss Gy.

6.4. A jogalkotás és a Kerekasztal

6.4.1. A POLITIKAI PLURALIZMUS KIALAKULÁSA

A pártvezetés már az 1988-as év folyamán tárgyalta az ellenzék bizonyos képviselőivel a tüntetésekről, igyekezve mederbe terelni az ellenzéki demonstrációkat. Ugyanakkor ez meggyorsította a párton belül azt a gondolkodási folyamatot, amely szerint újra kell alkotni a demonstrációk szabályozását, illetve kiélezte azt a kérdést, hogy az ellenzék szervezkedésére vonatkozóan milyen feladatai lehetnek az országgyűlésnek. Nem volt sem egyesülésről, sem gyülekezésről szóló törvény, de olyan sem volt, amely ezeket tiltotta volna. *Exlex* állapot volt, és a hatalom „adminisztratív eszközökkel” – vagyis a rendőrség bevetésével – vonta meg ennek a „se nem szabad, se nem tilos” állapotnak a határait. Ám a szaporodó tüntetések egyre tömegesebbek lettek, a hatalom beavatkozási hajlandósága pedig fokozatosan lanyhult. „Ahogyan megváltoztak a méretek, a dimenziók, úgy vált egyre feszítőbbé a törvény hiánya. Az egyesülési törvény hiánya egy sor problémát vetett föl, és ez lökést adott a szabályozásnak.”¹¹⁹

1989 elején fogadták el az egyesülési törvényt, aminek közjogilag is, politikailag is a legérzékenyebb pontja a pártalapítás kérdése volt. Amint már szóltunk róla, az ellenzék kevesellette a törvény tartalmát, miközben az országgyűlés úgy értelmezte, hogy igen nagy demokratikus lépést tett a jogállamiság irányába. Az egyesülési törvény ugyanis a pártalakulás problémáját megkerülte. Amikor az egyesülési törvény kodifikációja folyt, a hatalom még nem látta alkalmasnak a helyzetet arra, hogy a többpártrendszer kérdésében és az ehhez kapcsolódó összes konzekvenciában a politikai döntés megszülessen.¹²⁰ Azok a politikai konglomerátumok, amelyek akkor alakultak, igyekeztek ezt a kérdést nyitva hagyni. Társadalmi szervezatként jött létre a Magyar Demokrata Fórum, a Szabad Demokraták Szövetsége és a Fiatal Demokraták Szövetsége is.

Az MSZMP-nek nem volt rendszerváltó foratókönyve. Lényegében minden kérdésben folyamatosan hátrált, utóvédharcot folytatott, igyekezett menteni a menthetőt. A magyar kormány tagjai többször találkoztak Rakowskiékkel, s igyekeztek a lengyel tárgyalások tanulságait is megszívlelni. „Rakowski azt mondta: tárgyalni lehet, a tárgyalások zajlanak a felszínen, de nem ez határozza meg, mi fog történni.”¹²¹

A legnagyobb feszítőerő az volt, hogy Magyarországnak részt kellett vennie a világgazdaságban. Ha kizorul a világgazdasági folyamatból, akkor leszakad, és csődbe jut. Ehhez meg kellett változtatni a gazdasági jogot és a polgári jogot. Olyan

¹¹⁹ Fejti.

¹²⁰ Fejti.

¹²¹ Hámori.

jogintézményeket kellett teremteni Magyarországon, amelyek alkalmasak a világ-gazdasághoz való csatlakozásra. Ilyen volt a társasági jog, a csődjog, a cégjog. Ezt a szükségszerűséget a politika felismerte, de az MSZMP vezetése ekkor még azt gondolta, hogy az államszervezetet, az alkotmányt megreformálja, de csak modell-váltást hajt végre. Vagyis demokratizál, de szocialista keretek között. Elmegy addig, ameddig az államszervezet modernizálásában lehet, a párt uralmának bizonyos viszsza-szorulását is elfogadhatónak tartja, de azt, hogy alapvetően ne szocialista rendszer legyen, azt nem. Nem tudták viszont világosan, alkotmányjogi fogalmakkal megfogalmazni, hogy ez a szándék hogyan valósuljon meg.

Fokozatosan feszültségek támadtak az akkor hatályos alkotmány rendelkezései és azok között a társadalmi és gazdasági célok között, amelyeket el kellett érni. Lassan az akkori politikai vezetés számára is evidenciává vált, hogy nem lehet az akkori alkotmányos felfogáson belül megreformálni Magyarországot. Ahhoz, hogy Magyarország a világgazdasági folyamatokban résztvevő ország legyen, a magyar politikai rendszert is gyökeresen át kell alakítani. Ekkor már a hivatalos jogalkotás, az Igazságügyi Minisztérium munkája is a „valódi demokrácia” megteremtésére irányult. „Amikor jöttek a kerekasztal-tárgyalások, akkor a mi valódi elképzeléseinket tudtuk ott kialakítani és tudtunk abban megállapodni az Ellenzéki Kerekasztal tárgyalódelegációjával. Nem ránk erőltették az Ellenzéki Kerekasztal képviselői azt a demokratikus rendet, ami végül is kialakult, hanem mi kész gondolatokkal mentünk ebbe bele” – mondja Somogyvári István.¹²²

Ám az állampárt tárgyalási szándékának értelmezése a különböző politikai szervezetekben más és más volt. Az ellenzéki szervezetek szívesen hitték, hogy olyan elementáris nyomás nehezedik a hatalom képviselőire, hogy lépésről lépésre hátrálnak, és az ellenzéki erők sarokba fogják őket szorítani. A képlet azonban ennél bonyolultabb volt.

Három, egymással is kölcsönhatásban lévő törekvés határozta meg ezt az eseménysorozatot. Az egyik törekvés az MSZMP reformirányzatai – egymástól esetenként fontos kérdésekben is eltérő – álláspontjainak a legkisebb közös többszöröse, az a közös halmaz, amiben egyetértettek. Ez volt az állampárti diktatórikus szocializmus politikai rendszere helyett a demokratikus szocializmus jogi és politikai rendszerének a kialakítása. 1988–1989-ben kevés olyan MSZMP-s reformirányzat volt, amelyik ne azt gondolta volna, hogy ez hosszabb átmenet lesz, a politikai verseny

¹²² Beszélgetés Somogyvári Istvánnal. Készítette: Révész Béla. A továbbiakban: Somogyvári. – **Somogyvári István** (1952) az Igazságügyi Minisztérium Alkotmány-előkészítő Kodifikációs Titkárságának vezetője, főosztályvezető-helyettesi beosztásban. Az egyeztető tárgyalások keretében az I./1-es munkabizottság ülésein az MSZMP küldöttségének vezetője.

korlátozottan érvényesül, és az állampárt hatalmi monopóliumát egyre csökkenő hatalmi hegemonia váltja föl. Ez vezet majd el a ténylegesen szabad politikai verseny időszakáig. Ez volt az *evolútív átmenetre* vonatkozó teória. Ennek volt az utolsó eleme a szabad választásokat megelőző köztársaságielnök-választás kérdése. (A közvélekedés szerint nagy valószínűséggel Pozsgay Imrét választották volna meg köztársasági elnöknek.)

A másik elmélet a különböző múltú, különböző értékválasztású csoportokból álló, ezért heterogén ellenzéki tábornak a saját teóriája volt, amely a *rendszerváltoztatás politikai forгатókönyvét* képezte. A cél az alkotmányos rendszerváltoztatás megvalósítása volt, mely a magyar demokrácia intézményi, jogi és kulturális hagyományaiban meglévő elemekre épül. Azaz az állampárt képviselőivel való tárgyaláson a cél egy olyan megállapodás kialakítása, amely teljesen szabad választás feltételeit teremti meg, és a teljesen szabad választáson megméretnek a politikai erők. Utána a politikai demokrácia és az alkotmányos jogszabályok szerint alakul a kormányzati hatalom kérdése.

És létezett egy harmadik teória is, ez volt a *rendszerváltoztatás technokrata megközelítése*. Ennek emblemikus alakja Sárközy Tamás volt. Ez a csoport nem politikai hatalmi szempontból, hanem közigazgatási, államszerkezeti, gazdasági, költségvetési szempontból gondolta át a folyamatot. Az átalakulás technokrata teóriája szerint ennek az országnak egy elitje van. Ez az elit aktuálisan egy „politikai kinevezett” rétegből és egy technokrata rétegből áll. Ha ezektől a politikai kinevezettektől megszabadulna az ország, a technokraták sokkal hatékonyabban tudnák működtetni az államot, a gazdaságot, a költségvetést. Persze tudták azt, hogy a demokrácia nem technokrácia, tehát kell a politikai verseny, és a politikai verseny kapcsán a politikai hatalom birtoklóinak van befolyásuk az államigazgatásra, a technokráciára. De minden erejükkel azon dolgoztak, hogy az új államberendezkedésben a politika – konkrétan a kormány – befolyása minél kisebb legyen. „Ennek a három teóriának az együttese, a lenyomata az 1990-nel elinduló rendszerben megtalálható. Ám a rendszerváltoztatásnak a felszínen tetten érhető folyamataiban az ellenzéki politikai forгатókönyv érvényesült.”¹²³

A Független Jogászforum kezdeményezésére 1989. március végén létrejött az Ellenzéki Kerekasztal (EKA). Ezt követően egy ideig az MSZMP-n belül határozott törekvés volt az ellenzéki egység felbomlasztására. A cél az volt, hogy majd az MSZMP mondhassa meg, kikkel, hogyan és milyen körülmények között tárgyal. Amikor pedig végül az Ellenzéki Kerekasztal úgy döntött, hogy e megosztási törekvésnek nem enged, és csak Ellenzéki Kerekasztalként hajlandó az MSZMP-vel tár-

¹²³ Deutsch.

gyalni, az MSZMP ezt elfogadta – de a Fidesz nélkül. Ekkor mérlegelés kezdődött az Ellenzéki Kerekasztalon belül, és Csurka István kiállása döntötte el a vitát: a Magyar Demokrata Fórum a Fidesz nélkül nem megy! És így azt üzenté az EKA az MSZMP-nek, hogy csak valamennyi tagja együtt hajlandó tárgyalni. S ekkor született meg az a kompromisszum, hogy nem „MSZMP – Ellenzéki Kerekasztal”, hanem „MSZMP – Ellenzéki Kerekasztal – Harmadik Oldal” összetételű tárgyalás lesz, vagyis az MSZMP szatellit szervezetei is odaülhetnek az asztalhoz.

A legradikálisabb ellenzéki párt ekkor nem az SZDSZ volt, hanem a Fidesz. Az SZDSZ hosszú időn keresztül nem találta saját helyét. Az MSZMP-n belül a „szociáldemokrata” irányultságú Nyers Rezsőhöz kötődtek volna, és szívesen egyezkedtek volna ők is a hatalommal, de a bizalmas tárgyalásokból őket kirekesztették. Az MSZMP vezetése az MDF-re játszott. Andics Jenő, az MSZMP vezető funkcionáriusa a lakiteleki találkozó után, 1987 októberében egy rádióinterjúbán azt mondta, hogy három kategória van: az egyik a párbeszédképes: az MDF, a másikkal nagyon nehéz, és vannak, akikkel nem lehet. Ez volt a Fidesz.¹²⁴

Ekkor a Fidesz volt a legradikálisabban antikommunista és a leghangosabb szervezet. „A mi értelmezésünkben úgy nézett ki, hogy mi csináljuk a változásokat. Azt, hogy van egy Gorbacsov, meg esetleg vannak felvilágosult vezetők, mi csak a saját perspektívánkból tudtuk nézni. Azt néztük, merre kell előremenni, és ilyen Gorbacsovokat nem tartottunk sokra. Azt gondoltuk, hogy ezt mi magunk csináljuk... Vannak persze ilyenek, mint Pozsgay, aki kikacsingat, de ott benn is ül. Ezek alapvetően mind megalkuvó figurák. Nekünk ez a keret referenciának fontos ahhoz, amit mi csinálunk. Magunkra figyeltünk, azt gondoltuk, hogy mi alakítjuk a történelmet” – emlékezik Szájer József az akkori magatartásukra.¹²⁵

A Fidesz a kerekasztal-tárgyalásokon így is viselkedett. Ezek a fiatalok mindent „sokkal jobban tudtak”, és lenézték azokat, akik túl sok kompromisszumot kötöttek és a „fontolva haladást” képviselték. Radikális álláspontjuk szerint ami Magyarországon van, az diktatúra, ők demokráciát akarnak, és nincs a kettő között átmeneti állapot. „Ehhez nem kellett tömegerő. Ehhez az intellektuális erő és a politikai küzdelem elég volt.”¹²⁶

A Fidesz a nemzetközi helyzetet is sajátosan értelmezte. A nemzetközi helyzet alakulása fontos szempont volt az Ellenzéki Kerekasztal vitáiban, mert sok nézetkülönbség volt a fiatalabb és az idősebb generáció között. Míg Antall és az idősebbek folyamatosan latolgatták a magyarországi lépések lehetséges nemzetközi következményeit, a Fidesz ezzel elvi alapon nem volt hajlandó foglalkozni. Azt hangoztatta,

¹²⁴ Kövér.

¹²⁵ Szájer.

¹²⁶ Szájer.

hogy ez a tárgyaláson kívül álló körülmény, tehát menni kell előre, amíg lehet. Amikor pedig a nemzetközi helyzet megváltozik, az ügyis tőlük független lesz, „s akkor levesznek bennünket a sakktábláról. Lesz ami lesz”.¹²⁷

Pozsgay Imrének súlyos aggályai és más taktikai elképzelései voltak a tárgyalások menetét illetően, ám elképzelésével már a kezdeteknél vereséget szenvedett. Ő eredetileg arról próbálta meggyőzni az ellenzékét, hogy ne az MSZMP-t hívja tárgyalópartnernek, hanem egy „közjogi kodifikációs technikai előkészítő bizottság” jöjjön létre. „Politikailag minden lényeges dolog eldőlt, de nem lenne szabad feltámasztani – mint partnert – az MSZMP-t, mert abban veszedelmek lesznek. Erre eléggé fölényesen és nyeglén azt válaszolták – azt hiszem, az SZDSZ oldaláról jött ez a válasz –, hogy ők a valódi hatalommal, és nem annak árnyékával akarnak tárgyalni. Én a kormányt javasoltam” – mondja Pozsgay Imre.¹²⁸

Németh Miklós, Kulcsár Kálmán, Glatz Ferenc, Horváth István, Horn Gyula, a kormány tagjai az akkori mércével mérve reformgondolkodású politikusok voltak. A kormány megpróbálta elérni, hogy önálló tárgyalófélként legyen jelen a kerekasztal-tárgyalásokon, mert már nem tekintette magát az MSZMP kormányának. Sokkal nagyobb autonómiával működött, mint bármelyik korábbi elődje. Ám a két másik oldal egyike sem volt érdekelt abban, hogy a kormány önállóan legyen jelen a tárgyalásokon. Az Ellenzéki Kerekasztalnak az volt az érdeke, hogy egybemossa a reformgondolkodású kormányt a reformgondolkodással „nem vádolható” hagyományos pártközponttal és párttal, az MSZMP vezetése pedig még meg akarta őrizni a folyamat ellenőrzésének a lehetőségét. A kialakult játékszabályok szerint ugyanis bármilyen megállapodást – ha a kormány nem önálló szereplő – csak az MSZMP megfelelő testületeinek jóváhagyásával lehetett kötni. Kontrollálni akarták a kormány tevékenységét. Így aztán formálisan az MSZMP-t képviselték a kormányzat képviselői, legmagasabb szinten Nyers Rezső és Pozsgay Imre, akik a főbizottság tagjai voltak.

A pártvezetés Grósz–Berecz–Fejti-féle konzervatív vonala ekkor megerősödött, mintha azt érezték volna, hogy nincs még minden elveszve. Sőt, Grósznak voltak a tárgyalásos megoldásnál radikálisabb elképzelései is. Az egyik a rendkívüli állapot bevezetésének gondolata volt 1989 áprilisában. Bár „gazdasági rendkívüli állapotról” beszélt, mindenki nagyon pontosan tudta, mire gondolhat. Ez volt a „kommunista rendszerváltó alternatíva”, mely szerint néhány törvénymódosítás után kijelentik, hogy a rendszert újjáalakították, és ettől kezdve „ők maguk a demokrácia”.

Grósz nem kímélte a miniszterelnököt sem céljai elérésének útján. „Ebben az időben történt, hogy feltűnt nekem, Grósz ismer olyan információkat, amelyeket a hivatalomban csak két tanácsadómmal vitattam meg, majd ezt követően az általam fel-

¹²⁷ Kövér.

¹²⁸ Pozsgay.

kért szakértők lehallgató-készülékeket találtak a miniszterelnöki szobában. Április végére végleg megromlott a viszony Grósszal, útjaink elváltak. Grósz a KISZ-kongresszus szünetében adott egy televíziós interjút, melyben kijelentette, hogy be kell vezetni a „gazdasági szükségállapotot”, és azt állította, hogy ezt megbeszélte velem, és én egyetértek. Nem is tudom, mit értett pontosan ezen, mert ilyen nincs is. Mit akart? Jegyrendszert, energiakorlátozást? Vagy mást, többet? Azonnal betelefonáltam a televízióba, s még az adás alatt cáfoltam, hogy egyetértének és hogy ilyenemire készülnénk. Grósz bejelentése volt a vezető hír. Mikor felhívtam a televíziót, még a híradó közepéig sem jutottak el. Ha ezt nem teszem meg, akkor az ország másnap csödbe jut, hiszen a befektetők mindent kivontak volna, és reggel, amikor a bankok kinyitnak, már egy fillér sincs. A Németh-kormány pedig azonnal megbukott volna, ami a tanácsadóim szerint Grósznak tulajdonképpen a célja is volt.”¹²⁹

A másik elképzelése a katonai megoldás volt. Grósz kezdte újrászervezni a pártfőtitkár vezetésével működő Katonai Bizottságot. Csak az MSZMP elnökségén belüli konfliktus árán sikerült mindkét törekvéséről „lebeszélni”. A harmadik ilyen elképzelése az volt, hogy egy NEXT 2000 nevű egyszemélyes kft.-be az egész pártvagyonát átmenti. Akkor ennek már a törvényes előfeltételei megvoltak, hiszen megvolt a társasági és az átalakulási törvény is.

1989. május 10-én Németh Miklós átalakította a kormányt. 1989 áprilisában mind a Hazafias Népfront elnöke, Huszár István, mind Grósz Károly, a párt főtitkára lemondott arról a jogáról, hogy ők jelöljék a kormánytagokat, így a kormány átalakítása a miniszterelnök és az országgyűlés döntése nyomán történt meg. A második Németh-kormányban minden miniszter a miniszterelnök reformelképzeléseit támogatta.

Grósz Károly pozíciója 1989 júniusában végérvényesen megrendült. Pozsgay Imre először négyszemközt beszélgetésen szólította fel, hogy mondjon le, majd a Központi Bizottság ülésén Szűrös Mátyás, a parlament elnöke vetette fel ugyanezt. Javasolta, hogy amennyiben nem teszi meg, a Központi Bizottság mentse fel tisztségéből. És ezen a KB-ülésen lényegében fel is mentették. Ezt követően ugyanis politikai értelemben már nem ő volt az első ember, hanem egy háromtagú elnökséget hoztak létre (Nyers Rezső, Pozsgay Imre, Németh Miklós), és Grósz főtitkárként csak a pártapparátus főnöke maradt.¹³⁰

¹²⁹ In Oplatka–Németh, 177. l.

¹³⁰ Szűrös.

6.4.2. A JOGALKOTÁS AZ ÁTMENETBEN

Az ellenzék vezetői, Antall József, Sólyom László, Szabad György és Tölgyessy Péter¹³¹ arra törekedtek, hogy a megbeszélendő kérdések számát a lehető legkevesebbre szabják, és majd a létrehozandó új intézmények foglalkozzanak a problémákkal a maguk teljességében. Többek között ebből a koncepcióból következett, hogy a tárgyalások szinte kizárólag közjogi kérdésekről folytak, a gazdasági kérdéseket pedig tudatosan halogatták, majd azok tárgyalása végképp elmaradt.

Az egyik legnehezebb alkotmányos kérdés az volt, hogyan lehet meghatározni a Nemzeti Kerekasztal helyét a törvényalkotás folyamatában. Volt hatályos jogalkotási törvény, volt ügyrendje az országgyűlésnek, s ehhez képest idegen testként bukkan elő ez a politikai egyeztető fórum. A Nemzeti Kerekasztal létrejöttének az volt az alapfeltétele, hogy minden szereplő egyetértsen azzal, hogy Magyarországon békés, alkotmányos átmenet legyen. Szűrös Mátyás, az országgyűlés elnöke kapta azt a feladatot, hogy biztosítsa a megállapodások törvényerőre emelését. Ebben közreműködött Pozsgay Imre államminiszter, Kulcsár Kálmán igazságügyi miniszter és Németh Miklós miniszterelnök is, de ez elsősorban parlamenti feladat volt.

Az Igazságügyi Minisztériumban a szakemberek már 1988 végén érezték, hogy a szocializmus „legveszélyesebb” jogszabályát, a büntető törvénykönyv *államellenes bűncselekményekről* szóló részét módosítani kellene, az egyre szaporodó szerveződések és politikai megnyilatkozások nagy része ugyanis e jogszabály alapján büntetendő cselekedetnek minősült. Az már nyilvánvaló volt, hogy nincs határozott politikai akarat e jogszabály érvényesítésére, ám hatálya folyamatos veszélyt jelentett a társadalmi élet új szereplőire, és kényelmetlenséget okozott a kormány számára is. Az események felgyorsulásával a büntető törvénykönyv módosítása is felgyorsult, tervezete májusban bekerült a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásaira.¹³²

Nyáron Hack Péter, Györgyi Kálmán és néhány munkatársa kidolgozta az államelleni bűncselekmények és a büntetőeljárás új szabályozását. Ez esetben is felmerült az alapkérdés, hogy míg az alkotmány nem módosult, lehet-e módosítani a büntető törvénykönyvet, hiszen ez nyilvánvalóan alkotmányellenes helyzetet teremt, holott a büntető törvénykönyv legfőbb értelme az alkotmányos rend védelme. E dilemmát úgy oldották fel, hogy egyszerre folyt az alkotmánymódosítás és a büntető törvénykönyv módosítása.¹³³

¹³¹ **Tölgyessy Péter** (1957) 1987-ben közreműködik a *Fordulat és reform* megírásában. 1989-től az SZDSZ tagja, részt vesz a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokon. 1989–1990-ben az SZDSZ ügyvivője, 1991–1992-ben az SZDSZ elnöke. 1990-től országgyűlési képviselő.

¹³² Beszélgetés Györgyi Kálmánnal. Készítette: Révész Béla. A továbbiakban: Györgyi. – **Györgyi Kálmán** (1939) jogász. 1974–1978 között az Igazságügyi Minisztérium büntetőjogi kodifikációs bizottságának tagja. 1979–1985 között az ELTE JTK dékánhelyettese, 1989–1990-ben dékánja. 1990-től legfőbb ügyész.

¹³³ Györgyi.

1989-ben azért is vált sürgetővé az államvédelmi büntetőjog módosítása, mert még létezett az a Koordinációs Értekezlet, melynek tagja volt a belügyminiszter, az igazságügyi miniszter, a legfőbb ügyész, a legfelső bíróság elnöke és az „illetékes” MSZMP KB-titkár. 1989 májusában ez a testület még megbeszéléseket tartott arról, hogyan kellene, vagy hogyan lehetne hatóságilag fellépni az ellenzék szervezetei ellen. Arról, hogy *összeesküvés előkészülete, izgatás vagy közösség megsértése* legyen az eljárás tárgya, „komoly emberek” vitatkoztak. Nyomást gyakoroltak a fővárosi főügyészre, hogy rendeljen el eljárást a Fidesz és az SZDSZ ellen. A fővárosi főügyész azonban – mivel az utasítást teljesítenie kellett – olyan eljárást kezdeményezett, amellyről tudta, hogy soha nem lesz vége.

Különösen érzékeny kérdés volt a halálbüntetés. A Nagy Imre-temetés ezt reflektorfénybe helyezte, s ezért Kulcsár Kálmán igazságügyi miniszter még a temetés előtt kijelentette: „Politikai bűncselekményre Magyarországon halálbüntetést nem lehet kiszabni.” Ezzel előzetesen, a jogszabály módosítása előtt jelképesen törölte a magyar jogrendből a szocializmus egyik legborzalmasabb hagyományát, a bíróság által elkövetett politikai gyilkosság lehetőségét. A köztörvényes bűnözőkre kiszabható halálbüntetés eltörléséért jött létre az eltörlését követelők Ligája. Beadványukra az Alkotmánybíróság 1990 őszén el is törölte a halálbüntetést Magyarországon.

Az Igazságügyi Minisztériumban 1988-tól működött az alkotmány-előkészítő bizottság, amely a politikától viszonylag függetlenül, szakmai szempontok alapján dolgozott az új alkotmánykoncepción. Ám amikor az új alkotmány koncepcióját – 1989 márciusában – először előterjesztették az MSZMP Központi Bizottságának, olyasmi történt, ami elterelte róla a figyelmet. Éppen azon az ülésen volt ugyanis napirenden, amikor Kádár János váratlanul megjelent és beszédet mondott. Amit bomlott elmeállapotában Rajk László és Nagy Imre megölésének szükségszerűségéről mondott, annyira sokkolt mindenkit, hogy elterelte a figyelmet a tervezett napirendről, illetve az alkotmány módosításáról. Utána pedig az a vélemény alakult ki az MSZMP-ben, hogy inkább a politikai átmenettel kell foglalkozni, és majd ezt követően az alkotmánymódosítással.¹³⁴

Az ellenzéknek is ez volt a határozott szándéka. Az ellenzék párttörvényt és választójogi törvényt akart, az új alkotmányt pedig az MDF alkotmányozó nemzetgyűlésre, a többi párt az új parlamentre bízta volna. Ám a kerekasztal-tárgyalásokon hamar kiderült, hogy a legtöbb megalkotandó törvény – alkotmánymódosítás nélkül – csak alkotmányellenes lehet, vagyis az alkotmányhoz hozzá kell nyúlni. S ezt felismerve vette át az Ellenzéki Kerekasztal részéről a kérdés irányítását Antall József, Sólyom László és Tölgyessy Péter.

¹³⁴ Fejti.

Előzőleg, márciusban az országgyűlés már elfogadta az új alkotmány szabályozási koncepcióját, és akkor kellett volna elkezdni az Igazságügyi Minisztériumban a szövegezést is. Nem volt kész alkotmánytervezet, ellenben a szakemberek feladatuk kapták, hogy hozzák létre a *köztársasági elnök* intézményét. Erre született egy alkotmánymódosítás, és a kerekasztal-tárgyalásokon a nyitó pozíció ez az alkotmánytervezet volt. Az Ellenzéki Kerekasztal elfogadta ezt a tervezetet, majd delegációja előterjesztett egy javaslatot, amely azoktól a szabályoktól kívánta megfosztani az alkotmányt, amelyek ennek ideologikus jellegét adták, a párt vezető szerepétől a szocializmusra utaló kitételekig.

A Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások során született teljes politikai megállapodást Pozsgay Imrének kellett elfogadtatnia az MSZMP Központi Bizottságával. Ám az MSZMP vezető testületei – Grósz Károllyal az élen – korántsem voltak elkötelezett reformerek. Pozsgaynak nem volt könnyű dolga, emiatt úgy érezte, hogy az alkotmánytervezetben is kell néhány olyan elemnek lennie, amelyek az „elvtársakat” megnyugtatják. Így került bele, hogy Magyarország „szocialista állam”. Hamar kiderült azonban, hogy szocialista állam nem lehet, mert éppen annak felszámolása a feladat. A „szociális állam” volt a következő javaslata. Ilyen jelző több ország alkotmányában szerepelt, a portugál alkotmány is, az olasz is rendelkezett a munka társadalmáról. Az Ellenzéki Kerekasztal azonban nem fogadta el, hogy legyen ilyen utalás. Akkor született az a javaslat, hogy kiegyensúlyozottan szerepeljenek a *polgári demokrácia* és a *demokratikus szocializmus* értékei is. Így mindkét értékrend bekerült, hangsúlyozottan átmeneti időszakra. (Nem véletlen, hogy az 1990-es MDF–SZDSZ megállapodás rögtön törölte ezt az elemet.) Ez a kompromisszum addig volt fontos, ameddig össze nem omlott a szocialista világrendszer. Addig, amíg ki nem derült, hogy amiben szeptemberben Magyarországon megállapodtak, az decemberre már nem volt annyira forradalmi, és nem volt eretnokség. Magyarország már nem egyedül állt a társadalmi változások küszöbén.¹³⁵

6.4.3. AZ MDF MEGHATÁROZÓ POLITIKUSAI ÉS TÖREKVÉSEIK

Az MDF politikájának, vagyis a kerekasztalnál képviselt álláspontjának ideológiai háttere lényegében Antall József magánbeszélgetései során alakult ki. Legfontosabb partnere Szabad György volt. Beszélgetéseik politikai alapelveket és értékeket érintettek, és megadták az MDF álláspontjának erkölcsi és eszmei alapjait. A modellkeresés 1848 és 1946 időtávlatában zajlott. Antall József 1946, vagyis a második világháború után kialakult magyar jogállam alapján állt, míg Szabad György 1848-ra, az első magyar parlamentáris rendszerre alapozta volna az új magyar jogállamiságot.

¹³⁵ Somogyvári.

Antall rokonszenvvvel elemezte a német kancellári rendszert, Szabad György viszont az angol rendszer mellett érvelt. Antall Kohllal többször találkozott, aki a kancellári rendszert ajánlotta neki. Nagyon erős érve volt Kohlnek, s így Antallnak is, hogy nehéz átmenet lesz. „Csak örült, vagy kamikaze repülő az, aki itt kormányt mer alakítani” – hangoztatta. Az volt az érve a német rendszer mellett, hogy ellenkező esetben egymás után fognak bukni a kormányok, mint Olaszországban. A konstruktív bizalmatlanság rendszere mellett érvelt, melyben a miniszterelnök felelős a miniszterekért. Szabad attól tartott, hogy megjelenik egy miniszterelnök, a konstruktív bizalmatlanság védi, és négy évig azt csinál az országgal, amit akar. Antall viszont attól tartott, hogy ha nem vezetik be a „német rendszert”, akkor – áremelkedés, csődök, munkanélküliség mellett – „potyogni fognak” a miniszterelnökök. Szabad úgy próbálta feloldani a nézeteltérést – és ezt Antall is elfogadta –, hogy „német rendszer” legyen átmeneti ideig. Valami módon a stabilitást biztosítani kell, és a stabilitás akkor nagyon nagy szó volt. Bárkivel tárgyaltak külföldön, mindenki azt kérte, hogy a stabilitást őrizték meg.¹³⁶

1848–1949, a magyar jogállamiság és parlamentarizmus létrejöttének hasonló megítélése belejátszott 1990-es helyzetmegítélésükbe. Antall és Szabad egyetértett abban, hogy a hatalommal való alkudozásban el kell menni addig a pontig, amíg jogfeladás nélkül el lehet. De egy lépést sem szabad tenni, ha az már jogfeladás lenne. Ezért utasították vissza a kerekasztalnál azokat a kezdeti törekvéseket, hogy menjenek bele egy lengyelországihoz hasonló alkuba. Nevezetesen: kiegészítenék a meglévő parlamentet, és biztosítva van a kommunisták számára egy jelentős tömb. Fejti György le is tette a „lengyel forgatókönyvet” az asztalra. Ekkor támadt némi dilemma, a KDNP, a Néppárt, a Bajcsy-Zsilinszky Baráti Társaság azt hangoztatta, hogy gyorsan meg kell egyezni. Az MDF tárgyalódelegációja – Für Lajos, Csoóri Sándor, Csurka István, Antall József és Szabad György – azonban nem hagyta az Ellenzéki Kerekasztal megosztását. Amikor kritikussá vált a helyzet a két szemben álló csoport közötti feszültség miatt, akkor az MDF úgy alkotta meg a kompromisszumot, hogy az valójában – az egység megőrzése mellett – a rendszerváltás irányába tett lépést jelentse.¹³⁷

Az egyik legnagyobb feladat ugyanis a választójogi rendszer kialakítása volt. A történelmi pártok azt akarták, hogy a mandátumok elosztásában a túlsúly a pártlistákon legyen. A szociáldemokraták, a szocialisták, a kisgazdák, majd hozzájuk csatlakozva a kereszténydemokraták mind úgy gondolták, hogy „a nevük beviszi

¹³⁶ Beszélgetés Szabad Györggyel. Készítette: Bába Iván. A továbbiakban: Szabad. – Szabad György (1924) történész. 1951-től az ELTE BTK oktatója, 1970-től egyetemi tanár. 1987-ben a Magyar Demokrata Fórum alapító tagja, 1989-től elnökségi tagja. 1990-től az Országgyűlés elnöke.

¹³⁷ Kövér.

őket” a parlamentbe. Az MDF meg az SZDSZ az egyéni mandátumok minél nagyobb számában volt érdekelt, mert náluk voltak ismertebb személyiségek. Az SZDSZ eljutott addig a javaslatig, hogy kizárólag egyéni mandátumok legyenek, mert ők hozták az írókat, a színészeket, a zenészeket. Sólyom László és Szabad György megegyezett az MDF vezetőivel, hogy megkísérlik keresztülvinni a fele-fele arányt. Így alakult ki a későbbi választási rendszer alapja. Aztán következett a „felének a korrekciója”, tehát a mandátumok fele egyéni, fele listás, de a korrekciók is a listás felét bővítik. S ezt a változatot elfogadta az Ellenzéki Kerekasztal, majd a Nemzeti Kerekasztal is.¹³⁸ „Ha a kerekasztal-tárgyaláson nem hiszik azt, hogy az MSZMP ismert politikusai miatt minden egyéni választókerületet meg fog nyerni, akkor a magyar közjogi hagyományoknak megfelelően ma Magyarországon egyéni választókerületi rendszer van.”¹³⁹

A kerekasztal-tárgyalásokon három olyan személy képviselte az MDF politikai törekvéseit, akik közül egyik sem a „népi irányultság” felől érkezett. Antall József, Szabad György és Sólyom László volt az MDF politikájának képviselője, mindhárman az alapítás után csatlakoztak a mozgalomhoz, szellemi és társadalmi gyökereik különböztek az alapítók hagyományaitól, eszmevilágától. Már itt kezdenek látszani az „alapító atyák” által elképzelt MDF-nek és a majdani MDF-nek a belső törésvonalai. Előbbiek – Csoóri Sándortól Csurka Istvánon keresztül Lezsák Sándorig – úgy képzelték, hogy megadják a szellemi impulzust a mozgalomhoz, és vállalják a mozgalom kontrollját. Az értékek, az ideológia tekintetében, morális kérdések felszínre kerülésekor ők kikerülhetetlen csúcsvezetők voltak ennek a mozgalomnak, de azt gondolták, hogy a napi politikát olyanokra kell bízni, akik abban járatosabbak, alkatiilag arra megfelelőbbek. Úgy képzelték, hogy létrejön egy velük szolidáris, az ő elveiket követő szakértelmiségi csapat, amely a gyakorlati politikára alkalmasabb lesz. Így találták meg Antall Józsefet is. E képződmény lényege az lett volna, hogy működjenek egy struktúra fölötti vezetés, és legyen egy technikai vezető réteg, amely a napi politikát „csinálja”. Ám hamarosan látszott, hogy egy szervezet így nem működhet.

A kétrétegű vezetésből adódó feszültség a leglátványosabban 1989 októberének végén került felszínre, amikor Bíró Zoltán lemondott és Antall József került az MDF élére. E fordulat politikai hátterében a Pozsgay által vezetett reformszocialisták és az MDF között 1989 októberéig érvényes hallgatólagos megállapodás volt. Az elképze-

¹³⁸ Szabad.

¹³⁹ Beszélgetés Csintalan Sándorral. Készítette: Csirpák Lilli. A továbbiakban: Csintalan. – **Csintalan Sándor** (1954) a KISZ, majd a SZOT apparátusában dolgozott. 1989-ben kilépett az MSZMP-ből, és belépett a Szociáldemokrata Pártba. 1990-ben bekerült az MSZP apparátusába, majd Horn Gyula támogatásával az MSZP elnökségébe.

lés szerint Pozsgay vállalta volna egy modern, szociáldemokrata típusú párt létrehozását az MSZMP-ből, csapatát az utolsó kongresszuson kihozza a volt uralkodó pártból, és megteremti a feltételét annak, hogy az akkor már népszerű MDF-fel elinduljon a következő évre tervezett választásokon. Így a „népi baloldalnak” ez a két szárnya létrehozza a rendszerváltozás első kormányát. Ennek az íratlan megállapodásnak a szellemében működött akkor az MDF elnöksége, és az MDF elnökségében sokan ezt a lehetőséget látták az egyetlen reális megoldásnak. A történelmi hitelességhez hozzátartozik, hogy 1989 őszén még nem zajlott le sem a csehszlovákiai, sem a „román forradalom”, és Magyarországon sem történt még meg a munkásörtség feloszlása. Az MDF köreiből még úgy értékelték, hogy elszigetelt kitörési kísérlet lesz a magyar, és ezt úgy akarták megtenni, hogy legalább formálisan fennmaradjon a folytonosság az előző hatalommal, ami 1989. október végéig racionális megoldásnak látszott. Magát a köztársaságot is az MSZMP prominens tagja, Szűrös Mátyás kiáltotta ki 1989. október 23-án, és ő jelentette be, hogy ki fogják írni a választásokat. Egy zökkenőmentes átalakulás képzete rajzolódott ki az MDF vezetői előtt. De ez a folyamat 1989 októberé végén megrekedt, és hirtelen megfordult. Az MSZMP megtartotta utolsó kongresszusát, és sokként érte az MDF vezetőit, hogy Pozsgay nem „jött ki” a régi pártból, nem hozta ki csapatát, nem alapította meg a tervezett új szociáldemokrata típusú pártot, hanem bennmaradt az egységes utódpártban.¹⁴⁰

6.4.4. A TULAJDONREFORM

A rendszerváltás egyik legtöbbet vitatott kérdése a tulajdonviszonyok alakulása, átalakítása. Nyilvánvaló volt, hogy az ország gazdasági válságban van, és ezért a felelősséget az állampárt nem háríthatja senkire, másrészt az is nyilvánvaló volt már 1989 közepén, hogy folyik a gazdaság átalakulása, privatizálása, a társasági, majd az átalakulási törvénnyel a társadalmi – téves szóhasználattal: állami – tulajdon egyre nagyobb része magánkézbe kerül, társadalmi ellenőrzés nélkül.

1989 őszén kezdtek nyíltan beszélni a tulajdonrendszer átalakításáról, addig a látens privatizáció zajlott. Martonyi János privatizációs kormánybiztos szeptemberben tett javaslatot a szükséges törvénymódosításokra, de a törvényeket csak 1990 januárjában fogadták el. Komoly érdekek ütköztek egymással. Az állami vállalatok vezetői nem úgy akarták az átalakulást, ahogy a kormány. A kérdés az volt, hogy az állam irányítsa a privatizációt, vagy „spontán”, „organikus” folyamat menjen végbe. Az „organikus” folyamat nyilvánvalóan az akkori menedzsment érdeke volt, amely így

¹⁴⁰ Beszélgetés Kulin Ferencsel. Készítette: Bába Iván. A továbbiakban: Kulin. – **Kulin Ferenc** (1943) irodalomtörténész, tanár. 1970–1989 között tanár az ELTE BTK felvilágosodás és reformkori irodalomtörténeti tanszékének tanára. 1988-ban csatlakozik a Magyar Demokrata Fórumhoz, 1989–1990-ben az elnökség tagja. 1990-től országgyűlési képviselő, a kulturális bizottság elnöke.

az addig általa irányított vállalatokra tulajdonosként rátehetette a kezét. A „liberális” privatizáció, amit a kormány akart, lényegében a vállalatok „eladását” jelentette új, esetleg külföldi tulajdonosok számára.¹⁴¹

A Fidesz nagyon fontosnak tartotta, hogy ellenálljon annak az MSZMP-s törekvésnek, hogy a háromoldalú tárgyalások gazdasági kérdésekre is kiterjedjenek. A csak felszínes információk alapján is látták, hogy súlyos gazdasági problémák vannak, és az volt a véleményük, hogy nem szabad megengedni semmiféle „felelősségáthárítást” az MSZMP részéről. Azt tudták, hogy a választások után a probléma megoldása majd az új kormányra marad, de nem akarták, hogy az MSZMP a probléma kialakulásában reá háruló felelősséget már a választások előtt „szét tudja teríteni”. Ezért a Fidesz és az SZDSZ végig ellenezte a gazdasági kérdések megvitatását.¹⁴²

A liberálisok tehát – Tardos Márton az SZDSZ-ből és Ungár Klára a Fideszből – az illetékes bizottságban azt az álláspontot képviselték, hogy semmilyen lényeges döntést nem szabad hozni a gazdasági bizottságokban, hanem meg kell várni, ameddig új, legitim parlament, illetve többpártrendszer lesz. Ez lényegében időhúzás volt. Ugyanakkor a törvényhozás folyamatosan alkotta az átalakulás gazdasági törvényeit. A Harmadik Oldal képviselői közül ugyan többen azon az állásponton voltak, hogy „ha már nem akarunk semmit, akkor legalább ne is hagyjuk, hogy történjen valami”,¹⁴³ az SZDSZ és a Fidesz azonban nem írta alá azt a nyilatkozatot sem, hogy meg kell állítani a gazdasági átalakulást.

A gazdasági munkabizottság munkáját tulajdonképpen csak az MSZMP erőltette. Az átalakulási törvény nyáron hatályba lépett, és a tulajdonviszonyokkal foglalkozó munkabizottságban augusztus közepén egy olyan álláspont született, amely annak felfüggesztését követelte. Ám ezt meg éppen az MSZMP akadályozta meg.

A tulajdonreform-munkabizottságban derült ki ugyanis, hogy a Harmadik Oldal tulajdonszemlélete markánsan különbözik az MSZMP és az Ellenzéki Kerekasztal javaslatától. A plurális tulajdonfelfogást, a vállalati öngazgatói koncepciót a tulajdonlásban a Liga Szakszervezetek kezdték hangoztatni, és a gondolat támogatásra talált a kereszténydemokraták és az MDF köreiben is.¹⁴⁴ A tulajdonviszonnyal foglalkozó munkacsoport augusztus közepén elfogadott egy állásfoglalást, mely szerint a spontán privatizációs folyamatot, illetve a jogi szabályokat egészen addig fel kell

¹⁴¹ Beszélgetés Martonyi Jánossal. Készítette: Doncsev András. A továbbiakban: Martonyi. – **Martonyi János** (1944) jogász. 1985–1989 között a Kereskedelmi Minisztérium főosztályvezetője. 1989–1990-ben privatizálási kormánybiztos, 1990–1991-ben az Állami Vagyongyűjtemény igazgatótanácsának alelnöke. 1991-től a Külügyminisztérium közigazgatási államtitkára. 1998–2002, majd 2010–2014 között külügyminiszter.

¹⁴² Martonyi.

¹⁴³ Szalai.

¹⁴⁴ Szalai.

függeszteni, míg vagyonkezelő intézmény nem jön létre. De a nyilatkozatból nem lett törvénykezdemény. Miközben a politikai intézményrendszer átalakításával kapcsolatban a politikai alkuk eredménye jogi szöveg lett, amit a parlament megtárgyalt és elfogadott, addig ezek a gazdasági tárgyalások – az „erős ellenérdekeltek” miatt – nem eredményeztek olyan törvényszöveget, melyet elő lehetett volna terjeszteni a többpárti választások előtt.¹⁴⁵

A külföldi tőke bevonása, illetve a honi magántőke térnyerése, valamint a „munkástulajdonlás a vállalatokban” másféle elképzelést jelentett, és lényegesen különbözött a vállalatok egyszerű „eladásától”. Annak, hogy „más irányt vegyen a történelem kereke”, két feltétele lett volna. Az egyik, hogy a „harmadikutasságot” – mert ez harmadikutás elképzelés volt – a térség egésze, a csehek, a szlovákok, a lengyelek egymással összehangoltan követik, és együtt lépnek fel. Ehelyett minden új, szocializmust megdöntő ország igyekezett megkötni a maga alkuját a Nyugattal. Így aztán Magyarországon és számos térségbeli országban alakult ki az a modell, amely sokkal „szabadpiacibb” volt, mint számos ún. centrumkapitalista országban. Azokban az országokban sokkal jobban védte az embereket a munkatörvénykönyv vagy bármilyen munkajogi szabályozás. Magyarország hirtelen „kapitalistább” ország lett, mint az Amerikai Egyesült Államok, Németország vagy Franciaország. Másféle gazdasági modell megtalálásának másik feltétele az lett volna, hogy a Szabad Demokraták Szövetségéből alakuljon meg a szociáldemokrata párt. „Ám ők a liberalizmust választották, és sokan közülük egyenesen a neoliberalizmust.”¹⁴⁶

A Kerekasztal résztvevőinek többsége azt gondolta, hogy ha megváltoztatja az alkotmányt, és az ország a jogállamiság, illetve a piacgazdaság irányába megy tovább, akkor ez „ideális” polgári társadalom lesz, amely mentes lesz azoktól a deformációktól, amelyek más országokban fellelhetők. Az ország zökkenőmentesen áttér egy modern, demokratikus, szociális piacgazdaságra. Az ország a szabadság lázában égett. A cél a politikai szabadság és a jogbiztonság megteremtése volt, hogy legyen olyan állami szervezetrendszer, amely az állam külső és belső biztonsága és az emberek jogai fölött őrökdi. A fő kérdés az volt, hogyan lehet a privatizációt megvalósítani, a felhalmozott állami vagyonból miként lehet újra magántulajdon, milyen jogi technikát lehet alkalmazni – mert az átalakulási törvény önmagában ezeket nem oldotta meg. Az alapkérdés az volt, kihez kerüljön a vagyon. Azokhoz-e, akiktől annak idején elvették? Vagy azokhoz, akik működtetni tudják, mert megvan hozzá a korszerű szakmai képzettségük és a tőkéjük? Ezek voltak a fő gondolatok, és kevésbé a piacgazdaság árnyoldalai, illetve az árnyoldalaival szemben a védelmi mechanizmus kialakítása.¹⁴⁷

¹⁴⁵ Fejti.

¹⁴⁶ Szalai.

¹⁴⁷ Somogyvári.

Pozsgay Imre többször kifogásolta, hogy elsősorban közjogi kérdésekről esett szó, és a társadalmi-gazdasági reform nem került napirendre. Antallt kérte, próbálkozzék napirendre tűzteni a szociálpolitikát, a gazdaságpolitikát. Ám Antall József azt válaszolta, hogy ezt nem lehet megcsinálni, „ez annyi lenne, mintha egy kézi-gránátot dobánk a kerekasztal közepébe. Úgy szétmenne mindenki!” Mert véleménye szerint nem volt két partnerszervezet az ellenzéki kerekasztalon belül, amely egyetértett volna ezekben a kérdésekben. Az egyetértési minimum a közjogi politikai váltást előkészítő tárgyaláshoz volt csak meg. De ott sem mindenben. Szeptember 18-án az Ellenzéki Kerekasztal szétrobbant – a köztársasági elnökválasztás kérdésén.¹⁴⁸

„Abból, hogy hiányoztak a közgazdasági megállapodások, később nagy bajok keletkeztek – mondja Németh Miklós. – Privatizációs összevisszaság, például az, hogy az ország a tömeges foglalkoztatást biztosító könnyű- és élelmiszeripar privatizációjával kezdte meg a folyamatot. A dohány- és cukoripar, ezek voltak az elsők. Nem gondolták át az agrárpolitikát, a vidék helyzetét... Mindez az Antall-kormányra maradt, az meg csinálta, ahogy jónak látta. De már ekkor megjelentek egyes nyugati csoportok és belföldi egyének, megfigyelhetővé vált, hogy a személyes érdekek hogyan kerekednek felül a csoport- és társadalmi érdekeken.”¹⁴⁹

1989 márciusától Szűrös Mátyás volt a parlament elnöke, aki a közvetlen párt-tárgyalásokon és a döntések előkészítésében nem vett részt. Feladata az volt, hogy a parlamenten belül biztosítsa a döntésekhez a megfelelő háttérrel, s magát a jogalkotást. A parlamenti képviselők 75%-a MSZMP tag volt, és működött az ún. párton kívüli csoport. Akkorra már néhány kimondottan ellenzéki képviselő is bekerült az országgyűlésbe. A törvény-előkészítést úgy kellett irányítani, hogy az jogi értelemben alátámassza a politikai és társadalmi folyamatokat. Volt ellenállás, vita is, de ekkorra már a reformerek biztosították, hogy a többség meglegyen. Ha kellett, külön, személyesen is „elbeszélgettek” egyes országgyűlési képviselőkkel.¹⁵⁰

A kerekasztal-tárgyalásokat – kisebb-nagyobb megosztó manőverek után – az MSZMP Politikai Bizottsága döntötte el. Senki sem ellenezte, mert a hatalommegosztás ekkor már elkerülhetetlennek látszott. Grósz és társai hittek abban, hogy ez a hatalom megőrzésének útja.

„Az első találkozóra maga Grósz ment el, maga mellé véve egyrészt Pozsgay Imrét, másrészt a keményvonalas Fejti Györgyöt... Magam gazdasági témákat is szerettem volna a napirenden látni, és azt javasoltam, hogy képviselőivel a kormány is legyen jelen a kerekasztalnál. Mire Grósz némi éllel megjegyezte: Ha jól tudom,

¹⁴⁸ Pozsgay.

¹⁴⁹ In Oplatka–Németh, 232. l.

¹⁵⁰ Szűrös.

ez a kormány, amit te vezetsz, még mindig az MSZMP kormánya” – emlékezik Németh Miklós a tárgyalások megkezdésére.¹⁵¹

A kormány csak közvetve, „a második sorban ülő” szakértőkkel vett részt a tárgyalásokon. Németh Miklós véleménye ma is az, hogy a gazdasági témákat napirendre kellett volna tűzni, vagy egy másik kerekasztalt kellett volna szervezni a gazdasági témakörnek. Az ellenzéki politikusok – mind az SZDSZ-ben, mind az MDF-ben – azzal érveltek, hogy mivel a gazdasági csődöt nem ők idézték elő, a felelősségben sem kívánnak osztozni. Ennek a magatartásnak nyilván két oka lehetett: egyrészt mind Antall, mind Tölgyessy tartott a túl sok nézeteltéréstől, mely ellenzéki oldalon keletkezne e témakörben, másrészt a fokozatosan kialakuló jelszó („Ez az ő válságuk!”) jól jött a közeledő választási kampányban.

6.4.5. A MEGÁLLAPODÁS

A kerekasztal-tárgyalásokon világosan látható volt az, hogy Antall József és Pozsgay Imre a politikai berendezkedés kérdéséről meg akarnak egymással állapodni. Ám az MSZMP tárgyalóküldöttségében ekkor kettős vezetés volt: Fejti György mint KB titkár, és Pozsgay Imre mint államminiszter együtt vezette az MSZMP tárgyalódelegációját. Fejti György felfogása az volt, hogy elveiket ne adják föl, keményen tárgyaljanak, törekedjenek a megállapodásra, de a megállapodás azt tartalmazza, amit az MSZMP akar. Arra kell rávenni a másik oldalt! Kevésbé törekedett kompromisszumokra, inkább arra, hogy az MSZMP-nek legyen határozott vonalvezetése, és a tárgyalóküldöttségnek az a feladata, hogy elfogadtassa ezt a másik két féllel. Hamar kiderült azonban, hogy ez a régi „bolsevik” gondolkodás az adott helyzetben már nem érvényesülhet.

Ezzel szemben Pozsgay Imre valóban meg akart állapodni. Számára a legfontosabb az volt, hogy legyen megállapodás, és a megállapodás részeként a köztársasági elnöki intézmény jöjjön létre. Neki nagyon fontos volt, hogy ő ne olyan köztársasági elnök legyen, akit még a „rég” parlament választ meg. Meg lehetett volna tenni, hogy az akkori parlament elfogad egy alkotmánymódosítást, megválasztja a köztársasági elnököt, vagy még akkor, a nyár végén megtartanak egy közvetlen elnökválasztást, és Pozsgayt megválasztják, aki rendkívül népszerű volt, miközben az ellenzéki szervezetek még nem tudták felmutatni a maguk alternatíváit. De Pozsgay azt akarta, hogy legitimitása túlnőjön az akkori politikai rendszer által adhatón. Szeretett volna olyan elnök lenni, akinek a megbízatása a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások eredményén, konszenzuson és széles társadalmi megállapodáson alapul.¹⁵²

¹⁵¹ In Oplatka–Németh, 225. l.

¹⁵² Somogyvári.

A tárgyalások végére az Ellenzéki Kerekasztal egysége felbomlott. A sarkalatos kérdés a köztársasági elnök megválasztásának módja volt, vagyis annak a lehetőségnek megteremtése, hogy az akkor legnépszerűbb magyar politikust közvetlen népszavazással elnökké választthassák. Az aláírási ceremónia – melyet egyenes adásban közvetített az akkor egyetlen, állami televízió – már kampányrendezvénné alakult, amelyen az SZDSZ, a Fidesz és a Liga Szakszervezetek bejelentették, hogy nem írják alá a megállapodást, és – a Kiszegdapárttal kiegészülve – népszavazást kezdeményeznek a négy „függőben maradt” kérdésben, a pártvagyon, a munkásörtség, a munkahelyi pártszervezetek és a köztársasági elnök megválasztásának kérdésében.

A megállapodás felrúgása az SZDSZ inspirációjára történt, a Fidesz és a Liga Szakszervezetek csatlakoztak hozzá. Ezzel szét is esett az Ellenzéki Kerekasztal, holott még a zárást előkészítő napon is abban egyeztek meg a résztvevők, hogy ezt követően térnek rá a gazdaság, a sajtó, a munkásörtség meg a pártvagyon kérdéseire. Meg kellett teremteni a közjogi-alkotmányos alapokat, s ez sikerült is. A kerekasztal-tárgyalások azonban számos dolgot nem rendeztek, mert az egyeztetések idő előtt véget értek. A gazdasági kérdések között például az adósságkönnyítés kérdéséről teljes nemzeti konszenzus nélkül nem lehetett dönteni, és főleg nem lehetett volna végrehajtani.¹⁵³

Bár az Ellenzéki Kerekasztal nem várt, mondhatni erején fölüli sikert ért el, továbbra is tartott az 1990-es választásoktól. Az egyik lehetséges végeredménynek az látszott, hogy az új MSZP akár kétharmados többséggel is megnyeri a választásokat. Az ellenzék ekkor még abban reménykedett, hogy nem lesz meg az MSZMP kétharmados többsége, és ezért építette be az új alkotmánytervezetbe az úgynevezett *sarkalatos törvények* intézményét. Az erről szóló megállapodást írták alá szeptember 18-án. Szokatlan és az európai joggyakorlatban ismeretlen megoldás volt, mely szerint minden jogszabály, amely az *állampolgárok alapvető jogait* érinti, kétharmados törvény legyen. Abszurd példaként magát az éves költségvetési törvényt is lehetett így értelmezni, hiszen az állampolgárok alapvető jogait és megélhetését érinti. Ilyen a világon sehol nem volt. Nyilvánvaló, hogy ez a jogi rendszer működésképtelenné tette volna az országot, de akkor az ellenzék még úgy érezte, hogy az MSZMP-t minden eszközzel ellenőrizni kell a kormányzásban. Vagyis ha győz is az MSZMP, akkor is az ellenzék egyetértése kelljen bármilyen komolyabb törvény elfogadásához. Az MSZMP pedig bízott abban, hogy a választások semmiféle problémát nem okoznak majd számára, ezért ezt a megoldást elfogadta.

Az SZDSZ köreiben azonban ekkor feléledt egy másfajta félelem is. A kerekasztal-tárgyalások azonkívül, hogy az ellenzék nagy sikerét eredményezték, Antall

¹⁵³ Martonyi.

Józsefnek köszönhetően az MDF jelentős megerősödését is előidézték. Az SZDSZ számára felrémlett, hogy akár az MDF is megnyerheti az első szabad választásokat. Meg kellett akadályozni az esetleges MSZMP-győzelmet, de azt is, hogy az MDF túl erősen kerüljön ki a tavaszi választásokból. Akkor született meg az MDF-fel szemben az antiszemitizmus vádja, meg az a vád, hogy szövetkezni akar az MSZMP-vel. Elkezdtek hirdetni, hogy már régen létezik a titkos Antall–Pozsgay-paktum, Pozsgay lesz a köztársasági elnök, Antall József a miniszterelnök, az MSZMP és az MDF „összeölelkezik”.

Az tény – s ezt később maga Antall József is elismerte –, hogy amikor a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások elindultak, valójában látva, hogy az ellenzék a társadalomnak elég szűk rétegét képviseli, valóban belementek volna abba, hogy koalíciós kormányzás álljon föl. Olyan „nemzeti sorsfordító” kérdéseket kellett megoldani, mint az ország gazdasági helyzete. Teljes csődben volt az ország, minimálisak voltak devizatartalékai, dollármilliárdokban volt mérhető az adósságállománya, bármikor bekövetkezhetett a teljes összeomlás, a fizetéseképtelenség, a hiperinfláció. Az MDF köreiben a békés átmenet víziójába beletartozhatott a koalíciós kormányzás az MSZMP-vel.¹⁵⁴ De a politikai távlatra tekintve nem ez volt a kulcskérdés.

A folyamat mélyebb elemzése során azt láthatjuk, hogy a tárgyalások értelmezésének igazi kulcsa az alkotmánybíróság létrehozásában keresendő. Ez a lépés döntötte el ugyanis azt, hogy a jogfolytonosság talaján zajlik le a rendszerváltozás. Márpedig ha a rendszerváltoztatás a jogfolytonosság talaján zajlik, akkor minden túlzó radikalizmus jogtalan, alkotmányellenes. A jogrend – mennyiségi szempontból – csak kis szeletében alakult át, elsősorban a közjogi struktúra változott meg. És bekerült az új törvények közé – mintegy jelentéktelen momentumként – az Alkotmánybíróság létrehozása és megválasztása. Az ellenzéki pártok elsősorban azt akarták megakadályozni, hogy az állampárti parlament válassza meg a tizenöt tagú testületet, s a tapasztalatlan ellenzéki politikusok még akkor sem fogtak gyanút, amikor az MSZMP meglepő kompromisszumkészséget mutatott. Elfogadta, hogy az alkotmánybíróságnak csak az első öt tagját válassza meg az akkori parlament, s azt is úgy, hogy kettőt jelöl az MSZMP, kettőt az ellenzék, egyet pedig konszenzussal jelöl a két oldal. Az MSZMP azt is elfogadta, hogy az Alkotmánybíróság további tagjait majd az új parlament válassza meg. Mivel az Alkotmánybíróság mind szakmai, mind erkölcsi értelemben „tisztességes” emberekből állt össze, csak olyan döntéseket hozhattak, amelyek összhangban voltak az alkotmánnyal, vagyis az egy bizonyos ponton túlmenő radikális törekvéseket, követeléseket alkotmányellenesnek minősítették. Gyakorlatilag az alkotmánybíróság volt a kulcsa annak, hogy szóba sem kerülhetett

¹⁵⁴ Kajdi.

az átvilágítás, vagy az a szándék, hogy „az országot tönkretévő embereket” legalább a közélettől eltanácsolják. Ezeket a kérdéseket – jogszerűen – föl sem lehetett vetni, mert ehhez alkotmánymódosítás kellett volna.¹⁵⁵

1989-ben az országgyűlési képviselők többsége reformpárti szocialista volt, és vállalta, hogy elfogadja azokat a törvényeket, amelyekben a tárgyalások során megállapodás születik. Ám a sarkalatos törvények októberi elfogadását két nem várt esemény zavarta meg. Az egyik, hogy az SZDSZ, a Fidesz és a Liga Szakszervezet nem írta alá a záródokumentumot, ami felbolygatta a kedélyeket az országgyűlésben is. A másik az *Országgyűlési képviselők a haza és a szocializmus megmentéséért* nevezetű titkos csoportosulás négyponthoz felhívása, amelyben követelték a parlament mandátumának meghosszabbítását két-három évvel, a szabad választások elhalasztását, a benyújtott törvényjavaslatok elutasítását, a parlament elnökének, Szűrös Mátyásnak, és a miniszterelnöknek, Németh Miklósnak a felmentését. Szűrösék nem tudták pontosan, hogy kik voltak a társaság tagjai. Nyilván vagy a Grósz-féle pártvezetéstől kaptak támogatást, vagy a „régii” politikusok köréből, s utolsó kísérletként még megpróbálták leállítani a politikai folyamatokat. Mindezek ellenére az országgyűlés jelentős többséggel megszavazta a sarkalatos törvényeket.

„A folyamat és a szavazás az 1848-as rendi országgyűléshez volt hasonlatos, amikor is a magyar nemesség megszavazta a jobbágyszabadítást, vagyis a régi politika »maga alatt vágta ki a fát«. A magyar parlament, amely 75%-ában MSZMP-tagokból tevődött össze, képes volt történelmi feladatának magaslatára emelkedni, és belátta, hogy a fordulat elkerülhetetlen. A törvényjavaslatokat nagy többséggel szavazták meg, és ez azt is mutatta, hogy akkorra már a reformszocialisták felülkerekedtek a párton belül” – emlékezik vissza a pillanatra Szűrös Mátyás.¹⁵⁶

6.5. MSZMP – a pártszakadás

Az MSZMP belső vitáiban 1988-ban kezdődött el a demokratikus centralizmusnak az az új értelmezése, amely a különböző frakciók, tagozatok megjelenését próbálta elfogadni. 1989 végére elszaporodtak a különböző irányzatok.

Már évekkel előbb felmerült a kérdés, hogy egypártrendszerű országban lehet-e olyan helyzet, amelyben a társadalom demokratikusabban él és szervezkedik, mint a párttagság. Bár a platformoknak voltak látens hívei az MSZMP korábbi vezetésében is, Kádár János a „frakciózástól” félt elsősorban, és a platformot is annak tekintette. 1988 nyarától, Kádár leváltásától kezdve megalakultak a különböző csoportok,

¹⁵⁵ Kövér.

¹⁵⁶ Szűrös.

majd a reformkörök. Az MSZMP-n belüli feszültség a reformerek és a konzervatívok között egyre nőtt. Berecz János 1989 szeptemberében azt javasolta Nyers Rezsőnek, hogy „váljanak el tisztességgel”. „Ő, szó se róla, egy pártban maradunk” – válaszolta ekkor Nyers Rezső.¹⁵⁷

1989. október 6–7-én tartotta az MSZMP XIV. kongresszusát, amely az MSZP alakuló kongresszusa lett. Már annak kezdetén szinte minden küldött számára bizonyos volt, hogy „nem lehet úgy fölállni, ahogy leültek”. Többeknek az volt a prognóza, hogy „egyből három” lesz, mert megalakult egy Népi Demokratikus Platform is a régi MSZMP-ben. De végül egyetlen új párt jött létre, a többiek pedig az MSZMP jogfolytonosságát vitték tovább – MSZP néven.

Azoknak a politikusoknak – Nyers Rezsőnek, Horn Gyulának, Németh Miklósnak, Pozsgay Imrének –, akik azt gondolták, hogy a politikai pályán akarnak maradni, szükségük volt egy új pártra. Az MSZMP múltja, szimbolikája, hagyatéka egyre terhesebb lett a számukra, kellett egy „új jelkép, egy új zászló”. Ez a változások pártján lévők győzelme volt, és a többpárti parlamenti választáson való többé-kevésbé sikeres szereplés előfeltétele.¹⁵⁸

A kongresszus szocialista szempontból azonban jóvátehetetlenül elkésett, mint ahogy az MSZMP 1988–1989-ben folyamatosan mindvégig fáziskésésben volt.¹⁵⁹ Ekkor már az állampárt felszámolásának aktusa inkább tűnt visszavonulásnak, mint előrehajtó tényezőnek, mert a rendszerváltó szocialista program nem jelentett semmiféle újdonságot. A kerekasztal-tárgyalások után és az induló népszavazási kampányban megkezdődött a rendszerváltás radikális antikommunista korszaka, valamint a hazai időközi választások – és a lengyel kommunisták katasztrofális választási veresége – alapján felsejlett a szocialisták hatalomból való teljes kiszorulásának lehetősége is. A kongresszuson hamar eldőlt, hogy Grósz Károly javaslata az állampárt megreformálásáról elbukik, és új párt alapítása következik. Ám az új párt „gyűjtőpárt” lett, a reformerek, reformkommunisták, szociáldemokraták együtt maradtak, a huszonnégy tagú pártvezetést Horn Gyula, Németh Miklós, Nyers Rezső és Pozsgay Imre alkujja alapján választották meg. S ebből az alkuból Nyers Rezső és Horn Gyula jött ki győztesen, a vezetés többsége a pártnomenklatúrából került ki. Mind a reformkörösök, mind a reformkommunisták, reformszocialisták súlyos pozícióvesztést szenvedtek el. A párt eróziója megállíthatatlan volt, a Magyar Szocialista Munkáspárt tagosságának 95%-a nem lépett át a Magyar Szocialista Pártba, a nyolcszázezer tagból mintegy negyvenezer maradt, vagyis megszűnt a hatalmas országos tömegpárt.¹⁶⁰

¹⁵⁷ Berecz.

¹⁵⁸ Berecz.

¹⁵⁹ Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon*. Napvilág, 2006, 472. l. A továbbiakban: Ripp.

¹⁶⁰ Ripp, 478. l.

Itt érdemes idézni Németh Miklós azzal kapcsolatos érvelését, hogy miért is nem váltak ki és miért nem alapítottak akkor teljesen új pártot: „...a második este immár igen levert reformkörösök hívtak meg minket, Pozsgay Imrét és engem, és felszólítottak: ha a dolgok így állnak, akkor hagyjuk el az MSZP-t, alapítsunk pártot magunk. A lehetőség tehát valóban létezett, kettőnk kezében volt. Lehetett volna egy szociáldemokrata pártot csinálni. De nem lett volna többé parlamenti többségem, megszűnt volna a kormányzási lehetőség. A képviselőket, akiknek több mint 70 százaléka még mindig az állampárthoz kötődött, már eddig is minden alkalommal újra meg újra meg kellett nyerni a reformoknak. Hiszen nem akartam én annyi parlamenti beszédet mondani, mint amennyit végül mondtam. De a parlamentet minden ülésszak előtt újfent meg kellett győzni... Ha tehát október elején Pozsgay Imrével tényleg megalapítottuk volna a szociáldemokrata pártot, akkor a továbbiakban nem tudtuk volna biztosítani, hogy a parlament támogassa a kormányzást, hogy az 1990-es évre elfogadott költségvetés legyen, és főleg elvesztettük volna azt a lehetőséget, hogy az országot zavartalanul, békében el tudjuk vezetni a kerekasztalnál hozott megállapodások értelmében tartandó első szabad választásokhoz. De játszottunk el egy pillanatra a feltételezéssel, hogy kiválva az új MSZP-ből mégis megalapítjuk a szociáldemokrata pártot. Mi történt volna? Nyilván a következő: a legközelebbi parlamenti ülésen feláll X. Y. képviselő és bizalmi szavazást kér a kormány ellen. Mint mondtam, 70 százalék fölött volt a házban a párttagok aránya, s ezek között ott, a parlamentben a reformkörösök száma elenyésző volt. A függetlenek között ült néhány reformpárti ember, de ezeknek a száma is jelentéktelen volt, és arra sem létezett semmiféle garancia, hogy az újonnan bejutott ellenzéki képviselők kiállnak a kormányom mellett. Megbukunk tehát, az MSZP alakít új kormányt, s ki tudja, az hova akar menni, politikai káosz keletkezik, és pénzügyileg az ország egy ilyen helyzetet két hétig sem bírt volna ki.”¹⁶¹

Vitányi Ivánnak és a szociáldemokrata vonalat képviselő csapatnak az volt a véleménye, hogy egy nyugodt demokráciában minden felmérés szerint három erő működik: a szociáldemokrata párt, a liberális párt és a konzervatív párt. Magyarországon ők hátránnyal indulnak, mert nekik tulajdonítják a múlt bűneit, de ők nem azonosak azzal a párttal, amelyik korábban volt. Levonták a maguk következtetéseit. Tudják, hogy nem fognak nyerni, de fenn akarnak maradni, és segíteni akarják ezt a folyamatot. A magyar társadalomnak rendszerváltásra és demokráciára van szüksége, és ennek most ez az ára. Ettől nem kell félni. „A szocialista pártnak szociáldemokrata pártnak kell lennie. Ennek megvannak a magyarországi hagyományai. Nagy Imre is szociáldemokrata volt, mert ő sosem mondta, hogy megszűnt szocialistának lenni,

¹⁶¹ In Oplatka–Németh, 264. l.

amikor megválasztották miniszterelnököknek. De azt mondta, hogy legfontosabb a demokrácia. Úgy akar szocializmust, hogy a demokrácia eszközeivel a szociális eszmét érvényesítse. Ez maga a szociáldemokrácia. Most nem fogunk kormányra kerülni, de fenn akarunk maradni” – magyarázza Vitányi.¹⁶²

Nyers Rezső igyekezett ezért mindent megtenni, de úgy látta, hogy ő már nem fogja végigvinni. Az átmenetet vállalja a választások utánig, aztán visszavonul. Ezt meg is tette, s 1990-ben az utódlási harc két különböző szemléletű politikus, Horn Gyula és Vitányi Iván között zajlott le. Horn a régi apparátus embere volt, Vitányi szociáldemokrata értelmiségi. Horn Gyula azt ígérte, hogy a következő választást megnyerik a szocialisták, Vitányi ezt nem merte kimondani. Horn 55:45-re nyert – és valóban megnyerte az 1994-es parlamenti választásokat.

A pártszakadás lezárta az MSZMP történetét. Az MSZP tekintette magát jogfolytonosnak, az MSZMP nevét továbbvivő alakulat pedig új, kommunista pártként jött létre. Az MSZP megszerezte a teljes pártvagyon, amelynek értéke igen jelentős volt.

6.6. A köztársaság kikiáltása

A magyar parlament október 20-án elfogadta a kerekasztal-tárgyalások eredményeként aláírt alkotmánytervezetet, amely visszaállította a köztársasági elnök intézményét és magát a köztársaság intézményét. A kormányülés úgy döntött, hogy október 23-a legyen a köztársaság kikiáltásának napja. Ennek feltétele az volt, hogy ki lehessen hirdetni a 1989. évi XXXI. törvényt, a megújított alkotmányt. A címe maradt: *1949. évi XX. törvény*.

Az új alkotmány úgy rendelkezett, hogy ha nincs választott köztársasági elnök, akkor a parlament elnöke tölti be ezt a közbizleti tisztséget, ideiglenes jelleggel. A reformszocialisták ekkor már tudatosan hirdették, hogy ami Magyarországon 1989-ben történik, az alkotmányos, békés úton történő folytatása az 1956-os forradalomnak és szabadságharcnak. Ennek megfelelően tudatosan választották október 23-át, ezzel juttatva kifejezésre a történelmi folyamatosságot és a tiszteletet 1956 iránt. (Ennek előzményeként tartották számon, hogy Pozsgay Imre januárban bejelentette: népfelkelés volt 1956-ban.) És tudatosan tették déli 12 órára a kikiáltás időpontját: „Mert az 1456-ban a törökök felett aratott nándorfehérvári győzelem tiszteletére minden délben megkondulnak a harangok Európában” – emlékezik Szűrös Mátyás.¹⁶³

1989. október 23-a máig vitatott dátum a politikai közbeszédben. A reformszocialista értelmezés szerint e napon lezajlott maga a rendszerváltás, mert az új alkotmány

¹⁶² Vitányi.

¹⁶³ Szűrös.

életbe lépett, hatályos alapörvénné vált. A sarkalatos törvények és az alkotmány immár keretet biztosított az ellenzéki erőknek a legális működéshez. Ugyanakkor számos fontos törvény hiányzott. Több alkotmányos alapkérdés, például a köztársasági elnök megválasztásának a módja súlyos vita tárgyát képezte.

Az ellenzék mindvégig vitatta a rendszerváltás időpontjának ezt az értelmezését. Az ő érvelésükben a rendszerváltás, a fordulat az első szabad választásokkal, illetve az első kormány megalakulásával, vagyis 1990. május 2-án következett be.

6.7. A népszavazás

A közvélemény-kutatási adatok mind azt mutatták, hogy ha az SZDSZ vezetői nem találtnak ki valamit csekély taglétszámú és alacsony, 4–5%-os népszerűségi mutatójú pártjuk „megemelésére”, akkor nem a választási győzelem, de még a parlamentbe való bejutás is kétségesse válik számukra. Az SZDSZ vezetői a radikalizálódás programját választották. Már a kerekasztal-tárgyalások utolsó szakaszában érzékeltették, hogy legfőbb céljuk az „MDF–„reformszocialisták (Pozsgay)” jellegű koalíció kialakulásának megakadályozása, s ennek jegyében az addigi tárgyalás hangvételétől eltérő, támadó hangot ütöttek meg Antall Józseffel szemben is. A megállapodás aláírásának megtagadása és a népszavazási kezdeményezés bejelentése a televízió nyilvánossága előtt lényegében a választási kampány megnyitását jelentette. E gesztus kijelölte az ellenfeleket, az „állampárti MSZMP”-t és az ezzel „gyanúsán paktáló” MDF-et. A kampány „a rendszerváltás teljessé tétele” jegyében indult, nagyon erős, addig szokatlan antikommunista hangvétellel. A népszavazáshoz kellett a szövetségesek, és létre is jött a kiskoalíció a „radikális, liberális és alternatív” Fidesszel, a „hitelesen baloldali” szociáldemokrata párttal, valamint a demagógiára mindig is fogékony, „kérges tenyerüket nyújtó” kispapokkal.¹⁶⁴

A népszavazás pontjai tartalmazták a pártszervezetek kitiltását a munkahelyekről, a munkásörtség felszámolását és a pártvagyonnal való elszámolást. Ám mindez akkor már csak a közvélemény manipulálását szolgálta. Amikor a szabad demokraták kezdeményezték ezt a népszavazást, akkor már a parlament meghozta azokat a törvényeket, amelyek e követelések tárgyát képezték. Kitiltották a pártszervezeteket a munkahelyekről és felszámolták a munkásörséget. Mire kiírták a népszavazást, két kérdés már okafogyottá is vált.

A népszavazás kulcsmozzanata egy olyan félrevezető kérdés volt, amelyről a szavazópolgár nem is tudta, hogy ha igennel válaszol, a saját jogáról mond le. Az első kérdés

¹⁶⁴ Ripp, 487–495. l.

ugyanis így hangzott: „Akarja-e Ön, hogy a Magyar Köztársaság elnökét a szabadon választott országgyűlés válassza?” Ez olyan szépen hangzott, hogy az emberek többsége nem vette észre: az „igen” szavazattal azt mondja, hogy akkor „nem én fogom választani”. Eredetileg ugyanis – a kerekasztal-megállapodás szerint – a közvetlen elnökválasztás is benne volt az alkotmánymódosításban. És ez volt a kulcskérdés.

Hack Péter értelmezésében a népszavazás előtt két, egymással párhuzamosan futó nehézséggel kellett az SZDSZ-nek megküzdenie.¹⁶⁵ Az egyik nehézség maga a politikai tárgyalás dimenziója volt, a másik pedig a politikai realitás az országban. A politikai realitás az volt, hogy az ellenzék elindította a visszahívások intézményét, elkezdtek visszahívni az MSZMP országgyűlési képviselőit. Ezt az akkori törvény lehetővé tette. Az időközi választásokat egymás után megnyerte „az ellenzék közös jelöltje”, de az ellenzék közös jelöltje – kivéve a főváros V. kerületében Tamás Gáspár Miklóst – mindig az MDF jelöltje volt. Azzal kellett tehát szembesülnie az SZDSZ-nek, hogy az MDF úgy szerepel a nyilvánosságban, a közvéleményben, mint az ellenzék vezető ereje.

Az akkori magyarországi kommunikációs viszonyok között sem internet, sem kereskedelmi tv, sem kábel tv, sem helyi tv nem volt. Létezett a magyar állami televízió, az állami rádió és az MSZMP által ellenőrzött nyomtatott sajtó. Tölgyessy Péter akkor úgy ítélte meg, hogy ebben a kommunikációs közegben az SZDSZ a teljes megsemmisülés felé halad, hogyha minden közös ellenzéki fellépést megnyer az MDF. És az MDF azért nyert meg mindent, mert hamarabb szerveződött és a helyi közösségbe beágyazódott független értelmiségieket tudott jelöltként felmutatni. Az SZDSZ viszont – például – inkább olyan középiskolai tanárokat talált, akik konfliktusban voltak a tanári testület nagyobbik részével. Ezért nem is tudott olyan jelölteket állítani, akik az MDF-es helyi közeg számára elfogadottak lettek volna. Az SZDSZ nagyon gyorsan eljutott az öt-hatezer fős tagságig, de utána megállt, és nem alakultak új szervezetek, nem lehetett tovább mobilizálni az embereket, miközben az MDF legalább huszonöt–harmincezer taggal rendelkezett, és sorra aratta a győzelmeket. És az MDF elfogadhatóbb volt az akkori sajtó számára, megszólalhatott, nagyobb volt a lehetősége a „nyugodt erőt” megjeleníteni.

A másik kérdés a tárgyalások eredménye volt. Az SZDSZ úgy értelmezte, hogy sorsdöntő kérdés, vajon elnöki rendszer vagy parlamentáris rendszer lesz-e Magyarországon. Úgy állították fel a kérdést, hogy a kettő kizárja egymást. Az SZDSZ ebben az időben az erős vezetőtől mint koncepciótól idegenkedett. Saját magán belül sem volt erős vezetője. Az MDF már felismerte, hogy egy „határozott arccal” kell megjeleníteni a politikai erőt ahhoz, hogy támogatást tudjon szerezni. Akkor az SZDSZ

¹⁶⁵ Hack.

„csapatplakáttal” jelent meg. „Amikor kiderült, hogy kell pártlista, akkor óriási vita volt azon, hogy ki legyen a listavezető, de nem azért, mert mindenki az akart lenni, hanem mert senki sem akart listavezető lenni. És aki végül elfogadta, az kimondta, hogy ő nem akar indulni. Az erős vezetőtől és az erős egyszemélyi vezetéstől való idegenkedés az SZDSZ-en belül is jelen volt. Az első választások idején nem volt elnök, csak később, 1990-ben történt meg az elnökválasztás is.”¹⁶⁶

Fontos volt az SZDSZ számára, hogy valahogy megakadályozza azt az EKA-megállapodást, amit az MDF elfogadható árnak tartott a változásokért. Elsősorban Tölgyessy Péter, akinek nagy szerepe volt az egész folyamatban, ezt úgy szerette volna megoldani, és nyilván a többiek is erre törekedtek, hogy ne hiúsuljon meg teljesen a megállapodás, mert annak voltak nagyon fontos részei. Elemi érdeke volt az ellenzéknek, hogy a megállapodásnak megfelelően megszülessen az alkotmánymódosítás, a választójogi törvény, a párttörvény, megteremtődjenek a szabad választás feltételei. Ugyanakkor az SZDSZ számára létkérdés volt, hogy valami olyant cselekedjen, amivel úgy különbözteti meg magát az ellenzék többi részétől, hogy ugyanakkor nem gyengíti meg lényegesen az egész ellenzékét. Úgy mutat fel önálló arculatot, hogy közben nem hiúsítja meg az általa is fontosnak tartott megállapodás megszületését. És elkezd egy olyan ügyet, amiben benne volt a győzelem esélye.

Köztudott, hogy az első kérdést, a köztársasági elnök megválasztását, ami a legfontosabb kérdés volt – a másik három csak járulékos elemként szerepelt – máig vitatott hatezer szavazatnyi különbség döntötte el. „Lehetett volna bukni is. Ezzel együtt, ha az SZDSZ elbukta volna a népszavazást, akkor is nyert volna magával a kampánnyal. Hiszen ez alatt az idő alatt épült fel az országos szervezete, megnégy-szereződött a tagsága, és kezdett létrehozni egy olyan mechanizmust, amely aztán 1990 tavaszán az országos választásoknál már teljes erejével tudott működni.”¹⁶⁷

A Kiszagdapárt – a harmadik kezdeményező – a népszavazási kampányban nem nagyon vett részt, de amikor eljött a köztársasági elnök-jelölés ideje, 1989. október 12-én budapesti szervezetük felvetette Habsburg Ottó nevét. Érveiket így foglalta össze Boross Imre: „Megítélésünk szerint a jelenlegi helyzetben egyetlen ellenzéki politikust, illetve jelöltet sem tartunk esélyesnek a kommunisták által erősen népszerűsített Pozsgay Imrével szemben. Negyven-egynéhány év kontraszelekciója miatt a rendelkezésre álló idő nem elégséges egy alkalmas jelölt megtalálására, dr. Habsburg Ottó pedig mindenki által elismert, komoly és megfontolt politikus, aki már több évtizede Európa különböző fórumain dolgozik a magyar nemzet érdekében. Neveltetése (bencések) és az utóbbi évek megnyilatkozásai biztosítékot nyújtanak, hogy mint köztársasági elnök feltétlen a magyar nemzet érdekében fog tevékeny-

¹⁶⁶ Hack.

¹⁶⁷ Hack.

kedni. A köztársasági elnökségével fémjelzett Magyarország visszanyerné megérdemelt európai helyét, azt a helyet, ahova több mint ezer év óta tartozik. Személye biztosíték a külföldi országok felé, különösen a külföldi tőkés országok felé, hogy a magántőke államosítása nem történhet meg, és ez kedvezően befolyásolja a termelő tőke beáramlását hazánkba. Mint nagy formátumú politikus a pártok fölött áll, és így egyetemes magyar érdekeket fog képviselni majd a bel- és külpolitikában. Eddigi megnyilatkozásai szimpatikussá teszik őt a magyar nép előtt, de nem mint a Habsburg-ház trónörökösét, hanem mint egy szélsőségektől mentes, okos politikust.”¹⁶⁸ Az ügy azonban nem jutott el a konkrét jelölésig, mert közben a népszavazás eredménye okafogyottá tette a kérdést.

Pozsgay Imre számított arra, hogy köztársasági elnök lesz. Ő volt a legnépszerűbb magyar politikus, és sokáig élvezte az MDF támogatását is. Ez elég lehetett volna ahhoz, hogy közvetlen szavazással a magyar társadalom megválassza. Az SZDSZ–Fidesz-kampány azonban olyan mértékben felerősítette az antikommunista hangot, hogy sem az MSZMP, sem az MDF politikusai nem tudtak erre megfelelő választ adni. A „vagy kommunista – vagy demokrata” alternatíva nem felelt ugyan meg az MDF-nek, de nem tudtak rá hitelesen reagálni. Tudták, hogy rosszat lépnek, de azt hitték, a kisebbik rosszat teszik azzal, hogy tartózkodni fognak a népszavazáson, és tartózkodásra szólítják fel híveiket is. Nem találtak jobb megoldást. Ha támogatják a „négy igen”-es szavazást, akkor az SZDSZ malmára hajtják a vizet. Ha ellenállnak, akkor menthetetlenül „kommunistabaráttá” válnak. Az SZDSZ ugyanis minden erővel próbálta összemosni az MSZP-t az MDF-fel. Mivel október végéig valóban szó volt arról, hogy az MDF támogatni tudja Pozsgayt a köztársasági elnöki pozíció megszerzésében, az SZDSZ ezt kampányelemként vetette be. Azt azonban már nem volt hajlandó figyelembe venni, hogy amikor elindult a kampány, akkor már nem volt az MDF és Pozsgay között semmiféle együttműködés, és az MDF-nek Für Lajos volt az elnökjelöltje. Mégis el tudták hitetni a közvéleménnyel, hogy azért kell a „négy igen”-es szavazás, nehogy az uralkodó párt egy prominens alakja legyen a köztársasági elnök, akit az MDF is támogat.

A szabad demokraták tehát elindították az akciót, amelynek a lényege az volt, hogy összemossák az MDF-et az egyre gyengülő MSZP-vel. Az MDF vezetése úgy döntött, hogy egy ilyen akcióban nem vesz részt. A dilemmájuk látszólag kommunikációs jellegű volt. Attól tartottak, ha elkezdik magyarázni, hogy az egyik pontot az emberek szavazzák meg, a másik pontot meg ne, mert már okafogyottá vált, akkor az MDF lehetetlen kommunikációs helyzetbe kerül. Az ország ugyanis a „négy igen” pszichózisában élt.¹⁶⁹

¹⁶⁸ Boross.

¹⁶⁹ Kulin.

Ebben a helyzetben született a döntés a vélt kisebbik rosszról. Az MDF arra szólította fel a szavazókat, hogy tartózkodjanak a szavazástól. Nagyon komoly viták zajlottak előtte az MDF elnökségében, amelyek sarkalatos pontja korántsem kommunikatív jellegű, hanem a hatalmi struktúra milyensége volt. Sólyom László, Szabad György és Antall József is amellett érvelt, hogy Magyarországon nem kívánatos egy olyan elnök, aki nagyobb legitimitációt élvez, mint egy parlament által választott elnök. „Egy közepesen erős, vagy közepesen gyenge elnök volna az ideális, ennek pedig jobban megfelelne az, hogy majd a parlament válassza meg az elnököt” – magyarázták. A vita végeredményeként végül is az MDF közös nevezőre került liberális ellenfeleivel, de ezt sem akarta demonstrálni. Így született meg a döntés, hogy az MDF a népszavazástól való távolmaradásra szólítja fel híveit. Abban a felajzott helyzetben azonban ez rossz ötletnek bizonyult.¹⁷⁰

Az MDF elnökségének tagjai közül többen – Fekete Gyula, Csoóri Sándor – azonban továbbra is meg voltak győződve arról, hogy Pozsgay volna elnöknek a legmegfelelőbb. Fekete Gyula fogalmazta meg egyértelműen azt az álláspontot, mely szerint a közös platformra szükség van, „együtt legyen a java a régi hatalomnak és az új hatalomnak is”.¹⁷¹

A népszavazással kapcsolatos melléfogás az MDF számára kudarccal zárult. A népszavazás érvényes lett, mind a négy kérdésben az „igen” került többségbe, és az SZDSZ a kampány során rendkívül megerősödött.¹⁷²

Ám a népszavazásnak volt még egy kis szépséghibája is. Hámori Csaba véleménye szerint ugyanis számolási csalás is történt: „1989 őszén vagyunk, novemberben, és én Pest megyei MSZP-elnök voltam. A Pest megyei és budapesti választások egy részét az SZDSZ akkor elcsalta. Hat-hétezer szavazat kellett csak ahhoz, hogy a dolog átbillenjen. Annyira atavisztikus gyűlölettel éltek Pozsgayval szemben, ami már irracionális volt. Meg akarták akadályozni, hogy elnök legyen, és ezért csaltak. A csalásról az akkori mérőemberek egyike jelentett Antallnak. Antall tűnődött rajta, és azt mondta, hogy nem baj, hagyjuk.”¹⁷³

1990 februárjában Gál Zoltán megbízott belügyminiszter, a választási iroda vezetője ismét felvetette a kérdést Németh Miklós miniszterelnöknek, jelezvén – a szavazócédulák három hónap után történő megsemmisítése előtt – a számolási csalás valószínűségét. Németh Miklós azonban akkor, egy hónappal a parlamenti választások

¹⁷⁰ Kulin.

¹⁷¹ Beszélgetés Fekete Gyulával. Készítette: Bába Iván. A továbbiakban: Fekete. – **Fekete Gyula** (1922–2010) író. 1987-ben a lakiteleki találkozó levezető elnöke, az MDF alapítója. 1989-ben elvállalta a Néppárt elnöki posztját, de nem sikerült bejuttatnia a parlamentbe a pártot.

¹⁷² Beszélgetés Balsai Istvánnal. Készítette: Csirpák Lilli. A továbbiakban: Balsai. – **Balsai István** (1947) jogász. 1988-tól az MDF tagja. 1990-től országgyűlési képviselő, igazságügyi miniszter.

¹⁷³ Hámori.

előtt úgy döntött, hogy nem vállalja az ügy következtében kirobbanó politikai botrányt és az eljövendő parlamenti választások esetleges kompromittálását. Utasítást adott tehát a szavazócédulák – jogszerű – megsemmisítésére. Tölgyessy Péter, aki akkor az SZDSZ egyik vezető politikusa volt, kizártnak tarja a manipulációt.¹⁷⁴

Pozsgay teljes elárulatásként élte meg a Magyar Demokrata Fórum akkori magatartását: „Az MDF akkori álláspontját elvtelennek tartottam. Egyszerűen nem voltak tisztában a helyzettel. Antall Józseffel olyan viszonyban voltam, hogy támogattam. De ki dönti el, hogy hol az igazság? Tölgyessy Péter néhány éve arról nyilatkozott, hogy a népszavazás után Antall József megkereste, s köszönetet mondott nekik, hogy »így megszabadítottatok a Pozsgay-kérdéstől«. Hogy ez így volt-e, ezt most már Antall Józseftől nem lehet megkérdezni. Egyet el tudok mondani. Mindvégig azt játszotta, hogy ő engem támogat, sőt, még célzásokat is tett, hogy milyen jó partnerség lesz ebből. Amiből aztán az SZDSZ kiókumlálta az Antall–Pozsgay paktumot. De tény az, hogy ilyen kétszínű játék zajlott, és erre jött be az az elvtelen döntése az MDF-nek, amit aztán az akkori Magyar Fórum első oldalán vezércikkben írtak: »Nem megyünk el, nem szavazunk, bojkott a népszavazásra.« Ami balgaság volt, hogy szépen fejezzem ki magam, politikai dilettantizmus, kontárság.»¹⁷⁵

A november 26-án megtartott népszavazás nagy kérdése tehát az volt, hogy meglesz-e az 50%-os részvételi arány, tétje pedig az, hogy sikerül-e megakadályozni a közvetlen elnökválasztást, vagyis Pozsgay Imre elnöki tisztségbe juttatását a parlamenti választások előtt. A részvétel terén az SZDSZ vezette „népszavazási kiskoalíció” legyőzte az MDF-et, mert a részvételi arány – a bojkottfelhívás ellenére – 58%-os lett, az első három kérdésre a válaszok 95%-a „igen” lett, a köztársasági elnökválasztás kérdésében pedig az arány 50,07 % (!) volt. Vagyis az SZDSZ legyőzte az MSZP-t, illetve Pozsgay Imrét is.

6.8. 1989 összefoglalása

1989. december 2–3-án lezajlott Máltán a szovjet–amerikai csúcstalálkozó, formálisan befejeződött a hidegháború. Gorbacsov nyilatkozata értelmében a két fél partnerré vált. Ekkorra már a két Németország között is visszafordíthatatlan közeledési folyamat indult el, s érezkelni lehetett, hogy a magyarországi határnyitással „feltört” rendszer, a két Németország külön államisága nem sokáig marad meg, bár ekkor még mindkét nagyhatalom ellenezte az egyesülést. A közép-európaiak azt várták, hogy a térséggel kapcsolatban is elhangzik valamilyen üzenet, de tulajdonképpen csak

¹⁷⁴ In Oplatka–Németh, 277. l.

¹⁷⁵ Pozsgay.

annyit mondtak, hogy szabad folyást engednek a kelet-közép-európai fejleményeknek. A Szovjetunió már nem tudott beavatkozni, az Amerikai Egyesült Államok pedig nem akart. Az amerikaiak véget akartak vetni a hidegháborúnak, a szovjetek pedig lemondtak a Brezsnyev-doktrínáról. De a térségnek egyik fél sem ígért támogatást. Az amerikai vezetés az átalakulás kibontakozását óhajtotta. S mindez kedvezett a magyarországi folyamatoknak.

1989 végére a magyar politikai paletta átalakult. 1989 elején még zajlik az MDF és az MSZMP Pozsgay vezette szárnyának együttműködése, a készülődés egy esetleges koalícióra a „népi-nemzeti” hagyományok, a nemzet iránti közös elkötelezettség jegyében. Pozsgay Imre és a reformkörök erősödnek az MSZMP-n belül, és nem kizárt a Pozsgay vezette pártszakadás előidézése, egy új nemzeti baloldali párt létrehozása, az MDF lehetséges koalíciós partnereként. A márciusi találkozás Jakovlevvel Pozsgay Imrét óvatosságra készíti, és így a kecskeméti, április 15-i Reformműhelytanácskozáson nem hirdette meg a pártszakadást, de még az MSZMP intézményesült reformszárnyát sem hozta létre. Vagyis az MSZMP-n belül nem jött létre az a pontosan körülhatárolható csoportosulás, amely a baloldali megújulás hiteles letéteményese lehetett volna. Ezt a helyzetet használta ki az SZDSZ és a Fidesz – például a Nagy Imre-temetésen –, amikor is a politikai mezőt ellenzékire és állampártira osztva, az utóbbi esetében kizárta a differenciálás lehetőségét.

Ez a kommunikációs stratégia uralja az 1989-es évet. Míg az MDF vezető politikusai – Bíró Zoltántól Antall Józsefíg – folyamatos tárgyalásokat folytatnak Pozsgay Imrével, a nyilvános politikai párbeszéd mezején azt kell bizonygatniuk, hogy „nem paktálnak a kommunistákkal”. A SZDSZ legfőbb érdeke az, hogy szétrobbantsa ezt a jó viszonyt, ezt a párbeszédet, és megakadályozza egy esetleges koalíció létrejöttét.

Mivel Pozsgay Imre az MSZMP-n belül nem tudta határozottan megszervezni a reformszárnyat, az SZDSZ törekvése Pozsgay „visszaszorítására” az állampárti pozícióba nem volt sikertelen. A kerekasztal-megállapodás aláírásának nyíltszíni megtagadása hatalmas csapás volt Pozsgay Imrére. Az SZDSZ és partnerei megfosztották őt a „haza bölcse”, a sikeres kompromisszumteremtő, a „haza és haladás” legfőbb letéteményesének szerepétől. Az ünnepélyes aláírás Pozsgay „politikai nagyjelenete” lett volna, egy további lépés a köztársasági elnöki szék felé. Erre is készült, s ezért nem volt megfelelő erősségű válasza az ország nyilvánossága előtt váratlanul kialakult helyzetre.

Ez a politikai kudarc – bár a megállapodás minden pontja hatályos törvénnyé vált, vagyis az átalakulás folyamata folytatódott – nyilván meggyengítette pártján belüli pozícióját is. Az MDF bizonytalankodása azt mutatta, hogy kritikus helyzetben kiszámíthatatlan lehet, tehát erre a partnerségre, netán szövetségre alapozni a „túlélést” az MSZMP-tagok számára nem biztonságos. Az október elején tartott (át)ala-

kulő kongresszuson már Pozsgay nem tudhatja maga mögött a küldöttek többségét – ezt legjobban a titkosan megválasztott 24 tagú elnökség összetétele mutatja, amelybe a reformkori mozgalomból összesen ketten (!) kerülnek be¹⁷⁶ –, azt pedig nem vállalja el, hogy akár a kisebbséggel új pártot alapítson. E lépésének elmaradása az MDF csalódott vezetőit arra készíti, hogy megvonják bizalmukat Pozsgaytól és önálló köztársasági elnök-jelöltet állítsanak Für Lajos személyében. Az MDF magatartása a népszavazás alatt végérvényessé teszi Pozsgay és az MDF politikai kapcsolatának megszakadását. Pozsgay Imre végérvényes vereséget szenved, és pártján belül is jelentősen meggyengül. Az MSZMP-n belüli erős pozíciójának biztosítékát ugyanis nem a párton belüli, hanem a párton kívüli, vagyis társadalmi támogatottsága adja, az a közvélekedés, hogy ő az egyetlen esélyes köztársasági elnök-jelölt.

Az SZDSZ 1989 végére stratégiai győzelmet aratott. Sikerült felbomlasztania az MDF–Pozsgay kapcsolatot, a népszavazás során kommunikációs csapdába csalni és gyengíteni az MDF-et, és sikerült kiiktatni a politikai küzdelemből Pozsgay Imrét, a legnépszerűbb magyar politikust, legnagyobb lehetséges politikai ellenfelét. Míg az 1988-as év Pozsgay Imre és az MDF éve volt, 1989 végére az SZDSZ átalakította mind a politikai palettát, mind a politikai kommunikációs mezőt. Az utóbbi meghatározó fontosságú volt a közelgő választások megnyerése érdekében.

¹⁷⁶ Ripp, 479. l.

7. 1990 – AZ ELSŐ SZABAD VÁLASZTÁSOK

7.1. A Duna-gate botrány

1990. január 5-én az SZDSZ és a Fidesz bejelentette, hogy a Belügyminisztérium III/III. számú főcsoportfőnöksége – a „régi gyakorlatot folytatva” – továbbra is folyamatos titkos adatgyűjtést végez az ellenzéki szervezetekről. Kiderült az is, hogy a Belügyminisztériumban iratmegsemmisítés zajlik. Kis János és Fodor Gábor átadott egy levelet Németh Miklós miniszterelnöknek, melyben magyarázatot követeltek, valamint a belső elhárítás működésének leállítását, az iratanyag zárolását, és kormánybiztos kinevezését a titkosszolgálatok gyökeres átalakításának irányítására. Nagy botrány támadt az ügyből, vizsgálóbizottsági jelentés készült, mely igazolta a vádak, s ennek következtében lemondott a belbiztonsági szolgálat főnöke, a belügyminiszter helyettese, majd maga Horváth István belügyminiszter is. A közvélemény-kutatási adatok 1989-ben még az MSZMP-MSZP győzelmi esélyeit jelezték. A Duna-gate botrány fordulatot jelentett a közvéleményben, jelentősen fölhozta az SZDSZ-t.¹⁷⁷

Ekkor került nyilvánosságra először a maga élességében az a tény, hogy a kerekasztal-tárgyalások során kiesett az érdeklődési körből az állambiztonsági szolgálat, illetve az erre vonatkozó szabályozás egésze. A sarkalatos törvények körébe nem vette föl, nem is javasolta a tárgyaló felek egyike sem, és az illetékes bizottság sem a súlyának megfelelően foglalkozott e kérdéssel, amikor 1989 augusztusában meghívta a Belügyminisztérium vezetőit egy tárgyalásra.

A Belügyminisztérium már 1989 márciusában koncepciót dolgozott ki az állambiztonsági szolgálatok átalakításáról, amely a kormány elé is került. Ennek sarkalatos pontja az volt – ami szeptemberben meg is valósult –, hogy a vizsgálati osztályt leválasztották a III/III-as főcsoportfőnökségről, s ezzel „eljárásilag semlegesítették” a politikai rendőrséget, és magának a miniszterelnöknek a felügyelete alá helyezték a titkosszolgálatot.¹⁷⁸ A miniszterelnöknek pedig elkerülte a figyelmét, hogy a Belügyminisztérium még szervezeti változások nélkül dogozik. Ez elsősorban a belügyminiszter felelőssége volt, másodsorban az igazságügyi miniszteré, de politikai következményei a miniszterelnököt sújtották. Németh Miklósnak nagy volt a felelőssége, mert a biztonsági szolgálatok átalakulására vonatkozó törvényjavaslat már hetek óta az asztalán volt, de nem foglalkozott vele.¹⁷⁹

¹⁷⁷ Ripp, 515. l.

¹⁷⁸ Györgyi.

¹⁷⁹ Berecz.

Mikor a botrány kitört, a miniszterelnök tanácskozássra hívta szűkebb környezetét. Az volt a kérdés, hogy lemondassák-e a belügyminisztert. A vélemények megoszlottak. Pozsgay Imre ellenezte, Kulcsár Kálmán igazságügyi miniszter támogatta a lemondatást. Mentegetőzésképpen a belügyminiszter többször felhozta azt az érvet, hogy az alkotmánymódosítás során 1990. május 30-i határidőt szabtak meg az alaptörvénnyel ellentétes jogszabályok hatályon kívül helyezésére. Formailag igaza volt, de a politikai helyzetet és a következményeket tekintve ez súlyos „csúsztatás” volt, mert a kerekasztal-tárgyaláson megegyezés született, amelyet elfogadott a kormány is. A Belügyminisztériumnak annak szellemében végre kellett volna hajtania az átalakítást.¹⁸⁰

Következményeit tekintve azért jelentett problémát a Belügyminisztérium működésének elmaradt újraszabályozása, mert a különböző későbbi átvilágítási jogszabályok egyebek mellett az akkori illegális iratmegsemmisítésre vezették vissza azt, hogy feldolgozatlan maradt a múltnak ez a része. Vagyis: a dokumentumanyag ekkor kialakult hiányos voltára hivatkozva vonták kétségbe az átvilágítás megvalósíthatóságát.

Azáltal, hogy új alkotmány és új büntetőrendelkezések születtek, számos korábbi eljárás törvénytelennek minősült. Nevezetesen a III/III-as, és a III/II-es titkosszolgálati szervezeti egységek tevékenysége utólag jogellenesnek minősült, és „mivel jogellenesen szereztek emberekről adatokat, ezeket meg kell semmisíteni”. Ez hamis, de hatásos érvelés volt, és a belügyi szervek ennek alapján kezdték megsemmisíteni az iratokat. Amikor ez az akció nyilvánosságra került, sikerült leállítani az iratmegsemmisítést, mondván, a megfigyelési tevékenység és az adatgyűjtés a bekövetkezett jogszabályi változások folytán ugyan jogellenesnek minősült, ám ez nem lehet akadálya annak, hogy a hajdani jogellenes tevékenységet feltárják.¹⁸¹

Fejti György állítása szerint politikai megrendelésre iratmegsemmisítés nem történt. De mivel nem lehetett pontosan tudni, hogy az újonnan létrejött szervezetek tagjai közül hányan voltak kapcsolatban a III/III-as ügyosztállyal, a kellemetlenségek az újonnan szerveződő politikai csoportok számára is prognosztizálhatóak voltak. „Az egész elkezdett önálló életet élni. Lista készült a Belügyminisztérium átadása-átvétele kapcsán, talán több is. Ilyen listákat én is láttam. És aztán ezek sajátos célt szolgáltak annak a függvényében, hogy ki, mikor, mit látott szükségesnek elővenni.”¹⁸²

A Duna-gate botrányban sajátos szerepet játszott egy Végvári József nevű őrnagy, aki kiszolgáltatta az információkat az iratmegsemmisítés leleplezéséhez, és aki segí-

¹⁸⁰ Kulcsár.

¹⁸¹ Györgyi.

¹⁸² Fejti.

tette az SZDSZ politikusait abban, hogy bejussanak a dokumentumtárba. Azóta sem tisztázódott, hogy ezek a személyek vittek-e el dokumentumokat saját politikai céljaikra. Végvári ügye februárban ügyészségi megrovással zárult. Júniusban, amikor Györgyi Kálmánt főügyésszé választották, az ügy folytatására, illetve vádemelésre tett javaslatot, erre utasította a katonai ügyészséget. A bírósági határozat jogerősen és végérvényesen lezárta az ügyet.

Boross Péternek, az Antall-kormány titkosszolgálati miniszterének véleménye szerint a magyar belső elhárítás válsága 1985-ben kezdődött, „amikor azt érzékelték, hogy hiába írnak jelentéseket, semmi sem történik. A hatalom ugyanis hamarabb megrendült, mint a szervezet. A rendszerváltás rájuk zúdult, s elhatározták, hogy elkezdik szervezeten megsemmisíteni az anyagokat”.¹⁸³

Pozsgay Imre ennél sokkal kritikusabban emlékezik erre az eseménysorra: „Akkor volt egy olyan mendemonda, hogy ebben nagyon vastagon benne voltak az akkor még működő titkosszolgálatok. Az elképzelhető, hiszen nekik mindenképpen az volt az érdekük, hogy a rendszer zavartan működjék és zavarokat mutasson fel. Ezt el tudom képzelni. De – s ez máig megválaszolatlan kérdés – hol vannak azok az iratok, amelyeket 1990 januárjában a Belügyminisztériumból egy akcióval kivittek. Amit akkor mint valami rendszerváltó hőstettet mutattak be, holott egyszerűen közönséges betörés volt, jól előkészítve. Mert az számomra máig rejtély, hogyan lehet egy titkosszolgálati központba bemenni kamerákkal, hátizsákokkal és minden málhával együtt, és este 10-től hajnali 5-ig ott zavartalanul zsákmányolni. Ehhez némi segédlet kellett, nemcsak az az egy nyomorult őrnagy, aki a titkosszervezeti hierarchiában valahol az 50. sorban állhatott. Más erőknek is ott kellett lenniük. De a kérdésem, hol vannak azok az iratok, kik kezelik és mire használják?”¹⁸⁴

7.2. Az országgyűlési választások

Az Országgyűlés 1989. december 21-én – 1990. március 16-i hatállyal – kimondta saját feloszlását, Szűrös Mátyás ideiglenes köztársasági elnök pedig március 25-ére kiírta az országgyűlési választásokat.

¹⁸³ Beszélgetés Boross Péterrel. Készítette: Tulok Péter. A továbbiakban: Boross P. – **Boross Péter** (1928) jogász, politikus. 1971–1989 között a Dél-pesti Vendéglátó Vállalat igazgatója. 1989–1990-ben nyugdíjas. 1990-ben a Miniszterelnöki Hivatal politikai államtitkára (május–július), a titkosszolgálatokat felügyelő tárca nélküli miniszter (július–december), majd belügyminiszter. 1992-től az MDF tagja. 1993 decemberétől miniszterelnök.

¹⁸⁴ Pozsgay.

Még 1989 tavaszán sikerült Grósz Károlyt rávenni arra, hogy a politikai egyeztető tárgyalások megnyitása alkalmából ő mint az MSZMP főtitkára, az Országházban ünnepélyes nyilatkozatot tegyen, és mondja ki, hogy ő és az MSZMP az ország társadalmi, politikai átalakulását akarja, és érdekelt abban, hogy eljöjjön a szabad választások ideje. Ünnepélyesen deklarálja, hogy bármi legyen is a választási eredmény, az MSZMP nem fog a helyzet megváltoztatására hatalmi eszközöket igénybe venni.

1989 nyarán megjelentek az első, személyekre vonatkozó közvélemény-kutatási adatok és a népszerűségi mutatók. Az utóbbiakat ekkor Pozsgay Imre vezette, s ezzel összefüggésben megugrott az MSZMP népszerűsége is. Ekkor megerősödött a remény az MSZMP oldalán – és a rémület az ellenzék oldalán –, hogy esetleg mégis befutó lesz a választásokon. Ám 1990 tavaszára a helyzet gyökeresen megváltozott, a népszavazás, majd a Duna-gate alaposan megtépázta mind az MSZP, mind Pozsgay Imre népszerűségét.

A választásoknál már látszott, hogy két főerő alakult ki az ellenzéki oldalon: a nemzeti demokraták, vagyis a Magyar Demokrata Fórum, és a liberálisok, vagyis a Szabad Demokraták Szövetsége. A harmadik politikai erőt a szocialisták alkották. Akkor még azt remélték a szocialista párton belül, hogy a párt képes lesz a relatív többséget megszerezni, legalábbis erre kell törekednie. Ezt tükrözték Pozsgay Imre, Horn Gyula és Grósz Károly nyilatkozatai is, bár vérmes reményeik nem lehettek, mert az egykori MSZMP-tagság passzív magatartása addigra nyilvánvalóvá vált. 1989. október 10-én, az MSZP megalakulásának napján, az újonnan megválasztott pártelnök, Nyers Rezső bejelentette, hogy a tagság elsősorban az MSZMP átigazolt tagságából verbuválódik, és mintegy háromszázezres létszámú pártot remélnek. Ezzel szemben 1990 májusáig, az átigazolások határidejéig ezt mintegy negyvenezren kérték. Ez a tény már a választás előtt jelezte, hogy a mozgósító erő a remélnél sokkal kisebb lesz. A párttagság zöme úgy érezte, hogy megszabadult valamitől, és nem akart belépni egy újabb politikai vállalkozásba.¹⁸⁵

Pozsgay Imre – az MSZP kampányfőnöke – akkor már érezte a várható vereséget, de azt remélte, hogy az MDF fog győzni, és a rendelkezésére álló kommunikációs eszközökben az MSZP alternatívájaként az MDF-et ajánlotta. Az első forduló után, a második forduló előtt nyílt felhívásban arra kérte az MSZP szavazóit, hogy ahol a második fordulóra az MSZP-nek nincs jelöltje, ott az MDF jelöltjére szavazzanak. Ennek meg is lett a hatása.¹⁸⁶ A második fordulóban az MDF elsőprő győzelmet aratott, és a sikerben jelentős mértékben benne volt egyebek mellett Pozsgay Imre felhívása is.

¹⁸⁵ Pozsgay.

¹⁸⁶ Pozsgay.

Az MDF és az SZDSZ közötti versengés az egyeztető tárgyalások lezáródása után azonnal megkezdődött, és ez nemzetközi téren is megindult – az értékes kapcsolatokért. Ebben a versenyben az SZDSZ által terjesztett legsúlyosabb vád az „antiszemita MDF” volt. 1989 októberében egy washingtoni konferencián Jeszenszky Géza meglepődve találkozott először rendkívül éles megfogalmazásban ezzel a váddal, amit a konferencián résztvevő Demszky Gábor nagyon hangsúlyozottan képviselt. A háttérben megjelent Magyar Bálint is, aki akkor az Amerikai Egyesült Államokban tartózkodott. Jeszenszky akkor még próbálta őt szembesíteni azzal, hogy ez nemcsak megalapozatlan vád, hanem káros is Magyarország számára. Néhány cáfoló tény mellett azzal érvelt, hogy nem lehet tudni, ki fogja megnyerni a választást, de ha elterjed Amerikában és a világban, hogy az MDF egy nacionalista és antiszemita párt, és netalán megnyeri a választást, nagyon nagy hátrány lesz az ország általános megítélése szempontjából. Ez pedig nemcsak az igazságnak nem felel meg, hanem az ország jövőendő érdekeinek sem. És ha az ország nem kapja meg a szükséges és remélt politikai, anyagi, erkölcsi támogatást e vád miatt, vagy e támogatás akár csak gyengül, akkor az egész ország, és ők is, mint esetleges ellenzéki párt is ennek kárvalottjai lesznek. Az SZDSZ amerikai kampánya az MDF ellen azonban tovább folytatódott, és 1990 tavaszán több cikk is megjelent az amerikai vezető lapokban az antiszemita veszélyről.¹⁸⁷

Az MSZMP 1989 októberi kongresszusán lezajlott események végérvényesen eloszlatták azt a reményt, hogy az MDF és a Pozsgay vezette új párt koalícióra léphet. Az SZDSZ fokozódó antikommunista kampánya pedig versengésre kényszerítette az MDF-et ebben az „antikommunista” mezőben is. Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy Pozsgay nem vált ki az MSZMP-ből és nem alapított új pártot, az MDF reményei egy elfogadható utódpart megalakulását illetően teljesen összeomlottak. Csoóri Sándor maga fújta meg a harci riadót, hogy irányváltás kell, tovább így nem folytathatják. Bíró Zoltán ügyvezető elnök – aki kizárásáig tagja volt az MSZMP-nek – bejelentette lemondását, és az elnökválasztási procedúra megkezdődött. Minden „alapító atyának” feltételezték a kérdés, hogy vállalja-e az elnökséget, és azt mind visszautasította. Az a törésvonal tehát, amely az alapítás szellemi lendületét képviselő „atyák” és a napi politikus szerepre képes „újak” között húzódott, hirtelen elmélyült, és kiderült, hogy az MDF új elnöke nem az alapító atyák közül fog kikerülni. Aminek okait

¹⁸⁷ Beszélgetés Jeszenszky Gézával. Készítette: Bába Iván. A továbbiakban: Jeszenszky. – **Jeszenszky Géza** (1941) történész, politikus. 1981-től az MKKE (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem) docense, 1989–90-ben a Társadalomtudományi Kar dékánja. 1987-ben a Magyar Demokrata Fórum alapító tagja, 1988-tól az Országos Választmány tagja, 1990-től az elnökség tagja. 1990–1994 között külügyminiszter.

keresve azt mondhatjuk, hogy annak a szellemi alkatnak, szociokulturális hagyománynak, amit az MDF „alapító atyái” képviseltek, a lényegéhez tartozott ez a két-tós viszonyulás a politikához. Ők eredendően a morál, az esztétikum és a tudomány szférájában éltek, gondolkodtak és tevékenykedtek. Írók, költők, bölcsészek voltak valamennyien. Alkalmatlanok voltak arra, hogy a napi politikai munkában részt vegyenek. Úgy érezték, hogy azt a „szennyes politizálást”, amibe akarva-akaratlanul belesodródtak, értelmiségi lelkiismerettel nem lehet folytatni. Hitték, remélték, hogy találnak olyan embereket, akik az ő meggyőződésük szerint fognak majd részt venni a kormányzati szerephez kötődő politizálásban, ugyanakkor elidegenedtek azoktól a barátaiktól, akik vállalták ezt az aprómunkát. „Napról napra, újra és újra kénytelenek voltak rádöbbsenni, hogy ez a két magatartás, a szabad értelmiségi és a gyakorlati politikus magatartása nem egyeztethető össze. Ez az egész átalakulás egyik legtragikusabb sajátossága.”¹⁸⁸

Amikor az alapítók elhárítják az elnökségi jelölést, akkor merül föl Antall József neve. Először Kulin Ferenc veti fel, hogy legyen Antall József az MDF elnöke, erre Szabad György helyesel, majd Csoóri és a többiek csatlakoznak. Antall viszont kijelenti, hogy ez a javaslat őt nagyon megtiszteli, de választ a következő elnökségi ülésen ad. Akkor pedig feltételt támasztott, nevezetesen, hogy akkor vállalja, ha az MDF elfelejti a „semlegességi illúziókat”, mert nemzetközi értelemben olyan folyamatok indultak el Magyarország körül, amelyek ezt időszerűtlenné teszik. Ekkor, 1989. november elején az az álláspontja, hogy az átalakulási folyamat végigmegy az egész térségen, és egy-két éven belül a Szovjetuniót is eléri. Magyarországnak az a dolga, hogy megtalálja helyét az újjáalakuló Európában és a nyugati országok szövetségében, az MDF feladata pedig az, hogy eldöntse, melyik frakcióba ül majd be az Európai Parlamentben. A kereszténydemokrata irányultság mellett érvel, majd felszólítja az MDF elnökségét, hogy felejtse el a „harmadikutasságot”. Végezetül pedig az MDF felejtse el az MSZMP utódpártjával való bármiféle kapcsolatteremtés vágyát és lehetőségét is. Antall Józsefet e program jegyében választják meg az MDF elnökének. Bár az MDF választott szervei ezt az egyértelmű politikai irányváltást nem vitatják meg, Antall megválasztásával közvetve elfogadják. S ezzel a politikai programmal indul az MDF választási kampánya. Az a nagy kérdés, hogyan tudta Antall ilyen hamar megnyerni az MDF vezetését ehhez a radikális irányváltáshoz.

Az ő színrelépésének lélektani alapja a Csoóri–Pozsgay közti kapcsolat elhidegítése és az MDF-nek az MSZMP-utódparttól való kényszerű elhatárolódása volt. Az MDF politikai vákuumba került, és Antall ezt használta ki. Azt magyarázta az akkori vezetőknek, hogy ne legyenek doktrinerek, és ismerjék föl, hogy amit a népi baloldal

¹⁸⁸ Kulin.

fontosnak, „szentnek tartott”, az a legkövethetőbb módon a nyugat-európai, ezen belül a nyugat-német kereszténydemokráciában valósul meg. Ami ott jól működött az elmúlt évtizedekben, az követhető. Noha nem kell semmit kritikátlanul Magyarországra plántálni, de a velük való szoros együttműködésben ki tudnak alakítani egy olyan platformot, amely átvezetheti Magyarországot ezen a válságon. Antall egyébként már akkor körvonalazta, hogy ő szélesebb együttműködésre gondol a magyar belpolitikai téren is. Potenciális szövetségeseinek tekinti az akkor még bizonytalan körvonalú Kiszgazdapártot és a kereszténydemokrata pártkezdeményt is. Szerinte ezeket az MDF-nek támogatnia, segítenie kell. Egy későbbi, 1991-ben tartott beszédében érik be az az elképzelése, hogy az MDF azért esélyes a rendszerváltoztatásra, mert középen áll, integrálni tudja a kiszgazdákat és a kereszténydemokratákat is, és a „jobb érzésű” népi baloldalt is. Ezért ez lehet az a nemzeti erő, amely alapját képezheti egy hosszabb távú rendszerváltoztató folyamatnak.

A Fidesz választásokra való felkészülése már 1989 októberében elkezdődött azzal a belső vitával, hogy egyáltalán induljanak-e a választásokon. Nem merült föl komoly érv ellene, egyértelmű volt az indulás szándéka, de a vitát lefolytatták. Ennek érdekében a Fiatal Demokraták Szövetsége 1989 októberében formálisan is párttá alakult. Akkor négy százalékos volt a parlamenti küszöb, és úgy számítottak, és januárban-februárban a közvélemény-kutatások is azt mutatták, hogy a parlamentbe jutás reális célkitűzés a számukra.

A választási kampány során a versengés lényegében három irányzat: a liberálisok, a szocialisták és a keresztény-konzervatív-nemzeti irányzat között folyt. A kampány hangvételét az SZDSZ-nek sikerült meghatározni és „antikommunista vetélkedővé”¹⁸⁹ alakítani. A népszavazás során aratott győzelem és a sikeres kampány annyira megerősítette a SZDSZ-t, hogy végül a választások megnyerésében reménykedett, nem is alaptalanul. A választások első fordulóját – március 25-én – ugyanis az MDF a szavazatok 24,72%-ával nyerte, s az SZDSZ mindössze 3,3%-kal kapott kevesebbet. Ám az április 8-án lezajlott második fordulóban az MDF elsőprő győzelmet aratott, s végezetül a 176 egyéni képviselőhelyből 114-et szerzett meg, míg az SZDSZ mindössze 35-öt. Az elemzések szerint az MSZP szavazók nagy része a második fordulóban az MDF-re szavazott, mert az SZDSZ fortissimóig vitt radikalizmusa sokakat egyre jobban megrettentett. Így az MDF a parlamenti mandátumoknak a 42,49%-át, az SZDSZ a 24,09%-át szerezte meg.¹⁹⁰ A Fidesz listán szerzett közel 9 százaléka a párttagok és szimpatizánsok számára is kellemes meglepetés volt. A Kiszgazdapárt 14%-ot kapott, és az MSZP is közel 14%-os választási eredményt ért el. Általános meglepetést okozott, hogy a KDNP bejutott a parlamentbe, a Szociáldemokrata Párt pedig nem.

¹⁸⁹ Ripp, 528. l.

¹⁹⁰ Ripp, 540. l.

7.3. A paktum

A Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások során a közjogi fordulatot az jelentette, amikor az ellenzék – 1989 nyarán – javasolta az ún. alkotmányerejű kétharmados törvények meghozatalát, kivédendő egy esetleges MSZMP-s fölényt az új parlamentben. (Mint már említettük, akkor még minden jel azt mutatta, hogy az MSZMP nyeri a választásokat.) A megállapodás szerint az új alkotmányban jogszabályok sokaságát sorolták fel kétharmados törvényként. Ám a helyzet gyökeresen megváltozott, a választásokat nem az MSZP nyerte, hanem az MDF, amely kisközös és kereszténydemokrata koalíciós partnereivel kormányozni készült. A kétharmados törvények meghozatalához, illetve megváltoztatásához – a választások eredményéből következően – nélkülözhetetlenné vált az SZDSZ támogatása. Antall alkut ajánlott az SZDSZ-nek. Ajánlata úgy szólt, hogy amennyiben közös megegyezéssel jelentősen szűkítik a kerekasztalnál megjelölt kétharmados törvények körét, és beemelik a konstruktív bizalmatlansági indítvány intézményét, akkor az SZDSZ-tag Göncz Árpádnak ajánlja a köztársasági elnöki tisztséget.

A megegyezést Antall József és Tölgyessy Péter kötötte meg. A tárgyalások április 27–29. között zajlottak, és titkosak voltak. Csak a megállapodás megkötésekor, a sajtótájékoztatóval szerzett róluk tudomást a közvélemény.

„A paktumban Tölgyessyn kívül az SZDSZ-ből senki sem vett komolyan részt – állítja Hack Péter. – Ha jól emlékszem a dátumra, május 2-án alakult meg az Országgyűlés, és vagy május végén, vagy június elején volt az SZDSZ küldöttgyűlése. Utólag azt gondolom, hogy ha valaki kívülről nézi a helyzetet, elképesztően abszurdnak találja. Visszatérünk a demokrácia kérdéséhez. Mert miközben ülésezett a párt – formális értelemben – legfontosabb döntéshozó testülete, eközben a kongresszus egyik szünetében Tölgyessy odajött és azt mondta, hogy nagyon-nagyon fontos dolgokról kell beszélnünk, ülünk le a kongresszus után. Látnyoson abszurd helyzet! Az igazi döntési kérdések ott vannak Tölgyessy táskájában, de erről senki sem tud a küldöttértekezleten, az ügyvivők sem. A párt vezetői sem tudják, hogy mik azok a kérdések, amiket ma el kell döntenünk. És akkor a küldöttgyűlés napján elmentünk Pető Iván lakására. Nem biztos, hogy mindenkit vissza tudok idézni, de biztos, hogy ott volt Tölgyessy Péter, Magyar Bálint, Pető Iván és Kis János. Ezen a megbeszélésen Tölgyessy elővett a táskájából egy füzetet, amiben kézzel írott feljegyzések voltak, és elmondta, hogy hetek óta intenzív tárgyalást folytat Antall Józseffel. Antallnak az a problémája, hogy a saját pártján belül nem tudott fontos kérdések megoldásához támogatást szerezni.”¹⁹¹

¹⁹¹ Hack.

Amint Antall és az MDF alapítói között megszakadt a bizalom e tárgyalások után, ugyanúgy megpattant valami Tölgyessy és az SZDSZ „öregjei” között is. Az SZDSZ „öregjei”, akik a kezdetektől mindenben részt vettek, kész helyzettel találkoztak. Talán a helyzet rövid távú hasznát látták, és ezért nem ellenezték azt, de a bizalmatlanság kialakult Tölgyessyvel szemben. „Nevezetesen hogy soha nem lehet tudni, a hátuk mögött kivel és miről állapodik meg. A bizalom az olyan, mint egy értékes porcelán. Ha egyszer megreped, akkor teljesen helyreállítani nagyon-nagyon nehéz.”¹⁹²

Tölgyessy tehát elővette füzetét, és elmondta, hogy Antallal egyeztet, aki hajlandó felajánlani, hogy az SZDSZ adja a köztársasági elnököt, és része a megállapodásnak egy alkotmánymódosítási csomag, amelyben a kormányozhatóságot biztosítják. Tölgyessy elmagyarázta az SZDSZ vezetőinek, hogy Antall azért ment bele a titkos megbeszélésekbe, mert attól tart, hogy az MDF meghiúsítja ezt, és nem tud létrejönni a megállapodás. A megállapodásnak része volt a médiakérdés is, de az kétharmados maradt azzal, hogy a pártatlanságot felügyelő testületet hoznak létre. Az ajánlatnak része volt tehát az alkotmánymódosítás, olyan kérdésekben, melyeket az EKA-tárgyalásokon nem sikerült keresztülvinni. Benne volt a köztársasági elnöki pozíció, a konstruktív bizalmatlansági indítvány és a média-megállapodás is. A kérdésről az SZDSZ-ben nem alakult ki éles vita. Az SZDSZ túl volt egy választási vereségen, és előtte volt egy olyan feladat, amelyről a párt döntő többségének fogalma sem volt. Nevezetesen: mit fognak a parlamentben csinálni?

Az, hogy Tölgyessy kommunikál Antallal, bizonyos értelemben természetes volt, hiszen ők viszonylag sok időt töltöttek együtt az EKA-tárgyalásokon, ugyanabban az albizottságban dolgoztak, és jó munkakapcsolatban voltak egymással. Antall az SZDSZ-ből – Gönczöt leszámítva – senki mással nem volt ilyen személyes ismeretségben.

Göncz Árpád kizárólag Antall József jelöltje volt. Az SZDSZ-en belül Göncznek nem volt meghatározó szerepe, tulajdonképpen a pártvezetés nem is akarta, hogy az ügyvivői testületbe bekerüljön. Az ő neve a szavazók között – műfordítóként, íróként – ismert volt, és sokan szavaztak rá, de nem volt különösebben aktív, nem ő volt a párt „agya” vagy működtetője, az ügyvivői testületnek öt-hat tagja sokkal aktívabb és meghatározóbb szerepet vitt. Nem volt senki, aki az SZDSZ-en belülről szeretne volna előtérbe helyezni őt, de Antall régóta személyesen ismerte, ezért bízott benne. Az SZDSZ-ben nem volt más, akit Antall elfogadott volna.

A paktum az MDF és az SZDSZ politikai megállapodása volt, részben a kormányzás sikeressége érdekében, részben pedig egy-két olyan szabálytól való megszabadulás érdekében, amelyen már túllépett az idő (például a demokratikus szocializmus

¹⁹² Hack.

és a polgári demokrácia együttes szerepeltetése az alkotmányban). Az Igazságügyi Minisztérium munkatársai a háttérben szakértőként működtek közre, részben a „problématérkép” kialakításában, részben a normaszöveg elkészítésében. Ez a munka sem volt publikus, és Antall József személyes felkérésére történt. Már ekkor kiválasztott néhány személyt arra, hogy a következő időszakban majd kormányzati munkájában is segítsék őt.

Az MDF részéről Kutrucz Katalin gondozta a politikai megállapodásból fakadó alkotmánymódosítást. Több lépcsős alkotmánymódosításról volt szó, melynek egyik része megelőzte a kormányalakítást, ilyen volt a miniszterelnök elnevezésének kérdése. Egy nagyobb módosító csomag elrendezte – egyebek mellett – a kétharmados törvények újraszabályozását és a köztársasági elnök megválasztásának a szabályozását. Az alkotmánymódosításnak részét képezte az önkormányzati törvénnyel kapcsolatos változás is, amely az 1989-ben elmaradt szabályozást pótolta. Végül az új címer meghatározásával is módosult az alkotmány.¹⁹³

Akkor, a választások után és a kormányalakítás előtt többször elhangzott a magyar közvélemény különböző köreiben az a kérdés, hogy miért nincs nagykoalíció. Miért nem a két győztes ellenzéki párt, az MDF és az SZDSZ alakít kormányt? Antall József azon az elvi állásponton volt, hogy a kezdődő magyar polgári demokráciának „a halálát jelentené” egy nagykoalíció. Véleménye szerint szüksége volt a mindenkori kormányzó hatalomnak egy nagyon erős ellenzékre, amely a „demokratikus féket benyomja” az ország védelmében.

A történetekkel kapcsolatban többféle vélemény él az MDF politikusainak emlékezetében. Az egyik értelmezés szerint¹⁹⁴ Antall – élvén elnöki jogaival – egy választmányi ülésen felhatalmazást kért arra, hogy kidolgozza a konkurens pártokkal kialakítandó viszony programját, amit meg is kapott, és ezután tárgyalta az ad hoc bizottság ezekről a kérdésekről. Nem az elnökség, nem a választmány és nem az országos gyűlés! Ők fogalmazták meg a megoldandó kérdéseket, jelölték ki azokat a pontokat, amelyekben meg kell egyezni a szabaddemokratákkal. Ilyen a törvények többségének „50%+1”-es keresztülvihetősége és a megmaradó kétharmados törvények felsorolása. Amikor az ad hoc bizottság elkészítette ajánlását és azt az elnökség elé vitte, Antall azt mondta, hogy csak akkor tud miniszterelnökséget vállalni, ha ezt az elnökség jóváhagyja. Ekkor Antall még nem volt megválasztott miniszterelnök, csak miniszterelnök-jelölt. Nagy vita kerekedett, de az elnökség végül is – utólag – szavazattöbbséggel támogatta a paktumot. Ezt követően a választmány elé vitte azt, és a választmány előtt is elmondta érveit. Azt mondta, hogy látja ennek sebezhetőségét, támadhatóságát, viszont nem tud elképzelni másfajta kormányzást, mint az

¹⁹³ Somogyvári.

¹⁹⁴ Kulin.

ellenzékkel való valamilyen megállapodás alapján. Abba nem megy bele, hogy majd minden kisebb súlyú törvéynél külön-külön kelljen egyezkedni az ellenzékkel. Attól tartott, hogy elmosódnak a határok a törvények között, és mindig vita tárgya lesz, hogy melyikhez mennyi támogatottság kell. A feltételeket elfogadta az MDF választmánya is, és Antall ezután vállalta el a miniszterelnökséget.

Egy másik értelmezési szempont szerint a megállapodás nem volt előkészítve, előzetesen az MDF egyetlen testülete sem vitatta meg. Antall utólag közölte a párt testületeivel és a parlamenti frakcióval, hogy megkötötte a megállapodást, és kéri az utólagos hozzájárulást. S azt is közölte, hogy ha nem járul hozzá a képviselőcsoport, akkor ő nem vállalja a miniszterelnöki megbízatást, ami egyértelmű zsarolásnak volt minősíthető. Az elnökségben is megdöbbenést váltott ki, mert a hír a sajtóban megjelent, miközben nem volt elnökségi ülés. Antall végigtárgyalta, aláírta és bejelentette.¹⁹⁵

Kiss Gy. Csaba emlékezete szerint, Antallnak volt egy előzetes kísérlete, amelyet csak utólag lehetett értelmezni. A két választási forduló között ugyanis a pártszékházban rendkívüli ülésre hívta össze az elnökséget, és név szerinti szavazást kért az SZDSZ-szel kialakítandó nagykoalíció támogattságáról. A 15 elnökségi tagból 12–13 volt jelen, és mindenki azt mondta, hogy „nem”. Ekkor látta, hogy miután az MDF elnökségével nem tudja keresztülvinni a nagykoalíciót, nyilvánvalóan más megoldást kell keresnie. És azt is érzékelhette, hogy a paktumot sem tudja előkészíteni, olyan erős az ellenállás. Ezért választotta azt, hogy kész helyzetet teremtsen.¹⁹⁶

Bár az államelnök alkotmányosan a parlamenti választásokat megnyerő párt jelöltje, a paktumnak, az együttműködési megállapodásnak része lett, hogy ezt a pozíciót a győztes párt átadja a szabad demokratáknak. Külön kikötés volt azonban, hogy a miniszterelnök mondhatja meg, hogy a szabaddemokraták közül kivel képes együttműködni mint államfővel. Így egyszerre kapta meg az SZDSZ a jelölés, a miniszterelnök pedig a vétó lehetőségét. A vétó úgy működött, hogy Antall „megsúgta”, kit nem vétózna meg. És ez történetesen Göncz Árpád volt.

Jeszenszky Géza, Antall József bizalmasa is csak néhány nappal korábban értesült Antall szándékáról. Arról tájékoztatta őt, hogy van egy ötlete: nem az SZDSZ-nek mint pártnak, hanem személy szerint egy embernek, az SZDSZ-hez tartozó Göncz Árpádnak kínálná az elnöki posztot, és cserében az SZDSZ-t rávenné a kétharmados törvények jelentős korlátozására. Ennek az ötletnek a háttérében az állt, hogy Göncznek jól hangzó múltja volt. Egyrészt a kiszagda politikus Kovács Bélának volt a titkára 1946-ban, annak a szovjetek által történt elhurcolása előtt, tehát adott volt a kiszagda háttér. 1956 kapcsán pedig nemcsak életfogytiglani börtönre ítélték, hanem annak a memorandumnak, amit elsősorban a kiszagdavezetés készített – és ebben

¹⁹⁵ Kiss Gy.

¹⁹⁶ Kiss Gy.

Antall is benne volt –, és Bibó István fogalmazott meg, s amit a közvetítés reményében Indiába juttattak el, Göncz Árpád volt a közvetítője. Erre a történelmi pillanatra megy vissza Antall és Göncz személyes ismeretsége, barátsága. Később az Emberi Jogok Ligájának és más társaságoknak az Orvostörténeti Múzeumban sorra került találkozóin Göncz Árpád is sokszor részt vett. Antall ekkor úgy látta, hogy a paktummal működőképesse válik a parlament és a kormány, és olyan elnöke lesz az országnak, akivel együtt tud működni.¹⁹⁷

Szűrös Máttyás *Cselekvő politikával a magyarságért* című dokumentumgyűjteményében közöl egy dokumentumot, amely így szól:

„Szűrös Máttyás úrnak, a Magyar Köztársaság elnökének, Országház:

Tisztelt Elnök Úr!

A Magyar Demokrata Fórum és a Szabad Demokraták Szövetsége megállapodott abban, hogy az országgyűlés elnökének Göncz Árpádot, első alelnökének pedig Szabad Györgyöt jelöli.

Üdvözlettel: dr. Antall József és dr. Tölgyessy Péter

1990. április 29.”

Sajátos színfoltja a történetnek, hogy valamivel előbb, valamikor a választások idején Göncz Árpád felkereste Szűrös Máttyást dolgozószobájában a Parlamentben. Érzékelte, hogy ő lesz az új elnök, és szét akar nézni. Szűrös ekkor jött rá, hogy a tudta nélkül zajlanak az események. Majd megkapta a levelet, amelyből világossá vált számára, hogy a megegyezés létrejött, Göncz Árpád lesz a köztársasági elnök.¹⁹⁸

Pozsgay Imre keserűséggel fogadta a paktum megszületését, csalárdságnak tekintette azt. Csoóri pedig gyűlést hívott össze Antall Józsefet „megvallatni”. Pozsgay ott azt mondta, hogy „eladta a saját választóit. A választók ugyanis nem egy ilyen paktumra és nem egy nagykoalícióra szavaztak, hanem a nemzeti oldalra adták a voksaikat”. Antall az ország pénzügyi helyzetére hivatkozott, mondván: így tudta kivédeni a nagykoalíciót, és így tudta megmenteni a Nemzeti Bank devizakészleteit. Az MDF párttagsága is csalódottan fogadta a döntést, és éppen a „lakiteleki szellemet” őrző garnitúra fogadta azt szinte arcucsapásként.¹⁹⁹

¹⁹⁷ Jeszenszky.

¹⁹⁸ Szűrös.

¹⁹⁹ Pozsgay.

A paktummal az SZDSZ nem várt sikert ért el, s annak ellenére, hogy a nagy rivális MDF-fel szemben elveszítette az országgyűlési választásokat, ölébe hullott a köztársasági elnöki pozíció. Amint a későbbi belpolitikai események bebizonyították, az SZDSZ ezt a hídfőállást egyáltalán nem tekintette szimbolikus posztnak, hanem minden kínálkozó alkalommal kihasználta politikai céljai érdekében.

Antall József pedig a paktum elfogadtatásával az MDF minden fórumán megerősítette helyzetét, és végleg kiszorította az MDF gyakorlati vezetéséből az alapítókat, illetve a „nép-nemzeti” vonulat képviselőit. Ekkor, a választások megnyerése után, a kormányalakító koalíciós tárgyalások végén az a feltétel, mely szerint csak a megállapodás elfogadása esetén vállalja a miniszterelnökséget, nyilvánvaló zsarolás volt, hiszen akkor már az MDF-en belüli folyamatok és a kormányalakítás kényszere semmiféle más személy jelölését nem tette lehetővé. Antall József azt is pontosan tudta, hogy a konstruktív bizalmatlansági indítvány elfogadtatásával gyakorlatilag elmozdíthatatlan pozícióba kerül, s a következő parlamenti választásokig egyetlen párton belüli feladata a frakció támogatásának biztosítása marad. A párt megválasztott szerveinek és tisztségviselőinek véleménye ebben az összefüggésben és ettől a pillanattól kezdve másodlagossá vált.

7.4. A kormányzás kezdetei

Következtek a kormányalakítási tárgyalások és a kormány összeállítása. Antall József hamar kifejezésre juttatta, hogy – a választási eredményből következően is – koalíciós kormányzás lesz, és természetes szövetségesnek a kisgazdákat és a kereszténydemokratákat tartotta. Úgy kezdte a tárgyalásokat a másik két párttal, hogy lehetőség szerint a két párt vezetőségét bevonja a kormányba is. Ezzel a koalíciós kormányzás minden problémáját a kormányon belül lehetett kezelni. Ilyen helyzetben a kormánydöntés koalíciós döntés is volt. Surján László esetében tehát, aki akkor a Kereszténydemokrata Néppárt elnöke volt, egyértelműen adódott, hogy kormánytag legyen.

Nehezebb volt a kisgazdák problémája. Ők ugyanis az egész választási kampányt azzal a jelszóval vívták meg, illetőleg vitték sikerre, hogy „reprivatizáció” kell, mindenki kapja vissza, amit elvettek tőle. A legnagyobb feladat Antall számára e kérdés megoldása volt. A kisgazdák kijelentették, hogy csak akkor hajlandóak a kormányba belépni, ha a kormányprogram legfontosabb alapeleme a reprivatizáció lesz. Antall ekkor a machiavellizmus mesterművét alkotta meg – az alábbi módon.

Megjelent nála egy ötfős tárgyalódelegáció, a teljes kisgazdavezetés, tehát Nagy Ferenc József, a párt elnöke, valamint az elnökség tagjai: Gerbovics Jenő, aki az ügynevezett Parasztszövetséget képviselte, Kis Gyula, a főtitkár, és Győriványi Sándor.

Utóbbit a kisgazdák azért vették be az elnökségbe, hogy legyen ott egy régi, „igazi” kisgazda is, aki a történelmi jogfolytonosságot képviseli. És jelen volt Torgyán József is, aki a politikai hierarchiában ekkor kezdett egyre följebb kerülni. Antall József lényegében mindent egy lapra tett fel, amikor közölte, hogy ő más feltételt szab. „Akkor van koalíció, ha nincs reprivatizáció”, cserébe viszont fölajánlotta, hogy akik ott vannak – Torgyán József kivételével – mindannyian miniszterek lesznek, és bekerülnek a kormányba. Torgyán pedig – mint kitűnő debatter – legyen a Kisgazdapárt frakcióvezetője. Közölte, hogy „ott a szomszédos iroda, kapnak fél órát arra, hogy ezt megbeszéljék”. Ezzel a feltétellel hajlandó koalíciós megállapodásra lépni velük. A kisgazdák először felháborodtak, azután átvonultak a terembe, majd fél óra múlva visszajöttek, és közölték, hogy áll az alku. Ezt azonnal papírra vetették és aláírták. Meglett a négy kisgazda tagja a kormánynak. A történelmi hagyomány alapján a földművelési tárca Nagy Ferenc József, a Kisgazdapárt elnökeé lett, a munkaügyi tárcát megkapta Győriványi Sándor. Gerbovics Jenő és Kis Gyula pedig tárca nélküli miniszteri posztot kapott.²⁰⁰

Antallnak az is elve volt, hogy ahol MDF-es miniszter van, ott koalíciós legyen az államtitkár. Egy kivétel volt ez alól: a Külügyminisztériumban Jeszenszky Géza külügyminiszter mellett Katona Tamás államtitkár is MDF-es volt.²⁰¹

Május 2-án összeült az első szabadon megválasztott országgyűlés, mely elnökévé választotta Göncz Árpádot, aki ezzel a köztársaság ideiglenes elnöke lett, és ő felkérte Antall Józsefet a kormányalakításra.

Németh Miklós így emlékezik vissza a kormányzás átadására: „Eltökéltem, hogy a kormányt másképpen fogom átadni, mint ahogyan átvettem, amikor Grósz Károly egy zárt borítékot és egy üveg whiskyt hagyott rám, semmi mást. Minden miniszterem írásos leltárt készített, és utasítást kapott, hogy az új minisztert személyesen fogadja, tájékoztassa, és mutassa be neki a minisztérium legfontosabb munkatársait. Mindenekelőtt azonban összeállítottunk egy 38 oldalas listát, amelyen tételszerűen felsoroltuk a függőben lévő és várható ügyeket, amelyekkel a következő kormánynak és az egyes minisztériumoknak kell majd foglalkozniuk... Antall József, az utódom megkapta a minisztériumok zárójelentését, és ehhez én számára hozzátettem még egyes kormányfői papírokat: a Nemzeti Bank legutolsó jelentését, a költségvetés helyzetéről szóló utolsó értékelést, és mást, így például...a »Duna-gate« révén ... hozzám került ügynöklistát.”²⁰²

Antall kapott még egy három évre kitekintő gazdasági programot, valamint – tekintettel az Alkotmány „ideiglenes” jellegére – egy alkotmánytervezetet. A Nemzeti

²⁰⁰ Kajdi.

²⁰¹ Balsai.

²⁰² In Oplatka–Németh, 339. l.

Bank jelentésének átadásakor Németh Miklós csatolta az IMF-delegáció igazoló jelentését az adósságállományról szóló adatok hitelességéről.²⁰³

Németh Miklós 1990. május 2-án, a szabadon választott országgyűlés alakuló ülésén, az alábbi szavakkal köszönt le miniszterelnöki tisztéről:

„Mintegy 16 hónappal ezelőtt ebben a teremben, de egy másik Országgyűléstől kaptam a feladatot és a bizalmat, hogy a történelemben minden bizonnyal ritkaságnak számító folyamatban vezessem a kormányt. Ezt a folyamatot ma már közhelyszerűen békés átmenetnek nevezzük. Csaknem el is koptattuk a fogalmat, holott hihetetlen érték, hogy az nem maradt elvont fogalom, hanem a szemünk láttára vált valósággá... Az általam vezetett kormány és személy szerint én is hittem abban, hogy ez megvalósítható... Vállaltuk, hogy ennek az átmenetnek legyünk a kormánya, egy percre sem gondolva arra, hogy szerepünk – de főleg felelősségünk – átmeneti. A mi munkánk gyümölcsének tekintem – ezért nem keserű, hanem édes a szájam íze –, hogy ma önök előtt benyújthatom kormányom lemondását.

Sokan úgy tartják, hogy politikai öngyilkosságot követtünk el, hiszen a régi hatalmi rendszer lebontásáért folytatott küzdelemünk gyümölcsként mi magunk végül is kiszorultunk a végrehajtó hatalomból. Én azt mondom: ez mindennél jobban bizonyítja, hogy a rendszerváltásért nem azért dolgoztunk, hogy más formában átmentsük saját hatalmunkat, hanem azért, hogy egy parlamenti demokráciában éljünk... Mindenesre elmondhatjuk: működőképes országot hagyunk hátra. Remélem és kívánom, hogy a hosszabb távon megoldandó feladatokhoz – és csakis azokhoz – a következő kormánynak sikerüljön nagyobb türelmet nyernie a társadalomtól, mint amit a mi kormányunk kapott a hatalomért harcba indulóktól.”²⁰⁴

Május 22-én Antall József benyújtotta kormányprogramját és ismertette kormánya névsorát. Az országgyűlés ezt elfogadta, és az új kormány megkezdhette működését.

²⁰³ Oplatka–Németh, 340. l.

²⁰⁴ In Oplatka–Németh, 342. l.

8. A DEMOKRÁCIA ELSŐ ÉVEI

8.1. Beláthatatlan nehézségek

Az Antall-kormány hivatalba lépésével Magyarországon végérvényesen megtörtént a fordulat. Deklarált politikai célját, a békés, tárgyalásos átmenetet és a jogállamiság megteremtését a politikai elit – közös erőfeszítéssel – elérte.

Antall József valószínűleg halálos betegen kezdte a kormányzást, többek véleménye szerint ezt akkor már maga is tudta. Nem volt véletlen, hogy Batthyány Lajos képe függött a szobájában. Elszántsággal akarta szolgálni az országot, de tudta, hogy bele fog halni.

Amikor az új magyar kormány hivatalba lépett és legálisan hozzáférhetett a kormányzati iratokhoz, mindenki arra döbbsen rá, hogy a kormányzati iratanyag milyen hiányos. Fömlált a kormány, és kezdte feltárni, hogy egyáltalán mit örökölt. Bár Németh Miklós kötelezte minisztereit a hivatalos és szakszerű átadásra, az apparátus ezt nem minden esetben teljesítette. Az a gazdaságpolitikai részleg, amely a Németh-kormány időszakában Medgyessy Péter vezetésével benn ült a kormányhivatalban, teljesen üres irodákat hagyott hátra, semmilyen írott anyag nem maradt utánuk. Ezek a „szocialista hivatalnokok” aztán különböző gazdasági kutatóintézetekben évekig nagyon jól megélték abból az adatbázisból, amit kivittek a kormányzati irattárból. Az Antall-kormány pedig azzal kezdte ténykedését, hogy próbálta föltérképezni, ténylegesen milyen is az ország gazdasági helyzete.²⁰⁵

Az MDF-kormánynek olyan léptékű feladattal kellett megbirkóznia, olyan nagy társadalmi, gazdasági, külpolitikai problémátengerrel, melynek láttán teljesen jogos volt Antall jelzője, a „kamikaze-kormány”. Az egész magyar tervgazdaság, az állami tulajdonra épülő gazdaság és a szovjet piac összeomlott, és a munkanélküliség mint társadalmi probléma egyik pillanatról a másikra szakadt a kormány nyakába. És a kormánynek a közigazgatás, a kormányzati rendszer működtetésében nem lehettek tapasztalatai, hiszen – ahogy akkor mondták – bár különböző életkorú emberek lettek politikusok, parlamenti képviselők, de a *politikai életkora* mindenkinek ugyanannyi volt. Mindegy volt, hogy valaki ötvenöt éves múzeumigazgatóból lett miniszterelnök, vagy huszonnégy éves egyetemistából lett parlamenti képviselő. 1991-ben ugyanúgy egyéves volt – demokratikus politikusként.²⁰⁶

Történelmileg precedens nélküli helyzet jött létre, amelyben a szocialista állapotot kellett visszaalakítani plurális demokratikus társadalommá. Ez a feladat minden előkép

²⁰⁵ Kajdi.

²⁰⁶ Deutsch.

nélkül zúdult rá a politikusokra. A kormányváltás idején a devizatartalék minimális volt, az államadósság pedig 21 milliárd dollár. El-elhangzott az ötlet, hogy Magyarország ne fizesse vissza az adósságot. De Antall és a kormány úgy döntött, hogy fizetni kell, mert ha Magyarország kiszorul a hitelpiacról, összeomlik a gazdaság.

1990 nyarán az Antall-kormány elbocsátotta a Nemzeti Bank akkori vezetőjét, Bartha Ferencet, és kinevezte Surányi Györgyöt, aki nem sokkal azelőtt jött haza a Nemzetközi Valutaalaptól. E személyi váltás előzménye jól mutatja az új kormány helyzetét. Éppen elkezdte az Antall-kormány a működését, amikor kiderült, hogy Bartha Ferenc, a Nemzeti Bank elnöke nincs Magyarországon, hanem hónapokig elhúzódozó világ körüli előadássorozatot tart. Antall ezen egy kicsit csodálkozott, de nem tulajdonított neki túl nagy jelentőséget mindaddig, míg egyszer csak elkezdte kapni a hivatalos külügyi jelentéseket a körútról. Ezekből értesülhetett a bankelnök mondandójának lényegéről, mely szerint Magyarországon olyan kormány alakult, amely hónapokon belül meg fog bukni. Teljesen felesleges tehát támogatni, mert hamarosan újra választást kell kiírni, új kormány fog alakulni. Antall ekkor hazarendelte, és leváltotta. (Akkor még a Nemzeti Bank kormányfelügyelet alatt működött.) Nem sokat gondolkozott azon, hogy ki legyen az utód, ugyanis Surányi Györggyel 1989 őszétől már MDF-elökként is folyamatosan kapcsolatot tartott. Sokra tartotta, sok kérdésben egyeztetett vele. Az új gazdaságpolitika kialakításában Surányi háttéremberként végig részt vesz. És a kardinális kérdésben, az államadósság ügyében Surányi is azon az állásponton volt, hogy Magyarország ne jelentsen csődöt, fizetésképtelenséget, hanem mindenképpen próbáljon törleszteni. És ekkor megkapta Surányi azt a felhatalmazást is, hogy készítsen elő egy új, modern jegybanktvörvény-tervezetet.²⁰⁷

8.2. Az önkormányzati választások

1990 őszére, az önkormányzati választásokra gyakorlatilag elfogyott a kormánytöbbség társadalmi támogatottsága, és az önkormányzati választásokat a Fidesz nyerte meg. A második helyen az SZDSZ végzett, és csupán a harmadik lett az MDF. A Fidesz és az SZDSZ nagyon sok helyen választási szövetségben indult, és végeredményben elsöprő ellenzéki győzelem és nagyon komoly kormánypárti vereség született.

Bár korábban is jöttek az MDF szervezetektől kritikus levelek, megjegyzések, kérések az elnökséghez, az MDF elnöksége nem reagált a jelzésekre. Antall azt

²⁰⁷ Kajdi.

akarta, hogy „ne szóljanak bele”. Bár sokan tudták, hogy az MDF nincs eléggé megszervezve, nincs infrastruktúrája, és a következő választást elveszti, Antallt nem lehetett befolyásolni.²⁰⁸

Az 1990-es önkormányzati választást az MDF nem a gazdasági problémák miatt veszítette el. A taxis blokádnak az önkormányzati választások után zajlott le, még nem voltak ismertek a megszorító intézkedések, az emberek hétköznapi életkörülményeire hátrányos hatást gyakoroló kormányzati döntések száma még csekély volt. Az önkormányzati választási vereség igazi oka a parlamenti választás után elkezdődő médiaháború volt, melynek a médiatörvény megalkotásával kapcsolatos kérdések csupán a második szakaszát jelentették. Az első szakaszban az ún. *médiaelit* és az *új politikai elit* között nyílt konfrontáció jött létre. És az elsősorban MSZP–SZDSZ szimpatizáns „médiaelit” mindent megtett a kormány megbuktatásáért. Másrészt az MDF-kormány politikusai nem ismerték a demokráciában nyilvános szerepet vállaló politikus magatartásának szabályait. Az ellenzék sem volt ezzel tisztában, de az ellenzék nem volt kormányon, tehát a tapasztalatlanságának így nem voltak közvetlen következményei. Az MDF politikusai a „nagyon tisztességesen, nagyon becsületesen politizáló” értelmiségi magatartást folytatták tovább, ami az új helyzetben, a hatalmas „médiellenszélben” kevésnek bizonyult. Nem voltak „kedvesek”, nem voltak „szerethetőek”, nem beszéltek az emberek nyelvén, azt gondolták, hogy azt kell tenni, amit eddig tettek, mert az igazság az ő oldalukon van. Nem tudták, hogy a demokrácia alapszabálya szerint az igazat úgy kell elmondani, hogy azt el is fogadják és el is higgyék az emberek. Az új kormány politikusai azt gondolták és hirdették, hogy „az emberek baja, ha nem hiszik el”. Teljes kommunikációs vereséget szenvedtek.²⁰⁹

8.3. A taxisblokádnak

1990 őszén, a taxisblokádnak pillanatában vált nyilvánvalóvá, hogy a kormány nem tartja kezében a titkosszolgálatokat és a rendőrséget, nem ellenőrzi az országban zajló előkészületeket. A taxisblokádnak az egész társadalmat sokkolta. Azóta is megválaszolatlan a kérdés, hogy akkor valójában kiknek a kezében voltak a titkosszolgálatok.

Antall akkor már beteg volt. Az ország gazdasági helyzete nem javult, Magyarországnak nyolc napra elegendő üzemanyag-, illetve energiatartaléka volt. Ez még ahhoz sem volt elegendő, hogy ha pánikhelyzet alakul ki és felvásárlás kezdődik, az

²⁰⁸ Kiss Gy.

²⁰⁹ Deutsch.

ország akkor is kibírja. A kormány tudta, hogy ki van számítva minden, és intézkedéseket tett, hogy valamilyen energiatartalékhoz hozzájusson. Ezeknek a folyamatoknak az elindítása, illetve sikeres megvalósulása több hónapot vett igénybe, tehát lehetetlen volt azonnal orvosolni a veszélyes helyzetet. Úgy döntött, hogy megemeli a benzin árát. Ám – a felvásárlási lázat megelőzendő – ezt a szándékot az utolsó pillanatig tagadta, majd bejelentette.

Ennek hatására elindult a krimibe illő folyamat. A bejelentés után a Kossuth téri virágágyásokat, amelyek a tér szélén ki voltak rakva – mert akkor már bizonyos nemzetközi feszültségek miatt próbálták védeni a Parlamentet –, a rendőrök távolították el. Kajdi József miniszterelnökségi államtitkár kérdésére, hogy miért teszik ezt, az ügyeletes rendőrparancsnok közölte, hogy taxisdemonstráció lesz. Bár az államtitkár tiltakozott, mondván, nem tarthatnak demonstrációt a taxisok, hiszen azt két nappal korábban be kell jelenteni, a válasz az volt, hogy ők azt a parancsot kapták a BRFK vezetésétől, hogy a taxisok itt demonstrálhatnak.

Az este folyamán egyre több taxis gyűlt össze, és a Parlament lépcsőjénél hangosbemondóval szították a hangulatot a szónokok. Az indulatok egyre magasabbra hágtak, és már nemcsak arról szólt a felhívás, hogy tiltakoznak a benzináremelés ellen, hanem arról is, hogy kényszerítsék rá a kormányt, azonnal vonja vissza azt. És hogy nyomatékosabbá tegyék követelésüket – mondták a taxis szónokok –, foglalják el a hidakat. Amikor a rendezvényt biztosító rendőrök a szándékot bejelentették a központnak, onnan azt a választ kapták, hogy „nem kell komolyan venni”.

Amikor Kajdi József államtitkár Barna Sándortól, Budapest akkori rendőrfőkapitányán számon kérte a történeteket, és felvetette, hogy meg kellene akadályozni a hidak blokádját, a rendőrfőkapitány azt mondta, hogy „komolytalan a dolog, nem kell ezzel foglalkozni”. Az újabb figyelmeztetésre pedig azt válaszolta, hogy „reggelig úgyis hazamennek”. Másnap reggelre látszott, hogy mégsem „komolytalan” a dolog. Nyolc órától megtörtént Budapest blokádja, és útelzárási akciók kezdődtek az egész országban. Ettől kezdve a kormány folyamatosan ülésezett. Antall József ekkor kezdett ébredezni az operációs altatásból. Még a kórházi ágyán magához vette az irányítást, amiről senki sem tudott, mert mindenki úgy tudta, hogy a belügyminiszter vezényli a folyamatot. A kormány megpróbált bizonyos intézkedéseket tenni. Az első intézkedési kísérlet az volt, hogy a honvédség polgári építő nehézjárművekkel tisztítsa meg a gócpontokat. Ha nem hajlandóak a taxisok levonulni, akkor a rendőrséget is igénybe kell ehhez venni. Horváth Balázs belügyminiszter alá is írta ezt a határozatot, és a sajtóban is elhangzott, hogy a kormány fel fog lépni, tehát inkább mindenki menjen haza békében. A köztársasági elnök azonban azonnal kiadott egy főparancsnoki határozatot és kommunikét. A magyar köztársasági elnök békeidőben ugyan nem „gyakorló főparancsnok” és semmilyen joga nincs közvetlen

utasítás kiadására a honvédelmi erőknek, de Göncz Árpád ezt megtette. Nyilvánvalóan mások készítették elő és írátták alá vele. A kommuniké megtiltotta a honvédségnek, hogy a helyzetbe beavatkozzon.

Antall azt az utasítást adta, hogy azonnal le kell ülni tárgyalni a taxisok vezetőivel. Ám akkor már nemcsak a taxisok demonstráltak, hanem a kamionsofőrök is. És a helyzet közvetlen politikai felhangot kapott, amikor az SZDSZ a taxisok mellé állt, és lemondásra szólította fel a kormányt. A kormányülésen Boross Péter vetette föl az ötletet, hogy hívják át Göncz Árpádot, és kérjék meg arra, hogy – mivel Antall utasítására elkezdődnek a tárgyalások – szólítsa fel a taxisokat, hagyjanak föl a blokáddal.

A kormány tehát felkérte az elnököt, hogy szólítsa fel az ország lakosságát a békére. A köztársasági elnök erre azt válaszolta, hogy ő a nemzet egységét képviseli, pártok felett áll, és az ő tekintélyét ilyen jelentéktelen dologra nem használhatja. Ez a kormány ügye, rendezze el a kormány, ő ebben nem kíván szerepet játszani. Felállt, megköszönte a meghívást, és elment.

A döbbenetből akkor ocsúdik fel a kormány, amikor körülbelül egy óra múlva a Magyar Televízió megszakítja adását, mert a köztársasági elnök az ország polgáraihoz szól. Egy írott nyilatkozatot olvas föl, és lényegében az ellenkezője történik annak, amit a kormány kért. Az elnök ugyanis felszólítja a kormányt(!), hogy vonja vissza az áremelést. Beleszól egy politikai kérdésbe, egyértelműen a kormányt tartva hibásnak a kialakult helyzetért, bátorítva a törvénytelen demonstrációt. A kormány döbbenetét pár óra múlva még fokozza, hogy Barna Sándor, a budapesti rendőrfőkapitány, Göncz Árpáddal járja végig a blokád helyszíneit, és együtt biztosítják a taxisokat, hogy az államhatalom – és különösen a rendőrség – nem fog ellenük fellépni. Mindenütt nagy tapsvihar köszönti ezt a bejelentést.

Az SZDSZ ekkor már nem az intézkedés visszavonására, hanem azonnali lemondásra szólította föl a kormányt, és szerette volna átvenni a politikai hatalmat. Antall József azonban kötelezte kormányát, hogy a tárgyalásokat eredménnyel és megállapodással zárja le. Amint a blokád feloszlott, Barna Sándor rendőrfőkapitány megkapta a felmentő levelet, ám Göncz Árpád azonnal belügyi tanácsadójává nevezte ki.

Külön figyelmet érdemel a blokád közjogi lezárása, ami egyértelműen annak törvénytelen voltát igazolja. A magyar alkotmány ismerte azt a lehetőséget, amely szerint fegyelmi eljárást lehet indítani a köztársasági elnökkel szemben, ha méltatlanná válik tisztéhez. Fölmerült a kormányülésen, hogy elindítják a közjogi eljárást, amely ugyan nem fog sikerre vezetni, de legalább a Parlament hetekig ezt tárgyalja. Hadd lássa ország-világ, hogy a köztársasági elnök – mint a nemzet egységét képviselő közjogi méltóság – hogyan viselkedett ebben a kritikus időszakban. Antall József viszont ezt leállította. Helyette született az a megoldás, hogy a köztársasági elnökkel

benyújtotta a kormány azt az amnesztiatörvény-javaslatot, amely végül is mindenkit, aki részt vett a blokádban – vagyis ezt a jogellenes cselekményt elkövette –, automatikusan felmentett. Az elnök tehát elismerte, hogy bűncselekményt követtek el, de amnesztiában részesítette őket.²¹⁰

A taxisblokádot a titkosszolgálati hálózat szervezte. Még ereje teljében volt, frissek voltak a kapcsolatai a legális szférában. Az akció spontánnak indult, de „ráépüléssel” egy pillanat alatt katonai precizitással szervezték meg a blokádot, amely Budapestet, majd az egész országot megbénította. Akkor az a radikális tömeg ment ki az utcára, amely az SZDSZ társadalmi bázisát alkotta. A „radi szadi” – ahogy egymás között nevezték. Azok, akik a populistá szolamokra a leginkább fogékonyak voltak, akik elégedetlenek voltak az MDF vezette változással, mert összekötötték vele személyes egzisztenciájuk ellehetetlenülését. Ám ez a lecsúszástól félő alsó középréteg egy-két nap után eltűnt az utcákról, és egyre inkább a lumpen elemek uralták el a helyszíneket. Többek között ennek volt köszönhető, hogy viszonylag gyorsan megoldódott a probléma. A szervezők számára is világossá vált ugyanis, hogy ezeket az embereket ők sem tudják kezelni, s hogy az első két-három napra szóló kormányellenes társadalmi eufória, ami egyfajta forradalompótlék is volt, hamar kiválthatja a többség ellenszenvét.

De a bloká a célját elérte. A szervezők nem is akartak továbbmenni. Az SZDSZ kormányváltást szeretett volna, mert azt gondolta, hogy az első négy évben sok minden eldőlt. Ez a törekvése ugyan nem járt sikerrel, de egyes vélemények szerint az MDF-kormány már ekkor elvesztette az 1994-es választást. A bloká okozta erkölcsi kár nagyon nagy volt.²¹¹

Az SZDSZ, miután elvesztette a választásokat, mindenütt azt hirdette, hogy ez a kormány úgysem fogja négy évig bírni, és csak ők tudják, hogy mit kell tenni. Az MDF egy éven belül bele fog bukni! Ezt a retorikát tettek is követték. Kohl kancellárnak kellett közbenjárnia Vranitzkynál és más európai politikusnál, hogy a befektetők Magyarországról ne vonják ki pénzüket, és az új kormány ne azzal kezdje, hogy rászakad a csőd. Az SZDSZ folyamatosan mozgatta saját szálait az MDF-kormány megbuktatása érdekében. Az új kormány azzal szembesült, hogy „üres a kassza”, a nemzetközi kapcsolatokat pedig politikai ellenfelei blokkolják. Az SZDSZ a taxisblokádot ebben az összefüggésben értelmezte.²¹²

A kormány a történeteket nem csupán gazdasági tiltakozásnak tekintette, hanem puccskísérletnek is. Jeszenszky Géza telefonon fölhívta két kollégáját, Genscher német és Mock osztrák külügyminisztert, s ez utóbbi azt ígérte, hogy „benzint tartályautókban tudnak szállítani”. Genscher szóban támogatta ugyan a magyar kor-

²¹⁰ Kajdi.

²¹¹ Kövér.

²¹² Szájer.

mányt, de nem adta meg azt a támogatást, amit tőle reméltek. Hozzáállásának inkább az volt az üzenete, hogy „van ilyen, hozzá kell szokni”. Ők úgy tekintettek az egészre, hogy ez egy szociális indíttatású tiltakozás, sztrájk. A nyugat-európai országokban gyakori volt az ilyen, és a magyarok is megtanulják ezt.²¹³

Ettől a pillanattól a kormány és az SZDSZ viszonya végérvényesen megromlott. Az MDF-kormány értelmezésében az eredendő bűnt az SZDSZ a taxisblokádnak köszönhetően követte el, amikor a kormány leváltásának a kérdését vetette föl, és egy friss demokráciában nem az alkotmányos rend oldalára állt. Ez megbocsáthatatlan volt. Ám objektív elemzők is az SZDSZ erkölcsi és politikai hanyatlása első elemének tartják, mert akkor az SZDSZ a demokrácia és a jogállamiság kérdésében fatális, soha ki nem javítható politikai hibát követett el.²¹⁴

A blokádnak egyik legfőbb tanulsága pedig az volt a kormány számára, hogy nincs olyan hatása a rendőrségre, amelynek alapján az mozdulni lenne köteles. Vagyis: jogszabály-módosítással meg kellett teremteni a megfelelő függelmi viszonyokat!

8.4. Semmisség, kárpótlás, ügynöktörvény

A kormány hivatalba lépésekor meghirdette a külpolitikai irányváltást. Ennek három pillére az euroatlanti integráció, a szomszédos országokkal fenntartott kapcsolatok javítása, valamint a határon túli magyarok érdekeinek védelme volt. Külön problémakört jelentett a Szovjetunióval, illetve a jogutód Oroszországgal való elszámolás, a nyitott gazdasági kérdések lezárása. Mindezeket a nehéz diplomáciai lépéseket a kormány nagyobb sikerrel tette meg, a problémákat jobban oldotta meg, mint a belpolitika kérdéseit.²¹⁵

Az MDF-kormány számára nem várt nehézséget okoztak az Alkotmánybíróság döntései. Sajátos politikai kérdéssé vált az Alkotmánybíróság és a kormány viszonya, illetve az Antall–Sólyom személyes viszony. Amikor Sólyom László az Alkotmánybíróság elnöke lett, kilépett az MDF-ből, és politikától független jogértelmezővé vált. Az Antall-kormányban – politikai akaratának érvényesítése során – így nemcsak Göncz Árpáddal támadtak nézeteltérései, hanem Sólyom Lászlóval is.

Antall politikai filozófiájának egyik alaptétele az alkotmányosság, a törvények tisztelete volt, és e téren nehezen viselte a vereséget. A köztársasági elnökkel kialakuló konfliktusairól mindenki tudott, de az Alkotmánybírósággal kapcsolatos gondokról

²¹³ Jeszenszky.

²¹⁴ Deutsch.

²¹⁵ Vö.: Keskeny Ernő: *Az Antall-kormány keleti politikája*. In *Rendszerváltás és Kádár-korszak*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2008, 163. l.

a kormányban sem nagyon beszélt, eltekintve egy olyan kérdéstől, amely gazdasági következményekkel járt. (A személyi szám használatát például az Alkotmánybíróság – teljesen váratlanul – betiltotta, illetve korlátozta, ami nagy felháborodást váltott ki a következő kormányülésen, mert erre senki sem számított, és a kormány tagjai fölöslegesnek és értelmetlennek tartották.)

Antall mélyen megvetette a kommunizmus rendszerét és annak kiszolgálóit, de pereket nem akart. Ezt világossá is tette 1990-ben. Az ország hangulata is ezt diktálta. A közhangulat azt sugallta, hogy „ne legyenek akasztások”, ne kényszerüljön senki emigrációba, hanem „nagyvonalúak legyünk, és közösen birkózzunk meg a feladatokkal”. Az MDF politikai elitje elfogadta azt, amit Esterházy Péter fogalmazott meg, hogy „csúcsforgalom van a damaszkuszi úton”. Elhitték, hogy sokaknál őszinte pálfordulás történt.²¹⁶

Antall József kísérletet tett arra, hogy ő rajzolja meg az új magyar politikai palettát. Megalkotta a „nemzeti keresztény közép” kategóriáját, és az volt az elképzelése, hogy az SZDSZ lesz a baloldali szociáldemokrata párt, a Fidesz pedig a liberális kis párt, amely koalíciós képességét megőrzi mindkét irányba. Ez az alternatíva 1992-ig létezett is, mert az SZDSZ mind a Szocialista, mind a Liberális Internacionáléban megfigyelői státust élvezett. Akkor döntötte el, hogy a Liberális Internacionáléba lép be, amikor a Fidesz oda belépett. A németek és a skandináv szociáldemokrata pártok nem akartak kapcsolatot létesíteni az MSZP-vel mint kommunista utódpárttal, a magyar szociáldemokrata emigráció ugyanis 1990-ig megőrizte befolyását a Szocialista Internacionáléban, és ez elég komoly akadályt képezett az MSZP számára. A Demokratikus Charta (lásd alább!) jelentette a vízválasztót. Az akkor született MSZP–SZDSZ-paktumban az is benne foglaltatott, hogy az SZDSZ visszavonul a szociáldemokrata mezőről. Így az MSZP-t – mint egyetlen magyar pártot – végül felvették a Szocialista Internacionáléba.

Horn Gyula és az MSZP hosszú időn keresztül jobb viszonyt ápolt a német kereszténydemokratákkal és liberálisokkal, mint a szociáldemokratákkal. A mai napig nincs feltárva, hogy milyen alkut kötött a kelet-német menekültek kiengedésekor Horn Gyula és Genscher. Horn ekkor lett a „rendszer váltás hőse”, a német politika gyakori kitüntetettje. Ebben az összefüggésben külön figyelmet érdemel mindaz, ami a sajtóval történt. A spontán privatizáció politikailag legérzékenyebb akciója a vidéki (megyei) MSZMP-lapok eladása volt, ami jórészt a német konzervatív tőke (Axel Springer) tulajdonába került, úgy, hogy a magyar kommunisták második-harmadik vonala megtartotta befolyását ezekben az újságokban. Ez az 1994-es választásokon döntő fontosságúnak bizonyult.²¹⁷

²¹⁶ Jeszenszky.

²¹⁷ Kövér.

Ennek az időszaknak a közvéleményt is megosztó, nagy port felvert témája a különböző perújítási ügyek sora volt, a koncepciós perekből a sortűzperekig. Szakmailag, büntetőjogilag is rendkívül eltérő álláspontok fogalmazódtak meg, nemzetközi jogi kérdéseket is fölvetve. Az Alkotmánybíróság is folyamatosan állást foglalt ezekben a kérdésekben.

A kormány jogalkotói ténykedésének az első, egyik legfontosabb állomása a *semmisségi törvények* megalkotása volt. Már Kulcsár Kálmán, Németh Miklós kormányának igazságügyi minisztere is tett lépéseket e téren. A Mindszenty-per és az Apor Vilmos-per ügyében egyedi döntések születtek az akkori Legfelsőbb Bíróságon az akkori legfőbb ügyész javaslatára. Hoztak semmisségi törvényeket is az 1989. október 23-át megelőzően „politikai okokból elítéltek” vonatkozásában, aminek érvényre juttatása könnyűnek ígérkezett. Ám a végrehajtás során kiderült, hogy a kérdés a vártnál bonyolultabb volt, mert – például – nem politikai, hanem köztörvényes bűnnek minősült a „hazatérés megtagadása”. Az úgynevezett „disszidálási ügyek” teljes jogfosztottságot eredményeztek, hiszen állampolgárságuktól, valamint minden ingó és ingatlan vagyonuktól megfosztották az érintetteket. Így a törvény hatálya alá bevonandó tényeket folyamatosan bővíteni kellett, egészen a „kémkedés” kérdéséig. (Köztudott, hogy a Nyugatra távozók nagy részét kémkedéssel is megvádolták.) Az 1956-os megtorlás során keletkezett „köztörvényes” ügyekkel is foglalkozni kellett. Nem a népbíróságok, nem a rögtönítélő bíróságok, nem a hadbíróságok, hanem a polgári bíróságok által hozott igen súlyos, nem egyszer halálos ítéletekkel is szembe kellett nézni. És az új kormány nem egyénileg és egyedileg akart mentesíteni, hanem törvényi szinten. Ezek voltak a semmisségi törvények.²¹⁸

Ezután született meg a *kárpótlási törvény az egyházi ingatlanok visszaadásáról*. A jogalkotás terén szinte versenyfutás volt a kormányon belül. A belügyminiszter egyik legfontosabb feladatának az önkormányzati rendszer kiépítését tartotta, vagyis az önkormányzati rendszer és az önkormányzati tulajdon kialakítását lehetővé tevő törvények megalkotását. 1990 szeptemberében fogadták el az önkormányzati rendszer egészét érintő törvényeket, beleértve az önkormányzati tulajdonra vonatkozó törvényt is, amely megelőzte a kárpótlási törvényeket. Ez sok, kormányon belüli feszültséget okozott, ám az egyházi ingatlanok esetében – az Alkotmánybíróság korábbi döntéseit figyelembe nem véve – a kormány pozitív diszkriminációval élt. Az egyházi intézmények valódi kárpótlását – a nagybirtokrendszer kivételével – épületek, ingatlanok vonatkozásában végrehajtották. Ezt sok szempontból megtámadták az Alkotmánybíróságon, de a törvény minden alkotmányossági próbát kiállt. S ezzel kapcsolatban mondta ki először az Alkotmánybíróság, hogy van olyan törvénycikk,

²¹⁸ Balsai.

amely pozitív megkülönböztetésben részesítheti a tulajdonjog szentségét, áttörve az Alkotmány előtti egyenlőséget. Éppen az egyházi ingatlanok voltak ilyenek. Létrejött az Egyeztető Bizottság, amelynek közreműködésével több ezer egyházi ingatlan jogos visszaigénylésének a lebonyolítása zajlott le. Több mint harminc gimnázium, sok iskola, számos kórház és szociális célokat szolgáló intézmény került egyházi tulajdonba, egyházi érdekltségbe.²¹⁹

A *magánemberek kárpótlása* már nem lett ilyen sikertörténet. Az MDF kormányprogramja kimondta, hogy az Antall József vezette kormány ugyan nem felelős az államosításért, mégis mindent el fog követni, hogy – bár nem az eredeti állapot helyreállításával – oldódjanak meg azok a vagyoni sérelmek, amelyeket a szocialista rendszer okozott. Éles konfliktus alakult ki e kérdésben az MDF és a kisgazdák között, egy részük a kormányból is kivonult, mert ők – választási programjuknak megfelelően – az eredeti tulajdon visszaadását tartották egyedüli megoldásnak. A földtulajdonnal kapcsolatban ekkor végtelen elméleti-elvi vita kezdődött arról, hogy melyik időponttól volt jogtalan a földek eltulajdonítása. Az 1945-ös földosztás is jogtalanságon alapult, hiszen elvették másoktól a földet (például a csendőröktől), az 1948-as és az 1949-es is. Közben a termelőszövetkezeteket – mint létező alkotmányos tulajdonformát – figyelembe kellett venni. A vagyoni kárpótlási törvénynek végül is az Alkotmánybíróság döntései szabtak irányt. A folyamat azonban nem mondható sikeresnek, mert végül senki sem volt vele megelégedve. Sem az, akire vonatkozott, sem az, akit nehezebb helyzetbe hozott. Az tény, hogy negyven év alatt a földterület jelentős része mint mezőgazdasági termelőeszköz eltűnt, tehát ilyen értelemben nem lehetett volna hibátlan megoldás. Ugyanakkor az 1990-es évek elején kialakult birtokszerkezet – valószínűleg a kárpótlási törvénynek is köszönhetően – nem lett szerencsés Magyarország számára. A „rég” földtulajdonosok a kárpótlási jeggyel történő licitálások útján igyekeztek valamit visszaszerezni néhai jussukból, miközben az ügyes „mezőgazdasági vállalkozók” jelentős birtokokra tettek szert. Ekkor keletkezett a nagy szóródás a néhány hektáros kisgazdaságok és az – akkori szóval – „zöldbárók” által vezetett részvénytársaságok, illetve az ezek közé ékelődő több száz hektáros farmergazdaságok között.²²⁰

Az MDF vezette kormány az intézmények átalakítására összpontosította figyelmét. A politika alakítói azt gondolták, hogy a magyar polgári középosztály a piacgazdaság és a demokratikus jogállam feltételei között magától talpra fog állni. A kárpótlás volt az egyetlen gazdasági kihívás, amellyel foglalkozott, és ott is rossz választ adott. (Az ellenzék válasza a radikális elutasítás volt, ami még rosszabb lett volna.) Kitalálták a kárpótlási jegyet, ám ez a kárpótlási jegyrendszer nem a sérelmeket

²¹⁹ Balsai.

²²⁰ Balsai.

szenvetteknek adott támogatást arra, hogy a vagyonukat visszaszerezzék, vagy ahelyett valamilyen valóságos kárpótlást kapjanak, hanem lényegében újabb állami támogatást nyújtott azoknak, akik már addig is jobb viszonyokat tudtak maguknak kiküzdeni. Vagyis „az MSZMP nómenklatúrája gazdagodott ezen is”.²²¹

A magyar közvéleményben máig megemésztetlen és sokat vitatott az *átvilágítások* kérdése és az ún. Jusztticia-terv sorsa. Az eredeti javaslat úgy szólt, hogy át kell világítani a magyar politikai elitet, a közigazgatást, a sajtó vezető képviselőit, és így erkölcsileg – esetleg politikailag is – értelmezhető helyzetet lehetne teremteni az országban a „múlt rendszer” legfőbb kiszolgálóinak megnevezésével. Mindenki láthatná, hogy ki milyen szerepet játszott az elmúlt évtizedekben.

Az MDF programjában eredetileg az szerepelt, hogy elégtételt fog szolgáltatni a sérelmet szenvedetteknek, de nemcsak kárpótlás formájában az áldozatoknak, hanem a büntetőjog eszközeivel is igyekszik felelősségre vonni azokat, akik a sérelmet okozták. Kezdetben az egész bukott rendszer bűneit elkövetőkkel kapcsolatban merült föl a kérdés, ez volt az „igazságtételi csomag”, aztán hosszas alkudozások után „1956 maradt belőle”. Nagyon sok nehézséget okozott az igazságügyi miniszternek, hogy ebben a kérdésben 2:1 arányban ellenzékben volt a Legfelső Bíróság akkori elnökével és az akkori legfőbb ügyésszel szemben, akik – a szocialista igazságszolgáltatás kádereiként – „atavisztikusan utálták” az egész kérdést. A sok kísérlet, megghiúsított törvénytervezet után végül is a nemzetközi alapokra helyezett változat vezetett el odáig, hogy sikerült – az 1956-os forradalmi időszakra szűkítve, az elkövetőkre vonatkoztatva – a jogállami büntetőeljárás keretében a felelősségre vonás számára a bírósági utat megnyitni. Ennek rendkívül sok alkotmánybírósági fordulata volt, és végül megtalálták azt a megoldást, amire a kommunista állam által is aláírt és kihirdetett (!) nemzetközi egyezmény keretei adtak lehetőséget. Végző soron az lett az Alkotmánybíróság álláspontja, hogy nem is kell külön törvény, hiszen közvetlenül az a megfelelő jogforrás, ami a nemzetközi jog termékeként került be a Magyar Törvénytárba, és az közvetlenül lehetőséget ad a büntető felelősségre vonásra. A törvényt 1993-ban ennek ellenére sikerült elfogadtatni, az utolsó változatot nagy egyetértéssel, az SZDSZ támogatásával. Csak az MSZP szavazott ellene.

Az lett a szakmai jogi alapállás, hogy a szabadságharc leverésében és eltiprásában, az embereknek terrorista módon történő legyilkolásában résztvevőket vonják felelősségre. Ám a kérdést gyakorlatilag nem tudták megoldani 1956-ot illetően sem, hiszen – ahogy kiderült – semmiféle írásbeli dokumentum nem maradt arról, ki adott tűzparancsot, hogy – például Egerben – géppuskával a tüntető tömegbe lőjenek. Tíz-tízatlan maradt a Parlament előtt történetek ügye is. Egyedül a mosonmagyaróvári

²²¹ Kővér.

sortűz esetében volt lehetőség a részleges tisztázó feltárássra. Néhány ügyet tudtak megindítani a bíróságokon, s e néhány ügy aztán – az e témában különösen ellenséges média gúnyos kommentálása kíséretében – eljutott az ítéletekig. Tulajdonképpen nem a valódi főbűnösök, hanem az eseményekben karhatalmistaként vagy határőrként, alacsonyabb rangban résztvevők fölött mondtak ítéletet. Az 1956-os forradalom leverésében résztvevők büntetőjogi felelősségre vonása lényegében szintén sikertelen történet lett.

A sikertelenségnek több oka volt. Egyrészt azért volt nehéz a kormány helyzete, mert nemcsak az adatok és a források voltak hiányosak, a büntetőeljárás szempontjából fel nem dolgozhatóak, hanem azt is érzékelték, hogy ebben a kérdésben társadalmi egyetértés sem nagyon mutatkozott. Mindenkinek megvolt a forradalommal kapcsolatos véleménye, megvoltak a személyes vagy családi emlékei. A felelősök felelősségre vonását lehetővé tevő törvény társadalmi fogadtatása „visszafogottabb” volt, mint azt a kormány remélte, s ez óvatosságra intette Antall Józsefet is.

Nagy probléma volt az elévülés kérdése is, mely a híres Zétényi–Takács-féle törvényjavaslat kapcsán került a közvélemény elé. Ez a törvényjavaslat ugyanis az elévülési idő „nyugvásán” alapult. Az volt a betérjesztők alapállása, hogy a demokratikus normákat nélkülöző diktatúra idején a bűnök elévülése nem következhet be, tehát az 1945 óta elkövetett politikai (jellegű) gyilkosságok a büntetőjogi számonkérés részét képezhetik 1990 után is, mert a gyilkosok negyvenöt évig nyugodtan éltek. Az Alkotmánybíróság azonban nem vállalta ennek a törvénynek a verifikálását – ellentétben a német alkotmánybírósággal, amely ezt megtette.²²²

A legfőbb ügyész, Györgyi Kálmán jogi álláspontja ugyanis az volt, hogy ha a törvényhozás lezárt, elévült ügyek miatt akar eljárást, akkor ezt határozza el a törvényhozás, és ne bízsa az igazságszolgáltatási szervekre, mert ez nem ügyészi elhatározás kérdése. A törvényhozás mondja azt, hogy ami elévült, az is büntethető, mert meghatározott idő alatt az elévülés nem a valóságos feladatát teljesítette, hiszen egy népelnyomó rendszer miatt nem lehetett az ügyeket a bíróság elé vinni.

Németországban a Bundestag hozott egy olyan törvényt, amely kimondta, hogy ameddig a népelnyomó rendszer, tehát a Németországi Szocialista Egységpárt törvényellenes uralma létezett, addig az elévülés „nyugodott” (die Verjährung hat ge-ruht). A németországi törvényhozás ezt lehetségesnek tartotta, és így megvolt a törvényi alapjuk azoknak az eseteknek – németül ezek megnevezése „Mauerschützenfälle” volt –, amelyek a határon átlépőkkel szemben a fegyverhasználatot jelentette. A magyar törvényhozás erre nem talált lehetőséget, mert az Alkotmánybíróság leszögezte, hogy melyek az alkotmányos büntetőjog megingathatatlan tételei. Az egyik ilyen

²²² Balsai.

tétel az volt, hogy nem lehet visszamenőleges igazságszolgáltatást gyakorolni. Ugyanakkor pedig azt mondta ki, hogy a nemzetközi büntetőjog alapján van lehetőség a büntetőjogi felelősségre vonásra, és a nemzetközi büntetőjog az elévülést nem ismeri el a büntethetőség vagy a büntetőeljárás akadályaként. Ezért azok az eljárások, amelyek a mosonmagyaróvári vagy a salgótarjáni sortűzzel kapcsolatban folytak, ezen az alkotmánybíróági határozaton, illetve a Genfi Egyezményeken alapultak. Ezek pedig lehetővé tették olyan cselekmények miatt is az eljárás lefolytatását, amelyek egyébként elévültek volna.

A legfőbb ügyész azt tartotta volna helyesnek, hogy ezzel a kérdéssel a törvényhozás foglalkozzon, és az mondja ki, hogy az elévült cselekményért is van büntetőjogi felelősség. Ezt a vonalat a magyar Alkotmánybíróság lezárta, és a másik irányba nyitott lehetőséget – a Genfi Egyezményekre hivatkozással. Ez a mai napig vitatott kérdés, mert az Alkotmánybíróság döntése jogtörténeti jelentőségű volt. Nem volt korábban az európai joggyakorlatban olyan eljárás, amelyik a Genfi Egyezményen alapult volna.²²³

A következő kérdés a *titkosszolgálatok szerepének* megítélése volt. A bizonytalankodás már a kerekasztal-tárgyalásokon elkezdődött, amikor a hírhedt titkosszolgálati hármass ügyosztály néhány alosztályát, a III/2-est, a III/1-est és a III/4-est (a külső hírszerzést és egyéb elhárítást) kivonták a megítélésből, mondván ezek „hazafias feladatot” teljesítettek, a „népellenes, gyalázatos szerepet” a III/3-as – a belső politikai elhárítás – játszotta. Ám elkerülte a tárgyalók figyelmét, hogy a titkosszolgálatnak ezen alosztályai között átjárás volt, és a szerepeket időnként cserélték. Aki ügynök vagy „szigorúan titkos tiszt” volt, és a hierarchiában helyet foglalt, azzal lehetett rendelkezni.²²⁴

A Fidesz álláspontja az volt az ügynöktörvénnyel kapcsolatban, hogy az igazságtétel leszűkítése az ügynökökre meg a III-as főcsoportfőnökség titkos tisztjeire nem egyéb, mint figyelemelterelés, pótcselekvés, a történelmi igazságtalanságnak egy újabb igazságtalansággal való orvoslása. „Ha azokat az embereket, akik az egész rendszert kitalálták, működtették, hasznait húzták mind politikai, mind egyéb vonatkozásban is, nem tudták eltanácsolni a közéletből, akkor értelmetlen azokkal az ügynökökkel foglalkozni, akiket kényszerítettek, megzsaroltak, vagy akár megfizettek.”²²⁵

Pozsgay Imre álláspontja szerint ezt a munkát el kellett volna végezni 1990-ben, a szabad választások után, de „akkor ehhez is hiányzott a politikai bátorság”. Akkor ő Antallnak azt javasolta, hogy „Tessék a főbűnösöket pellengérre állítani, kezdjük ezzel”. Elképzelése szerint bírói úton kellett volna bemutatni, megnevezni azokat,

²²³ Györgyi.

²²⁴ Pozsgay.

²²⁵ Kövér.

akiknek vér tapad a kezükhöz, akiknek a megtorlásban, a rendszer működtetésében és az elfajulásokban személyes felelősségük van. Álláspontja szerint, hogyha ezt az 50–100 embert megnevezték volna, akkor egy társadalom könnyebbül meg és érzi úgy, hogy őt kivonták a felelősök köréből, mert megvannak a felelősei az egésznek. „A felelősségre vonás helyetti antikommunista propaganda az 1990-es évek első felében – egyebek mellett – azért volt kontraproduktív, mert 6 millió ember jött zavarba, nem tudva, hogy ő nincs-e az emlegetettek között.” A nemzeti megbékélés szempontjából ezt a mulasztást Pozsgay nagyon súlyosnak tartotta.²²⁶

A kérdés kezelését valószínűleg Antall József „magánvéleménye” döntötte el. Egy 1992-ben készült, de csak sok évvel a halála után nyilvánosságra került interjúbán az alábbiakat mondta a kérdésről: „Én nehezen tudok állást foglalni ebben a mostani egész III/3-as hisztériában a beszervezésekkel kapcsolatos kérdésben. Nagy morális igazságtalanságot látok abban, hogy a főbenjáró bűnösök, a bűnöket elkövetők – a Péter Gáborok, a Biszku Bélák és mások – szabadon járnak. Ők, akik végigcsinálták ezt a rendszert, annak hordozói voltak, azok most mint átalakult reformkommunisták szerepelnek, Horn Gyulától kezdve... Ugyanakkor azok a nyomorult öreg kiscgazda politikusok, vagy kereszténydemokraták, vagy csak egyszerű emberek, akik belekerültek ebbe a szituációba, azokat most meghurcolják. Azokat, akiket megzsaroltak. Teszem azt, akit azzal zsaroltak, hogy elveszik az iparendélyét, ha nem jelenti, hogy én mikor érkezem vagy távozom otthonról. Vagy gyerekes tanárt megzsaroltak azzal – felderítették az 56-os együttműködését velünk –, ha nem jelent, letartóztatják vagy megfosztják állásától. Volt köztük olyan, akinek apám minden két hétben diktálta a rólunk szóló jelentést. Az illető öngyilkos akart lenni. Felkerestem apámat, hogy elbúcsúzzon, ő öngyilkos lesz, mert nem hajlandó, nem vállalja... Apám adott neki egy iratot, amelyben igazolja, hogy ő becsülettel bejelentette. Éppen a napokban kaptam meg az illetőtől, aki már 70 felé jár. Meg is írtam neki, hogy akkor is tudtam róla, legyen nyugodt.

Amikor Demszky és Hack Péter beadták, hogy vizsgálatot kérnek a III/3-as ügynökök ellen, mi Boross Péterrel úgy döntöttünk, hogy akkor azokat is be kell venni, akik az ÁVH-nál működtek, akik pufajkások voltak, karhatalmisták, akik társadalmi segítők voltak, tehát mint párttagok jelentettek, akik a III/3-as tartótisztek voltak. Kiszélesítettük a kört, de nekem ezek után is fenntartásaim vannak ezzel kapcsolatban. Az az álláspontom, hogy a beszervezett embereknek elsősorban azt kellene lehetővé tenni, hogy ha akarnak, tegyenek vallomást. Nem ártana ebben az országban, hogy éppen a nyiladozó és egyre nagyobb szájú kommunisták – de egyáltalán az emberek – lássák, hogy milyen módon zajlott egy ilyen terrorrendszernek

²²⁶ Pozsgay.

a fenntartása. Milyen lelki gyötrelmeket éltek át azok az emberek, akik be voltak szervezve.

A másik nyilvánvaló tény: Magyarországon bizonyos embereknek, akik be voltak szervezve, kiemelték az iratait. Egy bizonyos kör iratai nincsenek meg, megsemmisítették azokat. Márpedig ha itt nem lehet egységesen kezelni ezt a kérdést, akkor lehetetlen a végére járni.

Engem négyszemközt sokan felkerestek és elmondták, hogy beszervezték őket. Egyikük azt hitte, megvannak a rá vonatkozó iratok – az SZDSZ prominens személyisége volt már 89 őszén –, de neki nincsenek meg az iratai! Ugyanakkor aki a választások előtt csatlakozott hozzájuk, annak esetleg megvannak az iratai. Ez azt mutatja, hogy egy jelentékeny részét kiemelték, és én tudom, hogy így történt. Horn Gyula maga elmondta, hogy föltehetőleg Aczél György emelte ki ezeket az iratokat, azokéit, akik az ő köréhez tartoztak.

Ezt még 90-ben mondta el, amikor az az ötlete támadt Király Zoltánnak – és az MSZP támogatta őt –, hogy legyen közvetlen elnökválasztás meg népszavazás. Akkor mondta Horn, hogy ha folytatja az MDF ezt a politikát, akkor elő fogják tární, hogy a különböző politikai pártokban ki volt a beszervezett ember, és csak ők maradnak tiszták. Erre azt feleltem, hogy fogok örülni, ha ezt megteszi, mert a Parlamentben azt fogom mondani: itt ülnek azok a szerencsétlenek, akiket megzsaroltak, és itt ülnek a zsarolók, és akkor rátok fogok mutatni! Erre aztán nem került sor.”²²⁷

Antall tehát nem talált megoldást a problémára. A magyar társadalom viszont az ún. ügynökkérdés megoldatlanságát nehezen viselte, és a következő két évtizedben meg-megújuló témája volt a közbeszédnek.

8.5. A politikai színtér átalakulása

8.5.1. A PÁRTPOLITIKA

Nyers Rezső egy évig volt az MSZP elnöke, majd Horn Gyula megbuktatta. Horn viszont nem szociáldemokrata pártot alakított, hanem létrehozta az „MSZMP nőmenklatúra” pártját, amelynek legfőbb célja saját néhai pozíciójának visszaszerzése volt. Ugyanakkor jelentős volt a pártvezetésben azok száma is, akik a neoliberális értékrendet vallották. Békesi László, Szekeres Imre, Vitányi Iván, Kovács László inkább a neoliberálisokkal rokonszenvezett, mintsem egy új szociáldemokrata iránynyal. A párt átalakításának folyamata 1990 elején Pozsgay Imre kiszorításával kezdődött. Pozsgay az elnökség tagja volt, majd frakcióvezető. Horn Gyula azonban

²²⁷ Osskó Judit: *Antall József. Kései memoár. Publikálatlan interjúk*. Corvina, Budapest, 2013, 31–33. l.

– sikeres kabinetpolitikával – minden elnökségi ülésen leszavaztatta, mígnem Pozsgay ezt megunta, és 1992-ben levelet küldött a pártkongresszusnak, melyben megindokolta, miért mond le párttagságáról. Ettől kezdve nem volt olyan személy, aki a pártvezetésen belül a „nemzeti baloldali”, illetve a szociáldemokrata irányba tett volna erőfeszítéseket. Az MSZP – hallgatólagosan – elmozdult a neoliberalizmus irányába.²²⁸

1990 tavaszától tehát az MSZP egyrészt „menedékházként” működött az egykori nómenklatúra számára, másrészt a revansszellemnek is termőhelye lett. Ennek is Horn Gyula lett a vezéralakja. Horn „dezideologizálta” a pártot, és 1992–1993-ban meghirdette a „szakértelem” programját – a „dilettáns” MDF-kormányral szemben. Mivel a rendszerváltásnak semmiféle szociális sikere nem volt, sőt, az emberek mélységesen csalódtak gazdasági helyzetük alakulásában, az Antall által oly gyakran ismételt történelmi hivatkozásokat pedig a magyar társadalom nagy része megunta és egyre ellenszenvesebbnek találta, 1992-ben megjelent a nosztalgia a kádári korszak iránt. És a Horn Gyula vezette MSZP-nek egyre határozottabb lett az elképzelése arról, hogy mit fog „visszacsinálni”, hogyan fogja visszaszerezni a kormányzati hatalmat.²²⁹

Pozsgay Imre – kilépése után – elindította a Nemzeti Demokrata Szövetség szervezését, melynek Bíró Zoltán lett a társelnöke, ám a nemzeti centripártot nem sikerült ütőképes politikai erővé felépíteni. A párttagság „krajcárjaiból” nem lehetett politikai pártot és választási küzdelmet vezényelni, s a párt nem tudott maga mögé állítani jelentősebb „anyagi forrásokat”. El is veszítették az 1994-es választásokat, az 1%-ot sem tudták elérni. Ez kiábrándító vereség volt, és 1996-ban feloszlatták a pártot.²³⁰

1991-ben még sokan gondolták azt, hogy az MSZP-nek „lefelé” vezet az útja, ám 1992-re kiderült, hogy teljesen más folyamatok indultak el, és jobban fog szerepelni a következő választáson. 1994 januárjában érte be az MSZP támogatottsága a Fideszt, 16%-on „keresztelték egymást”. A Fidesz mintegy 50%-ról süllyedt lefelé, végül a 7%-os választási szereplésig, az MSZP pedig több mint 30%-os listás szereplésig és 52%-os parlamenti képviseletig emelkedett.

Az 1990–1994 közötti időszakban eldőlt, hogy – a Demokratikus Charta létrejöttével, az SZDSZ politikai stratégia-váltásával, az SZDSZ-en belül a Tölgyessy-féle irányzat vereségével, majd teljes kiszorulásával – Magyarországon nem a „rendszerváltó – nem rendszerváltó”, kommunista–antikommunista metszészvonal marad a meghatározó. 1994-ben vált véglegessé a *baloldal–jobboldal, polgári–szocialista*

²²⁸ Szűrös.

²²⁹ Csintalan.

²³⁰ Pozsgay.

kétosztatóság, amelynek egyik oldalán az MSZP és az SZDSZ, a másikon pedig a kisgazdák, a kereszténydemokraták, az MDF és a Fidesz helyezkedett el.²³¹

8.5.2. A DEMOKRATIKUS CHARTA

1992-ben a Demokratikus Charta a „szélsőséges megnyilvánulások” elleni civil kezdeményezésként indult, majd fordulat állt be a szervezők retorikájában, és radikális ideologikus mozgalommá vált. E mozgalomban az MSZP és az SZDSZ immár politikai partnerként támadta, vádolta a kormányt, az MDF-et és a koalíciós pártokat.

Az ellenzék és a Fidesz „meghasadása” is itt következett be. Mivel a Fidesz egyre nagyobb fenntartásokkal viseltetett a kampány iránt, a sajtó viszonyulása a Fideszhez jelentős fordulatot vett. Ekkortájt mondta Gádor Iván újságíró elhíresült mondatát Deutsch Tamásnak, hogy „abba a szemétkosárba dobunk vissza benneteket, ahonnan kivettünk”. És másfél éven keresztül valóban olyan sajtókampányt folytattak a Fidesz ellen, hogy ha 1994-ben még további két-három hétig tart a választási kampány, akkor a Fidesz nem lett volna képes átlépni a parlamenti küszöböt. 1992 tavaszától 1994 tavaszáig 50%-os népszerűsége 7%-ra süllyedt.

A Demokratikus Charta készítette elő az 1994 utáni SZDSZ–MSZP koalíciókötés lehetőségét. A Charta-mozgalom nélkül nagyon nehéz lett volna elfogadtatni, hogy az SZDSZ – alig négy évvel a rendszerváltoztatás után – koalícióra lép az MSZMP utódpártjával, úgy, hogy ezt a politikai logika nem indokolja. Az abszolút többséggel rendelkező MSZP-nek a kormányzáshoz nem volt szüksége egy másik pártra.

Hack Péter véleménye szerint „a Charta egy jól felállított csapda volt az SZDSZ számára, és az SZDSZ belesétált. Utólag nagyon sokat elárul a fejleményekről, és talán nem lehet véletlen, hogy a Charta aktív szervezői közül viszonylag sokan kerültek kellemetlen helyzetbe, amikor a III/III-as ügynökökre vonatkozó adatok előkerültek. Ez csapda volt, mellyel az SZDSZ-t be akarták vonni a restaurációs folyamatba, miközben valóban voltak olyan társadalmi jelenségek, amelyek indokoltak valamifajta fellépést”.²³²

Ám e jelenség megítélésénél ismét felmerül a titkosszolgálatok szerepe, továbbá a már tárgyalt igazságtétel kérdése (ügynökügy, sortűzperek, egyéb ügyek), s megjelennek a meg nem tett lépések következményei. Történelmi tapasztalat, hogy valamilyen átmeneti igazságszolgáltatás nélkül nem lehet megteremteni a jog uralmát, a jog uralma nélkül pedig nem lehet politikai stabilitást elérni. Ott tudtak joguralmat és politikai stabilitást teremteni, ahol történt valamifajta igazságtétel, megtörtént az ügynöklisták nyilvánosságra hozása, s bizonyos körben volt felelősségre vonás. „Huntington 1991-ben egy tanulmányában azt írja, hogy az egyik oldalon van

²³¹ Deutsch.

²³² Hack.

a »megbocsátani és elfelejteni« alternatíva, a másik oldalon az »üldözni és megbüntetni«. Azt mondja, hogy mind a kettő súlyos kérdéseket vet fel, de a legrosszabb megoldás az, ha nem üldözünk, nem büntetünk, de nem felejtünk és nem bocsátunk meg. És Magyarországon ez történt. »Továbbadódott« egy generációnak egy súlyos igazságtalanság, mert azok az égbekiáltó igazságtalanságok, amiket a szocializmus felhalmozott, nem kerültek a helyükre, sőt, továbböröklődtek.²³³

A magyar társadalom jelentős része előtt máig ismeretlen az a tény – mondja Hack Péter –, hogy az 1956 utáni megtorlás méreteit tekintve messze meghaladta az 1848-as szabadságharc leverését követő „haynau-i rémuralmat”, és meghaladta még a háborús bűnösök elleni 1945 utáni eljárást is. Két hét cselekedeteiért sokkal több embert végeztek ki, mint a másfél éves forradalomért és szabadságharcért, vagy a négyéves, több százezer ember halálát okozó háborús bűnökért. Kádárnak, az egész szocialista rendszernek és minden kiszolgálójának legitimációja alapvetően árulások, hazugságok és gyilkosságok sorozata. Ennek a ténynek a tisztázatlansága oda vezetett, hogy ha a XXI. század elején megkérdezik az embereket, ki a magyar történelem legnagyobb alakja, Kádár János még mindig az élen szerepel.²³⁴ Magyarországon a politikában húsz évig az amnézia-modellt próbálták alkalmazni, ám ez azt eredményezte, hogy a társadalomban emberek százazrei nem bírnak bele-nyugodni az ellenük elkövetett bűntények feltáratlanságába. S akkor, az 1990-es évek elején, az éppen lezajlott politikai fordulat másnapján ezeknek a tömegeknek a hangja még erősebb volt.

Ezek a történelmi igazságtételt követelő radikális megnyilvánulások félelmet kel-
tettek a szocialista párt vezetőiben és értelmiségi holdudvarában, és nyíltan meg-
fogalmazódott az a politikai igény, hogy ezzel szemben fel kell lépni. És ebben
a helyzetben meghatározóvá vált az SZDSZ vezetőinek a szocializációja, akik abból
a szociokulturális körből jöttek és egész kapcsolatrendszerük ahhoz a körhöz kötő-
dött, amely az MSZP „felvilágosult”, vagyis liberális oldalát adta. Ez motiválta
döntéseiket.

Az SZDSZ súlyos árat fizetett ezért. 1994 után meglelt volna az esélye, hogy az
abszolút többséggel bíró MSZP markáns ellenzéke legyen. 1994-ben 18%-ot kapott
a választásokon, aminek a kétharmadát 1998-ra elvesztette, és többé nem tudta visz-
szaszerezni. „És nem ők hagyták el az SZDSZ-t, hanem az SZDSZ hagyta el azt
a pozíciót, ahol ezek a szavazók voltak, és vannak talán még a mai napig!” – mondja
Hack Péter, az SZDSZ egykori ügyvivője.

²³³ Hack.

²³⁴ Hack.

8.5.3. A MÉDIAHÁBORÚ

Az Országgyűlésben a médiatörvény kapcsán zajlott le az első nagyobb ütközet Antall József és Göncz Árpád között. Ennek közvetlen előzménye az volt, hogy több mint egy évig tartó előkészületek után a bizottság nem tudta elfogadni a Hankiss Elemér, a Magyar Televízió akkori elnöke által benyújtott médiatörvény-tervezetet.

Jogi értelemben nyilván a Kulturális Bizottság terjesztette volna be a törvényjavaslatot, de felajánlották Hankissnak, hogy ő készítse el a nyersanyagot. Kulin Ferenc, a bizottság elnöke, a tervezet ellentmondásai miatt közölte Hankissal, hogy azt nem tudják támogatni. Az elutasításnak kezdetben nem politikai okai voltak. Hankiss előzőleg tett egy olyan ígéretet, hogy a Magyar Televízióban indokolatlanul felduzzasztott alkalmazotti létszámot radikálisan csökkenti (két év alatt 3700 főről 2000 alá). Ezzel szemben a törvénytervezet olyan struktúrát vázolt fel, amely nem nyúlt hozzá a létszámhoz, miközben a műsorok gyártását kiszervezte kft.-kbe. Egyszerre halmozta tovább a televízió adósságát, mert nem szabadult meg a munkatársaktól, és teremtett piaci lehetőséget olyan abszurd módon, hogy a Magyar Televíziónál állásban dolgozó munkatársak saját vállalkozásukban gyárthattak külön pénzért műsorokat. Hankiss értelmezése szerint ez volt az átalakulás ára. Álláspontja az volt, hogy ha majd megbízhatóan ellátható lesz a televízió e külső gyártó műhelyekkel, akkor lehet csökkenteni a belső stábot. Ezt az álláspontot az MDF politikusai nem fogadták el.

Politikai szempontok is belejátszottak a konfliktusba. Az is egyértelművé vált ugyanis, hogy a televízió ideológiailag, politikailag mérvadó, hangadó szereplői lényegében ugyanazok a személyek maradtak, akik a rendszerváltoztatás előtt voltak. A kormány és az MDF számára pedig fontos volt, hogy a központi médiumban is látható legyen, hogy rendszerváltoztatás történt. Hankiss személyes sérelemnek tekintette, hogy elutasították törvényjavaslatát. Nemcsak a bizalom hiányaként, hanem elnöki hatáskörének, autonómiájának jogtalan korlátozásaként is értelmezte. Nem zavarta, hogy ugyanaz a liberális ellenzék, amelyik kinevezésekor házon belüli tüntetéseket szervezett ellene, ekkor már az Antallal és az MDF-fel szembeni politikai akcióihoz próbálta őt használni.

Kulin Ferenc, a bizottság elnöke ekkor átvette a médiatörvény előkészítését, majd amikor az ezt követő vitákban Hankiss opponálta a tervezett változtatásokat, az MDF politikusai fölvetették az elnökváltás szükségességességét. Mivel az eredeti szándék, hogy olyan médiatörvény szülessék, amelyiket az Országgyűlés Kulturális Bizottsága és a Magyar Televízió elnöke egyként jegyez, nem valósulhatott meg, ezért Kulin Ferenc javasolta Antallnak Hankiss Elemér leváltását. Ez a kezdeményezés elakadt Göncz Árpád köztársasági elnöknél, aki akkor már a szabadságjogok és a média autonómiájának védelmezőjeként Hankiss mögé állt, és az Antall által

indított „leváltási” előterjesztést nem volt hajlandó aláírni. Ezt követően Kulin az Alkotmánybírósághoz fordult, hogy ítélje meg, van-e joga a köztársasági elnöknek egy miniszterelnöki kinevezés, illetve felmentés esetén megtagadni a miniszterelnöki szándékot. Az Alkotmánybíróság Antallnak adott igazat, és egyértelművé vált, hogy nem tartható Göncz Árpád álláspontja. Ennek pedig az lett a következménye, hogy Hankiss Elemér lemondott. Nem hozta abba a kényelmetlen helyzetbe Göncz Árpádot, hogy korábbi álláspontját megváltoztatva mentse föl.

Antallnak ez a konfliktus nagyon megingatta politikai biztonságérzetét, mert nem csupán csalódott egy olyan emberben – Göncz Árpádban –, akinek a védelmében kiállt, amikor támadás érte pártja részéről, hanem két tűz közé szorult. Az egyik oldalról nagyon durva szabad demokrata támadássorozatot, a másik oldalról pedig a paktum MDF-es bírálóinak a kritikáját kellett elviselnie.

A médiaháborúnak azonban nem a Hankiss–Göncz ügy volt a legsúlyosabb mozzanata, hanem az a tény, hogy hiába alkották meg – egyetértésben a szocialistákkal – 1991 nyarára a kétharmados parlamenti támogatást igénylő törvényt. (Kósa Ferenc képviselte a kulturális bizottságban a szocialista álláspontot, és hónapokon keresztül tartott a munka. A médiatörvény bizottsági vitáinak a jegyzőkönyve több mint tízezer oldalra rúgott.). A Kósával való megállapodás utáni héten ugyanis, amikor a parlamenti plénum elé kellett volna terjeszteni az ajánlást, Kulin nagy meglepetésére az MSZP Kósa helyett Gellért Kiss Gábort küldte a bizottságba, aki ünnepélyesen bejelentette, hogy az MSZP érvénytelennek tekinti a korábbi megállapodást az MDF és a Magyar Szocialista Párt között. A szocialisták minden, médiatörvényt érintő kérdésben a Szabad Demokraták Szövetségével közös álláspontot fognak képviselni. Ezzel 1991 második felében megszületett a szocialista–szabad-demokrata koalíció.

A médiatörvényen 1991 végéig dolgoztak, majd akkor lezajlott egy olyan, húszórás parlamenti szavazási procedura, amelynek zárószavazásán a törvényjavaslat nulla (!) szavazatot kapott, tehát senki sem szavazta meg!²³⁵

Megtörtént tehát a következő tudatos visszavágás az egykori hatalom – és a média-hatalom – részéről. A médiaháború több szempontból is szakaszolható. 1990-et követően a magyar írott és elektronikus sajtóban meghatározó szereppel bíró emberek a személyes szimpátiájuk, pártszimpátiájuk alapján SZDSZ-győzelemben bíztak, és rendkívül igazságtalannak, személyes sérelemnek érezték, hogy az MDF nyert. Úgy élték meg, hogy nem az ízlésüknek, stílusuknak, vágyaiknak megfelelő győztese lett a választásnak, s ebbéli csalódásukat a számukra kedves párt legyőzőjére hárították. Nem Antall Józseffel, nem az MDF-kormány programjával, döntéseivel, politikai

²³⁵ Kulin.

magatartásával volt problémájuk, hanem azzal a ténnyel, hogy az MDF nyerte meg az SZDSZ-szel szemben a választást. Egyszerűen „haragudtak” az MDF-re.²³⁶

Ám politikai értelemben ez maga volt a *népi-urbánus* törésvonal! A rendszerváltoztatás során a korábbi állampárti hatalmi pozíciók az élet különböző területein meglévő hatalmi pozíciókká, többek között médiahatalmi pozíciókká alakultak át. Az MSZP megerősödésével, a médiaeliten belül megjelentek olyan befolyással bíró csoportok, személyiségek, orgánumok, amelyek immár szellemi és politikai értelemben is az MDF-kormány ellenlábasai, vagyis az MDF-kormány politikai versenytársának, az MSZP-nek a holdudvarához tartozó szereplők voltak. Az 1990-es év még az SZDSZ–MDF ellentét politikai lenyomata, 1993–1994 már a megerősödő MSZP holdudvara megjelenésének az ideje. És 1994-ben megszületik a politikai reváns az MSZP számára. Azért extatikus a választási győzelme, mert a kommunista nómenklatúra addig korlátlan hatalmát 1990-ben elvevő pártot tudják legyőzni a demokrácia körülményei között.²³⁷

A népi-urbánus törésvonal ismét átalakul *rendszerváltó* – *nem rendszerváltó* törésvonallá, a Fidesz egyértelműen a rendszerváltó részre kerül, s ekkor hirtelen a Fidesszel is szembefordul a média. És itt a megosztottságnak a másik elemét is meg kell említeni. Ha 1994-et követően a Fidesz nem kezdi el a polgári tábor újjáépítését, akkor a hatvanéves szellemi küzdelem az egyik – az urbánus – oldal megsemmisítő győzelmével érhetett volna véget. A népi-urbánus ellentét 1994-re – a politika eseményeinek következtében – eljuthatott volna oda, hogy az „urbánus” tábor – reményei szerint – egyszer és mindenkorra szóló megsemmisítő győzelmet arat a „népi” tábor fölött. De ekkor a Fidesz a polgári oldalt – amely ugyan nem a népi szellemi tábor teljes megfelelője, de ebben a szellemi viaskodásban az urbánustól mégis különböző oldal – politikai értelemben sikeresen újraszervezte. Az SZDSZ értelmezése szerint a Fidesznek ez volt az „eredendő”, megbocsáthatatlan bűne!²³⁸

8.6. Antall József előrejelzése

Kajdi József említ egy érdekes epizódot, amely 1993 nyarán zajlott le. Békés, családi, baráti hangulatú kormányülés készülődik, de Antall nem kezdi meg a kormányulást, hanem a kormány várótermében leül a kis társaságokhoz, és baráti beszélgetés keretében elkezd elemezni, hogy mi várható majd az 1994-es választásokon. És akkor lényegében százaléknyi pontossággal megmondja, hogy mi lesz

²³⁶ Deutsch.

²³⁷ Deutsch.

²³⁸ Deutsch.

az 1994-es választások eredménye. Ezt a kormány tagjai döbbenten veszik tudomásul, és nem is nagyon akarják elhinni. Hiszen pozitív a véleményük, mintha „rózsásabb” lenne a helyzet, és netán még arra is van esély, hogy nem „kamikaze-kormány”-ként fejezik be a működésüket. Antall József viszont nagyon világosan végigelemzi, hogy mi lesz majd a végső eredménye az 1994-es választásoknak, és annak mi az oka. Tisztán látja, hogy mindazok az intézkedések és lépések, amelyeket az MDF vezette kormánynak meg kellett tennie, egyedül csak azt eredményezhetik, hogy 1994-ben ez a kormány nem lehet győztes.²³⁹

²³⁹ Kajdi.

9. ANTALL JÓZSEF

9.1. Politikai öröksége és szellemi indíttatása

Polgári származása és neveltetése révén a kommunizmus rendszere testidegen volt Antall József számára. Apja, idősebb Antall József magas rangú minisztériumi tisztviselő volt, aki a második világháború alatt sokat tett a lengyel menekültekért. (Nevét, emlékét tábla őrzi a varsói Óvárost körülvevő várfalon.) 1956-ban a kisgazdák belügyminiszteri posztra szánták. Ifjabb Antall József, aki akkor huszonnégy éves volt, nemzetőrként maga is részt vett a Kisgazda-pártház visszafoglalásában, majd november 4-e után a kibontakozási tervek készítésében. Az Antall-család szoros kapcsolatban volt Bibó Istvánnal is. A forradalom leverése után ifjabb Antall Józsefet is megfigyelés alatt tartották, többször beidézték kihallgatásra, 1957 tavaszán letartóztatását is megkísérelték, de kalandos módon megszökött a rendőrök elől. Lakását bemikrofonozták, lehallgatták.

„Gyerekkoromtól a politika érdekelt, és mindig elsősorban a politikai cselekvés és a politikai gondolkodás határozta meg az életutamat. Minden más tulajdonképpen pótcselekvés volt, és egyszerűen hozzátartozott a megélhetéshez. Az egyik külföldön élő barátom egy cikkben megfogalmazta most nemrég – aki velem dolgozott –, hogy semmi különbséget nem érzett. Húsz évvel ezelőtt is olyan volt velem beszélni, mint egy miniszterelnökkel, és most ugyanolyan velem beszélni, mint egy másik emberrel. Nem változott semmi sem magatartásomban, sem értékítéleteimben vagy hozzáállásomban. Én erre nagyon büszke vagyok” – kezdte egyik interjút.²⁴⁰

Amint idézett interjújában elmesélte, politikus családban nőtt fel, több nemzedékre visszamenően politikai érdeklődésű volt a család. Nagyapja és apja is parlamenti képviselő volt, nagyapja államtitkár, apja miniszter, tehát minden családi összejövetelen politikáról beszéltek, az ország helyzetéről, a nemzetközi helyzetről: „Eszmélésem óta a politika volt az egyik vesszőparipám. A politika mellett mindig volt más érdeklődési köröm is, de mindig azt mondtam az elmúlt évtizedekben, hogy fordított életem élek. A politika, ami az én alaphivatásom, az vált a hobbimmá, és mindaz, ami normális körülmények között a hobbi lehetett volna, a történelemtől az irodalomig, a művészettörténetig, azokból élek mint történész és mint múzeumban működő ember. Egész felkészülésem politikusi irányú volt.”²⁴¹

Történelem–magyar szakra, majd levéltár szakra és jogra járt. Történész munkássága hangsúlyozottan politikatörténeti jellegű. Elsősorban a XIX. századi magyar

²⁴⁰ Antall.

²⁴¹ Antall.

liberalizmussal, annak európai vonatkozásaival, Eötvös és Tocqueville munkásságával foglalkozott. A jogállamiság és a piacgazdaság kérdéseiről is számos tanulmányt írt. 1956 után 1963-ban kapta meg a lehetőséget, hogy publikáljon.

A Semmelweis Orvostörténeti Múzeumnak előbb munkatársa, majd megbízott igazgató, végül főigazgató lett. A múzeum menedékhelye volt az egzisztenciálisan ellehetetlenített polgári családok nyelveket beszélő, jobb sorsra érdemes, esetleg üldözött tagjainak. Fokozatosan ellenzéki műhellyé vált, ahol az 1980-as évek közepétől a különböző politikai csoportosulások tagjai, képviselői találkoztak eszmecsere-t folytatni, vitatkozni egymással. Így alakult meg a múzeumban az Emberi Jogok Magyar Ligája is. Antall József legfőbb pártfogója és védelmezője az 1980-as években Schultheisz Emil egészségügyi miniszter volt, aki lényegében politikai fedezéket nyújtott ahhoz a nem szakmai tevékenységhez, ami a múzeumban folyt.²⁴²

Antall Józsefet egyértelmű polgári ellenzéki gondolkodás jellemezte, lélekben soha nem kötött kompromisszumot a kommunizmussal, mindig azt remélte, hogy az egyszer véget ér. Az 1960-as években jobban hitt ebben, mint később, a kádári konszolidáció időszakában, amikor a Nyugat is elfogadta a kádári rendszert. Csak az 1980-as években erősödött benne a remény, ám a szovjet beavatkozástól való féltelme a választásokig megmaradt. A Szovjetunióban zajló változások ígéretes volta mellett állandóan tartott a visszarendeződéstől.

Amikor Gorbacsov nyilvánosan megtagadta a kölcsönös segélynyújtásra kötelező Brezsnyev-doktrínát, Reagan pedig kijelentette, hogy a Szovjetunió a „gonosz birodalma”, akkor már érezte Antall József is, hogy e folyamat, a szocializmus összeomlása lényegében megállíthatatlan. Míg Európa a „status quo” alapján állt, az Amerikai Egyesült Államok már az új világrend kialakítására törekedett. A legfőbb kérdés azonban továbbra is megmaradt Antall számára: nem buktatják-e meg Gorbacsovot a „keményvonalasok” és nem az ő vezényletükkel következik-e be visszarendeződés? Nyugat-Európa és az Amerikai Egyesült Államok különböző politikai-kormányzati körei szimpátiával követték a magyarországi eseményeket, ám amikor megalakult az Ellenzéki, majd a Nemzeti Kerekasztal, a nyugati megfigyelők inkább óvatosságra intették a magyarokat, „nehogy túlszaladjanak a változások a tűréshatáron”.²⁴³ Ami azt is jelentette, hogy egy esetleges visszarendeződési kísérlet esetén kialakuló válság kezelésére, komolyabb beavatkozásra sem az európaiak, sem az amerikaiak nem voltak felkészülve. (Ezt néhány év múlva a jugoszláviai háborúk politikai és katonai „kezelése” látványosan igazolta.)

Antall sokat foglalkozott a liberalizmus kérdésével is. Az idézett beszélgetésben részletesen kifejti a magyar szabadelvűséggel kapcsolatos, végiggondolt, kimunkált

²⁴² Jeszenszky.

²⁴³ Jeszenszky.

véleményét. Magyarországon a liberalizmusnak az az érdekessége – fejtegeti –, hogy Széchenyi konzervatív liberális, Kossuth, Wesselényi, Deák klasszikus liberális, de ők is szociális érzékenységgel. És az utánuk jövő Eötvös és Madách köre pedig nagyon is érzékeny a szociális kérdésekre. Meghatározója a magyar nemzeti liberalizmusnak, hogy távol volt tőle a manchesteri liberalizmus, soha nem fajult szociáldarwinizmussá, mindig volt benne szociális érzékenység. A magyarországi liberalizmus egyik sajátossága az volt, hogy Széchenyi, Eötvös és Deák nagyon szorosan kapcsolódott a keresztény értékekhez, és tulajdonképpen egy liberális kereszténydemokrácia modellje náluk már akkor kirajzolódott.

„Hogyha Magyarországon ezt a gondolatsort végigvisszük, akkor kétségtelen, hogy Eötvös volt elméletileg a legnagyobb hatású, de én Széchenyit, Kossuthot, Deákot együtt vállalom, és együttesen értékelem a magyar liberalizmus nagyjait. A későbbiekben számomra az ilyen eszmeileg meghatározó figurák közül Tocqueville és Mill a meghatározó. Nem akarom folytatni a XX. században a sort, és most nem akarok Jásziig vagy Bibóig kitérni. A liberalizmusnak egy normális országban, ahol megvalósul, az a sorsa, mint Angliában. Megteremti a liberális jogállamot, megteremti a liberális piacgazdaságot, és hogyha az az ország még független is, akkor tulajdonképpen az a természetes egy parlamentáris szisztémában, hogy előbb-utóbb liberálissá válik egy konzervatív párt, vagy akár egy kereszténydemokrata párt, és liberálissá válik a szociáldemokrata párt is. Ezt Davis angol liberális vezér fogalmazta meg, mondván, hogy akkora történelmi győzelmet aratott az angol liberális párt, hogy mind a toryk, mind a Labour Party liberálissá vált – és őrjük nincs szükség.”²⁴⁴

Ebből a szellemi alapállásból értékelte a népi-urbánus ellentétet is. Értelmezése szerint végső soron a modernizáció volt a tét. Nevezetesen: hogyan lehet újjászületni, hogyan lehet megteremteni a független, modernizált nemzetállamokat, hogyan lehet megteremteni a modern társadalmakat. Az alapkérdés az, hogy a felzárkózás során a modernizáció mennyi nemzeti értéket tartalmazzon, és mennyiben jelentse az európaiság egyidejűleg a kontinuitását a nemzeti hagyománynak. „Az irodalmi, szellemi életben jön a kérdés a két világháború között, amikor világosan megfogalmazódik egy ilyen népi, népiességet tartalmazó, erősen nemzeti elkötelezettségű megújulásnak a programja, a másik oldalon pedig a megújulás igénye megjelenik az urbánus, racionális megközelítésben. Én úgy látom, hogy egy közös alapkérdés van – és ezt mindig hangsúlyozom: vállalja-e valaki a pluralista demokráciát, vagy nem. Aki a pluralista politikai demokráciától eltér akár népi, akár urbánus oldalon, az akkor megállíthatatlan a tévúton. Ha a népi, nemzeti értékek hangsúlyozásánál tér el valaki a parlamentáris demokrácia modelljétől, és azt mondja, hogy a parlamentáris

²⁴⁴ Antall.

demokrácia hátrányára kívánja ezeket hangsúlyozni, akkor az elcsúszhat nacionalista, sovinszta irányba. A másik oldalon az az urbánus szellemiség, amely a parlamentáris demokráciánál fontosabbnak tartja különböző időszakokban akár az egyenlőség irányába, a munkásmozgalom, szociáldemokrácia irányába, akár egy Lukács György-i kommunista politikai irányba, vagy akár radikális-liberális irányba való elmozdulást, és a parlamentáris demokráciát nem tartja sarkalatos kérdésnek, akkor az elcsúszhat másik irányba, a diktatúra felé. Én úgy látom, hogy ez a kulcskérdés ezekben a szellemi, politikai iskolákban: az egyik elmehet nacionalista irányba, a másik pedig elmehet diktatórikus baloldali irányba. Ha abban a kérdésben valaki konzekvens, hogy a parlamentáris demokráciához ragaszkodik – ami a „churchilli értelemben” a legrosszabb berendezkedés, de jobbat még nem találtak ki –, és ahhoz ragaszkodik, akkor egyáltalán nem jelent súlyos veszélyt, hogy az egyik egyet, a másik mást gondol. De a jogállamiság, a szabad piacgazdaság kérdésében nem lehet alkut kötni az egypártiság felé vagy egyéb irányokba, mert akkor vége.”²⁴⁵

Antall eszmerendszere a nemzeti szabadelvűsége alapult, mai nyelvre lefordítva: konzervatív liberális politikus volt. Kezdetben, az 1980-as években megértéssel figyelte az SZDSZ működését, de liberalizmusa nyilvánvalóan más volt, mint az SZDSZ liberalizmusa. „Azt tudom idézni, amit erről szoktam mondani: ezeknél a pártoknál ez olyan, mint a szolmizáció – mondja Vitányi Iván. – C-dúrban a C a tonika, a G a domináns, de G-dúrban a G a tonika és a C a szubdomináns. A kérdés az, hogy hol van az alaphang. Magyarországon máshol van az alaphang, mint Angliában, vagy Németországban. Akkor Kohl volt hatalmon, aki Németországban konzervatív, de Magyarországon akár szociáldemokrata is lehetett volna, mert azokat a szociális demokrata vívmányokat is megőrzi, amik már ott megvoltak, és ugyanakkor nem tesz engedményeket a Németországban is meglévő jobboldalnak. Nálunk más a helyzet. Antall liberalizmusa tehát másfajta liberalizmus volt, mint amit az SZDSZ képviselt. Antall József magyar liberalizmusa különbözött Kis János liberalizmusától. Kis János egyébként egy ideig a szociáldemokráciával is kacérkodott, mert még nem döntötték el, hogy melyik Internacionáléhoz csatlakozzanak, a liberálishoz-e vagy a szocialistához. A Fidesz a Liberális Internacionáléban volt benne. És akkor döntöttek el Kis Jánosék, hogy ők is oda lépnek be. De az SZDSZ-ben is volt egy szociáldemokrata platform, amit részben Mécs Imre képviselt.”²⁴⁶

Antall a népi-urbánus dichotómiát a klasszikus nyugat-európai politikai paletta magyarországi meghonosításával vélte meghaladni. Magyarországon is lehet egy politikai „jobbközép”, hangsúlyozta több helyen, de ezt csak európai értelemben lehet használni, mert Magyarországon és Kelet-Európában a „jobboldalnak” nem az

²⁴⁵ Antall.

²⁴⁶ Vitányi.

a csengése, mint Nyugat-Európában. Ha egyszerűen a középtől jobbra és balra tekintve rendeződik el a politikai térkép, a jobbközép legalább olyan demokratikus és legalább annyira ragaszkodik a liberális jogállamiság elveihez, mint a balközép. Az egyiknél hangsúlyosak a nemzeti értékek, a keresztény értékek, s ezeket Európában sok országban konzervatív értékeknek nevezik, a másik oldalon pedig a különböző szociális kérdések hangsúlyosabbak. De átfedések is vannak, mert a kereszténydemokrata pártok egy része nem a liberális irányt hangsúlyozta, hanem a szociálist. „Azt a klasszikus képletet, amelyben mindenki egyértelműen a demokráciát tartja a legfontosabbnak, elengedhetetlennek tartom, de azon belül normálisnak tartom, hogyha van egy ilyen megosztódás. De ez a népi-urbánus megosztás irodalmi, kávéházi kérdés, nem pedig professzionalista politikai kérdés. Mert nem lehet azt mondani, hogy a népi körhöz tartozó írók – ami egy speciális dolog volt Magyarországon –, például Illyés Gyula, Németh László vagy Bibó István nem voltak európaiak, hanem szellemileg bezárkóztak. Nem hiszem, hogy például e három személy ne lenne legalább olyan európai, mint például Fejtő Ferenc. Az a kérdés, ki tesz abban engedményt, hogy a parlamentáris demokrácia politikai rendszerén kívül is el tud képzelni politikai rendszert. Én nem tudok elképzelni.”²⁴⁷

Antall a magyar társadalomfejlődés sajnálatos következményének tartotta a „professzionális politikusok” szinte teljes hiányát az 1980-as években. Magyarországon a második világháború után még élt egy Horthy-korszakbeli politikus nemzedék. Ők voltak az 1945–1947 közötti időszak politikusai, akik még 1956-ban is markáns alakjai a magyar politikának (Kovács Béla, Tildy Zoltán, Bibó István, Farkas Ferenc, Kéthly Anna, Nagy Imre). Az egyházaknak is éltek olyan nagy alakjai, mint Mindszenty József, Ravasz László és Ordas Lajos evangélikus püspök, tehát mindenhol voltak „nagy nevek”. Az elkövetkező évtizedekben mindenki vagy megöregedett, vagy meghalt. Ennek következtében 1956 után harminc évvel Magyarországon nem maradt polgári politikus, aki ne lett volna magas életkorban – fejtegeti Antall az idézett interjújában. Az újjászületésnél ezekből a pártokból öreg emberek kerültek előtérbe, olyanok, akik a másod-, harmadvonalban voltak 1945-ben vagy 1956-ban. „Nekem különleges helyzetem volt, hogy családi körülményeim következtében huszonnégy éves koromban, 1956-ban itt lehettem a Parlamentben, és szoros kapcsolatomban volt akkor a Nagy Imre-kormány nem kommunista minisztereivel, és ismertem kommunista minisztereit is. Megértem még „nyugdíjkorhatár előtt” az átalakulás lehetőségét. Nálunk lakott Kovács Béla. A mi lakásunk a Kárpátia felett 1956-ban és utána is egy politikai központ volt. Én bizonyos összekötő funkciót töltöttem be. Göncz Árpádot is abban az időben ismertem meg. Részt vettem azokban

²⁴⁷ Antall.

az akciókban, amik akkor történtek, tehát én a politikát 1956-ban és az azt követő, még néhány hónapig tartó időszakban belülről ismertem. Tanulmányaim mellett ez belém ivódott.”²⁴⁸

A Kádár-korszak egyik sajátossága volt, hogy Magyarországon még „pro forma” pártok sem működtek, ahol félig kompromittálódott emberek a politikában szerepet játszhattak volna. Mivel 1956-ban a kommunista párton kívül minden politikai párt „ötvenhatossá” vált és szembekerült a kommunista párttal, Kádárék egyetlen politikai pártot sem engedtek működni – még formálisan sem.

„A Magyar Demokrata Fórumot és a Szabad Demokraták Szövetségét az európai modelltől eltérő sajátos politikai mozgalmakként indították el, nagyrészt értelmiségiek. Utána megjelentek a régi történeti pártok. Idős emberek, kisgazdák, szocdemek, kereszténydemokraták olyan politikai gondolatokkal, amelyek viszont nem illeszkedtek bele ebbe a modellbe, és átfedések keletkeztek. A Magyar Demokrata Fórum mint politikai mozgalom lefedte a kisgazdapártot, a kereszténydemokrata pártot, valamint az egykori Nemzeti Parasztpártot, vagy Petőfi Pártot. Az SZDSZ lefedte a Radikális Pártot, a Polgári Demokrata Pártot és lefedte a szocdemek egy jó részét. Nagyon nehezen döntötték el, hogy ők liberálisok-e vagy szociáldemokraták. Ma is legalább annyira szocdemek, mint amennyire liberálisok. A Fidesz az a párt, amelyik egyértelműen felfogható liberális pártnak. Ez a helyzet a történeti pártokat nehéz helyzetbe hozta, mert ezek a politikai mozgalmak nagyobb morális tekintéllyel rendelkeztek, mint a feltámadó pártok. A Magyar Demokrata Fórum elindítói írók, tudósok tehát nem igazán professzionális politikusok, az SZDSZ-ben filozófusok, szociológusok, politológusok szerepelnek. Az MSZP-n kívül tehát tulajdonképpen nem alakulhatott ki semmilyen formája annak, hogy előtérbe kerüljenek professzionális politikusok.”²⁴⁹

Másrészt a Kádár-rendszer azon alapult, hogy a társadalmat depolitizálja, a társadalom ne higgyen abban, hogy a rendszer megváltozhat. Utána pedig kis engedményekkel, alacsonyabb szintű, de biztos életformával (Trabanttal, víkendházzal, háromévenkénti utazással) a társadalom indulatait levezesse – viszi tovább a gondolatmenetet Antall. Majd így folytatja:

„A Kádár-rendszer belső fejlődése, ez a depolitizálás és bizonyos biztonságérzet nyújtása tette azt, hogy a társadalom elszürkült. Ezt rendkívül tudatosan végezte Magyarországon a kommunista párt. És meg kell említeni még egy érdekes jelenséget. Már Moszkvában, az emigrációban ráéreztek a kommunisták arra a magyar sajátosságra, hogy a politikában az írók és a szellemi emberek mindig nagyobb szerepet játszanak, mint egy normális országban. A reformkorban az írók között min-

²⁴⁸ Antall.

²⁴⁹ Antall.

denki politikus volt, az egész irodalom. A századforduló irodalma, élén Adyval, politikai irodalom volt. A két háború között a szociográfusok, a falukutatók, József Attila, mind politikus író volt. Felismerték tehát a moszkvai emigrációban, hogy Magyarországot szellemi életén keresztül kell kezelni, mert Révai Moszkvában már a harmincas évektől kezdve pontosan ezért vizsgálta a marxizmus és a népiesség problémakörét. 1945-től pedig – más országoktól eltérően – itt a kommunista párt vezetője mellett mindig volt egy rendkívül nagy befolyású, a szellemi életet kézben tartó személyiség, Révai, Szirmai, Aczél. És ezek meghatározó személyiségei voltak a kornak. Magyarországon az értelmiséget azért tartották kézben, mert óriási hagyománya volt annak, hogy a magyar politikában az értelmiség, az írók, művészek, tudósok különleges befolyással és szellemmel rendelkeznek, ami teljesen szokatlan egy más országban. Angliában Maugham-nak nem volt köze az angol parlamenthez, Adenauert nem érdekelte, mit ír a korabeli német író. Az, hogy írók, művészek ilyen meghatározó szerepet játszanak, abnormális helyzet, vagy ha úgy jobban tetszik, magyar specialitás. És a kommunisták pontosan ráéreztek arra, hogy így kell Magyarországot megfogni. És mivel nem volt lehetséges a kommunista párton kívül tényleges politizálás, kialakult egy, a féllegális körülményeket mindenkor figyelembe vevő politikai ellenzék, amely az íróktól a történészekig húzódott – különböző időkben különböző hőfokon. Ez a csoport tömörült a Magyar Demokrata Fórumba, és ehhez sorolom magamat is.

A másik csoport sokkal hosszabb utat járt be. Elindítói között fontos szerepet játszottak egyes kommunisták, majd Lukács-tanítványok, bizonyos szociológiai iskolák, filozófusok, és természetesen nem kommunista gyökerűek is a Hálózaton keresztül, mint Göncz Árpád, Mécs Imre és mások. De ott sem alakultak ki professzionista politikusok.²⁵⁰

Antall – amint azt már tárgyaltuk – a meghatározó szerepet a kerekasztal-tárgyalásokon kapta. Előzményként azonban már 1988-tól a Bajcsy-Zsilinszky Endre Társaságon keresztül – egy pártoktól, mozgalmaktól független szervezet jegyében – megpróbálta megismerni a különböző mozgalmak, pártok képviselőit. Nála, az Orvostörténeti Múzeumban többször találkozott Vigh Károly társaságában Mécs Imre, Göncz Árpád, Fodor Gábor, Csoóri Sándor. Amikor belépett a politikai színtérre, a szereplők többségét már „közelről” ismerte.

Az idősebb Antall József élete végéig tartotta a kapcsolatot a volt kispapok politikusokkal. Baráti viszonyt ápolt az amerikai emigrációban élő Varga Bélával is. Így fia is személyesen ismerte az 1980-as évek végén a politika színterén ismét megjelenő, aktivizálódó kispapokat: Pártay Tivadart, Vörös Vincét, Nagy Ferenc Józsefet,

²⁵⁰ Antall.

Bejczy Sándort. Amikor a Kisgazdapárt 1988-ban újjáalakult a Pilvax kávéházban, az ülésen Antall József is részt vett. Fel is ajánlották neki a főtitkári posztot. Az 1989-ben újjáalakuló Kereszténydemokrata Néppárt is úgy tekintett Antallra, mint lehetséges vezető politikusára. Ám Antall 1988-ban még kereste azt a politikai erőt, amelyhez majd csatlakozik, s egyre határozottabban kirajzolódott számára az MDF vezető szerepe. Részvétele a második lakiteleki találkozón azt mutatta, hogy érdeklődése – a családi hagyományok ellenére – az MDF felé fordul. Mérlegre téve a személyeket és a történelmi pártokban tapasztalt légkört, hamar felismerte, hogy a jövő vezető ereje az MDF lesz, ám a két említett párt erősödését is rokonszenvvel nézte. A kezdetektől úgy tekintett rájuk, mint sikeres választások esetén számításba veendő partnerekre.

1989 nyarán vált egyértelművé, hogy Antall József az MDF-ben találja meg politikai törekvéseihez az intézményes hátteret. Az akkor lezajlott négy időközi választáson mindenütt az MDF jelöltje győzött, ami nagy társadalmi visszhangot váltott ki. Ez Antall számára is nyilvánvalóvá tette, hogy itt politikai fordulat készül, és ennek egyik vezetője az MDF.²⁵¹

Miniszterelnöki küldetéséről az alábbiakat mondta:

„...hogyan én mikor képzeltem azt, hogy miniszterelnök leszek? Mint mondtam, egész életemben politikai érdeklődésű voltam, ebbe az irányba alakult gondolkodásom. Bármilyen foglalkozást űztem, ez meghatározó volt. De politikai vezetői funkcióra én nem karrierizmusból vágytam. És azt, amit mondtam – és több nyugati lapban megjelent –, hogy az első magyar miniszterelnöknek vagy fanatikusnak, vagy örültnek, vagy misszionáriusnak kell lennie, ma is így gondolom. Ezt világosan kellett látni. Én illúziók nélkül vettem át a kormányzást, és oka volt annak, hogy a választási győzelem éjszakáján is egykedvűnek, nagyon visszafogottnak tűntem. A felelősség súlyát éreztem, és tudtam, micsoda mélységekben vagyunk, és mi következik. Tudtam, hogy itt nem sétágalopp lesz a szabad világba. Nyugaton is illúziókat tápláltak. Azt hitték, hogy ugyanúgy le lehet venni a kommunizmus tetejét, mint a francoizmusét, és utána egy független piacgazdaságnak megvannak az alapadottságai. A világ nem vette eléggé figyelembe, hogy a tulajdonviszonyok és az emberi mentalitás torzulásai mennyire megnehezítik a folyamatot.

Az, hogy miniszterelnök lehetek, először 1989 nyarán, a kerekasztal-tárgyaláson merült fel. Amikor Mazowiecki lengyel miniszterelnök lett, akkor írta az egyik magyar lap, hogy a magyar Mazowiecki én lehetek. Amikor 1989 októberében megválasztottak a Magyar Demokrata Fórum elnökévé, kikötöttem, hogy csak akkor vállalom, ha az elnökség titkos szavazással, kétharmados többséggel jelöl, és ha tit-

²⁵¹ Kulin.

kos szavazással abszolút többséget kapok. Kilencvenvalahány százalékot kaptam, többet, mint amit igényeltem. Ez egyértelművé tette a Magyar Demokrata Fórumon belül, hogy az elnököt közvetlenül választja a kongresszus, a magyar alkotmány pedig a miniszterelnököt a német kancellárhoz hasonló jogkörrel ruházza fel. Ez egyébként nem az én ötletem volt, én ragaszkodtam volna szívesebben akkor az 1848. III. törvénycikkben megfogalmazott klasszikus miniszteriális rendszerhez... De amikor felmerült, akkor az MDF és az SZDSZ jogászai együttesen alkották meg a német kancellári jogkörhöz hasonló magyar miniszterelnöki rendszert. Ebben szerepet játszott az a fobia is, hogy a közvetlenül megválasztott elnökkel, egy Pozsgay Imrére szabott félprezidenciaális rendszerrel a reformkommunisták francia, vagy minimum finn típusú elnöki rendszert akarnak, amit azután kiegészítettek még olyan megoldásokkal az utolsó parlamentben, amely a kormány jogkörét csökkentette volna, és lehetőséget hagyott volna bizonyos elnöki jogkörökre. Ezt tulajdonképpen az ún. paktum semmisítette meg, és utána a közvetlen szavazással történő elnökválasztás elvetése júniusban. Ez volt az utolsó kísérlete a reformkommunista erőknek. Akkor abban bíztak, hogy országos ismertség alapján közvetlen elnökválasztással a parlamenttel szemben meg tudnak választatni valakit a volt reformkommunista vezetők közül, és akkor a kormányt alárendeltebb helyzetbe kényszerítik. Ez kiszámított stratégia volt, amit tulajdonképpen mi megbuktattunk.”²⁵²

9.2. Antall, Pozsgay és az MDF

Antall József és Csoóri Sándor között már régebben, tíz éve baráti viszony volt. Csoóri szorgalmazta, hogy Antall kapjon szót az MDF első országos gyűlésén, sőt, lépjen be a vezetésbe. Ám az MDF alapítói is fenntartással fogadták Antall Józsefet, és az akkori tagság is. Mivel akkor a személyes, baráti kapcsolatoknak igen nagy volt a jelentősége, Antall pedig idegen volt az MDF-et alapító „baráti kör” számára, a bizalmatlanság a helyzetből is adódott. Antall, megjelenése pillanatától módosítani próbálta azt az együttműködést, amely az MDF és az MSZMP Pozsgay vezette szárnya között fennállt. Amikor 1989 elején az MDF ajánlatot kapott arra, hogy egy helyettes államtitkárt delegáljon a Művelődési Minisztériumba, Antall volt az egyik leghatározottabb ellenzője e lépésnek, mondván: „ilyen olcsón nem adjuk magunkat”.

Antall és Pozsgay Csoóri Sándor kezdeményezésére ismerkedett meg egymással. Csoóri azzal a céllal mutatta be 1978-ban Antallt az akkori művelődési miniszternek, hogy Pozsgay hozzon létre főosztályt a határon túli magyarok ügyeinek kezelésére,

²⁵² Antall.

és ennek vezetőjévé tegye meg Antall Józsefet. A Népfront főtítkáráként laza, alkalmi kapcsolat volt Pozsgay és Antall között. Aktívabb kapcsolatba a rendszerváltoztatás idején kerültek. Pozsgay államminiszterre való megválasztása után Antall József gyakori vendég volt annak hivatalában is, lakásán is.

„Beavatott politikai terveibe, elmondta, hogy a családi hagyományt követve a Kisgazdapártban szeretne érvényesülni. A 88-as decemberi ülés után küldött nekem egy olyan levelet, hogy ha azt valaki ma olvashatná... Beszámol az egész összejövetelről, kiábrándító élményeiről, csalódásáról, és arról, hogy tovább tájékozódik” – emlékezik vissza Pozsgay.

A kereszténydemokraták is hasonló csalódást okoznak Antallnak, és így az MDF felé fordul. Mivel sem Bíró Zoltán, sem Für Lajos nem vállalta, hogy az egyeztető tárgyalásokon folyamatosan részt vegyen, Antall József, Szabad György és Sólyom László lett a vezető tárgyaló az MDF képviselőjében. Közben erősödik az „antikommunista” kampány az MDF-en belül is, és Bíró Zoltán – mint egykori MSZMP-tag – lemond az MDF ügyvezető elnöki posztjáról. Pozsgay próbálja erről lebeszélni, ám ő ragaszkodik döntéséhez. Pozsgay álláspontja, hogy „a társadalmi metszévonal nem az MSZMP-tagok és a párton kívüliek között, hanem a becsületesek meg a tisztességtelenek között húzódik”. Ezek után Csoóri Sándor megbeszélést kezdeményez, melyre 1989 júliusában Pozsgay nyaralójában kerül sor Antall József, Bíró Zoltán, Csoóri Sándor és a házigazda részvételével. Ekkor beszélték rá Antall Józsefet, hogy vállalja el az MDF elnöki posztját.²⁵³ Az MDF második országos gyűlésén Antall Józsefet meg is választották az MDF elnökének.

1989 nyarán az SZDSZ kommunikációjának egyik fő témája az „Antall–Pozsgay-paktum” volt. A kommunikációs csapda nyilvánvaló volt: vagy kompromittálódik Antall és az MDF a „kommunista” kapcsolattal, vagy elválasztja egymástól a két embert, így gyengítve mindkettőt. A kerekasztal-tárgyalások idején – Pozsgay Imre visszaemlékezése szerint – hetente kétszer is meglátogatta Antall József, és megvitatották a tárgyalások eredményeit, menetét. Ebben az időszakban Antall még támogatta azt a tervet, hogy Pozsgay Imre legyen a köztársasági elnök. Utána megszakadt a kapcsolat közöttük.²⁵⁴

Antall ezt így idézi föl: „Megállapodás volt az aláírás előtt, hogy a munkásörség utána feloszlik, csak a párt kongresszusa előtt nem akarták, mert akkor ez mobilizálta volna a munkásörséget. A »párt kivonulása a munkahelyről« is benne volt a megállapodás mellékletében, Pozsgayék ebbe beleegyeztek. Ez volt tehát az a feltételrendszer, amit megkötöttünk. Utána jött az elnökválasztási kampány. Ott mi egy variációra berendezkedtünk, de nem volt felfogásom ellen való az, hogy így tör-

²⁵³ Pozsgay.

²⁵⁴ Pozsgay.

tént, ahogy történt, vagyis hogy egy parlament által választott elnök mellett született végül is a döntés.

Akkor, december körül, tárgyaltunk az SZDSZ-szel. Először meg kellett kötni a paktumot. Akkor nagyon rossz volt a viszony, nagyon feszült. A népszavazásra készülve durván támadtak, Nyugaton hol jobboldali populista, nacionalista, antiszemita pártnak állították be a vezetésem alatt álló Magyar Demokrata Fórumot, ahol kellett, ott meg kommunista kollaboráns pártnak. Az SZDSZ-t pedig egy radikális, antikommunista politikai pártként mutatták be, és nagyon meg voltak sértve, amikor azt mondtam, hogy az SZDSZ az egy balközép párt. Ma már vállalják azt a helyet, amit akkor nem. Az SZDSZ egész politikai stratégiája egy antikommunista baloldali vonal, amivel nagyon sok embert megnyertek. De ez kiszámított dolog volt az agytröszt részéről. Ennek nagyon sokan felültek, és zokon vették, amikor én megfogalmaztam, hogy ők a baloldali párt, és balra állnak. Ez akkor nekik nem tetszett.”²⁵⁵

„A választási győzelem éjszakájától kezdve láthattuk, én közelről láttam Antallt, hogy ő tudja: ebbe bele fog pusztulni” – mondja Kulin Ferenc.²⁵⁶ Tudta, hogy négy év alatt nem bír az MDF-fel és a koalíciós partnerekkel olyan eredményt produkálni, amely a folytathatóságot megalapozza. Gyakran mondogatta, hogy ez „kamikazekormány”. Nagyon súlyos aggályai voltak a tekintetben is, hogy összetartható-e ez a csapat – az MDF és a koalíció –, afelől pedig nagyon komoly kételyei voltak, hogy a következő választásokon sikerrel szerepelhet. Tudta, hogy nem fogja tudni a társadalmi elégedetlenséget legyőzni és a Kádár-rendszer vétkeiért az MDF kormányt fogják megbüntetni a választók. „Heroikus szkeptikus volt.”²⁵⁷

Az MDF fontosabb pártpolitikai döntéseinek a helyszíne a Bem téri pártközpontból bekerült a Parlamentbe, a miniszterelnöki irodába, miután Antall volt a legerősebb kormánypártnak az elnöke is. Ehhez végig ragaszkodott. A későbbiek során, amikor komoly krízishelyzet keletkezett, mindig kijelentette, hogy csak akkor kormányfő, ha egyben pártelnök is. Tartott attól, hogy ha a pártból a vezető szerepet átengedi másnak, akkor a párt megbuktatja őt.

Sok energiáját lekötötte a koalíció működőképességének, a parlamenti többségnek a megőrzése. A koalíció elleni első támadást a Kisgazdapárt elnöke, Torgyán József hajtotta végre, amikor csapatával kilépett a koalícióból. Antall ezután nagyon sokat foglalkozott a koalíciós pártok képviselőivel, atyai barátaival, Vörös Vincével, Bejczy Sándorral. Sikerült is benntartani megfelelő számú kisgazda képviselőt a koalícióban, megőrizte a parlamenti többséget, s így nem bukott meg a kormány.

²⁵⁵ Antall.

²⁵⁶ Kulin.

²⁵⁷ Kulin.

Miniszterelnökként – Jeszenszky Gézát és Boross Pétert kivéve – külön tanácsadói körrel rendelkezett, amely nem a miniszterekből állt, hanem nemzedéktársaiból, piarista diákokból. Ez a kapcsolatrendszer a kormányzásra is befolyással volt.

9.3. A kór

Valószínűleg senki sem tudja, hogy Antall József mikor fedezte fel magán betegsége tüneteit. A kormányzás kezdetén olyan feladatok szakadtak rá belföldön és külföldön, amelyeknek kénytelen volt eleget tenni, s a betegséggel nyilvánvalóan halogatta a szembenézést. Az őszi nagy sikerű hivatalos amerikai látogatás során vallotta be a feleségének, hogy beteg. Majd hamarosan közölte a nyilvánossággal is, hogy Non-Hodgkin limfómája van, ami „megfelelő kezeléssel jól karbantartható”. Ősszel műtéten esett át, miközben éppen kitört a taxisblokádnál. A kórházban elhangzott „pizsamás interjúja” a legújabb kori magyar politikatörténet egyik legdrámaibb pillanata. Hatalmas akaraterővel viselte a folyamatos kezelés okozta fájdalmakat, a rosszulléteket, minden erejével azon volt, hogy munkáját maradéktalanul el tudja végezni. A terápia során kihullott a haja, és gyorsan öregedni kezdett. Az utóbbi – gyengülő erőnléte – zavarta a leginkább. A kormányüléseken teljes szellemi erővel dolgozott, viszont közszerepléseket nem tudott vállalni. Sokszor elmondta, hogy ezek a kezelések nem jelentenek akadályt napi tizenhat órai munkájában, ám külföldi programjait a kezelésekhöz igazítva kellett összeállítani.

Nem szerette a televíziót, a stúdiók mesterséges közegét. Szívesen beszélt viszont nyilvánosan, hallgatóság előtt, szerette látni az emberek reakcióját. Betegsége és a kezelések leginkább ebben akadályozták. 1991 tavaszán úgy tűnt, és a leletek is azt mutatták, hogy a terápia sikeres volt, és Antall meggyógyult.

Betegségének kiújulása egybeesett Csurka István pamfletjének megjelenésével, mely a nyilvánosság előtt támadta meg. Az MDF-en belüli addigi legsúlyosabb válság bizonyára hozzájárult betegségének kiújulásához. „Pedig én a Pistát kedveltem” – mondta keserűen, amikor Csurka írása minden előzetes vita vagy egyeztetés nélkül megjelent. Hogy Csurka az ötleteit, elgondolásait nem a párt illetékes szerve, például az elnökség elé vitte, hanem kiállt vele a nyilvánosság elé, azt Antall háttámadásnak tekintette. És nagyon megviselte, hogy nem is az ellenség támadja hátba.²⁵⁸

A Csurka-ügy mellett a másik, talán annál is nagyobb csalódást Göncz Árpád okozta Antall Józsefnek. Göncz Árpádot 1988-ban még mint „egy rendes liberálist”, testi-lelki jó barátját mutatta be Pozsgay Imrének. Azt tudomásul vette, hogy az

²⁵⁸ Jeszenszky.

SZDSZ és az MSZP ellenségesen viselkednek vele, „unfair” módon politizálnak, rágalmakat terjesztenek. De az egykori barátjának az Alkotmánybíróság által is elmarasztalt magatartása nagyon megviselte. És nemcsak az, hogy Göncz hűtlen barátnak bizonyult, hanem politikai pálfordulása is.²⁵⁹ Amikor Antall megkötötte az egyezséget, az ún. paktumot az SZDSZ-szel, és javasolta, hogy Göncz Árpád legyen a köztársasági elnök, akkor nyilván úgy képzelte, hogy egy hozzá lojális, együttműködő partnerre talál benne. Ám Göncz másféle magatartást tanúsított már a kezdetekkor, ami később, a taxisblokádnál idején nyilvánvalóvá vált. S ez Antallnak nagy lelki problémát is okozott.

1993 tavaszáig a különböző kúrák, kezelések eredményeképpen Antall József maradéktalanul el tudta látni kormányfői feladatait. 1993 tavaszán viszont létrehozta az általa „juntának” nevezett kis csapatot, melynek Boross Péter, Für Lajos, Kónya Imre és Jeszenszky Géza volt a tagja, s akiket rendszeresen tájékoztatott egészségi állapotáról. Leszögezte, hogy amint úgy érzi, egészségi állapota akadályozza kormányfői munkáját – elsősorban annak szellemi oldalát –, akkor le fog mondani.²⁶⁰ Azonban abban reménykedett, hogy az 1994-es választásokig bírja a kezelésekkal, és esetleg irányítani tudja a választási kampányt. Ezért ment bele az új gyógyítási eljárásba, az összejt-transzplantációba, amit akkor Magyarországon még nem végeztek. A kölni műtét után, a „steril sátorból” is azonnal kormányügyekkel kezdett foglalkozni, és például Christopher amerikai külügyminiszterrel tárgyalt telefonon. Novemberben azzal tért haza, hogy a műtét sikeres volt, csak erőgyűjtésre van szüksége. Ám fellépett az eredeti betegség mutációja, a leukémia és a tüdőgyulladás.

Kajdi József visszaemlékezése szerint az állapota rosszabbodásának láttán Boross Péter vetette föl, hogy talán egy hét van hátra a halálig, és Antall József megérdemli – mint rendszerváltó miniszterelnök –, hogy megkapja a legmagasabb állami kitüntetést.²⁶¹ Bár ő a miniszterelnököt helyettesítő kormányfő, hogy jelképes legyen az indítvány, a kitüntetési javaslatot az egész kormány írja alá. Göncz Árpád köztársasági elnök első reakciója az elutasítás volt. Az volt az indoka, hogy egy élő ember nem kaphatja meg a legmagasabb állami magyar kitüntetést, ráadásul a saját kormánya javasolja. Számára ez elfogadhatatlan. Az előterjesztést átnyújtó államtitkár – Kajdi József – annyira megdöbbsent, hogy vitába szállt az elnökkel, és arra emlékeztette, hogy van még egy személy, aki ezt életében megkapta. Maga Göncz Árpád – Antall József javaslatára! Másrészt egy halálán lévő emberről van szó, aki tett annyit az országért a miniszterelnöksége időszaka alatt is, hogy élete betetőzéseként megkapja a legmagasabb állami kitüntetést. Hosszas vitát követően végül is a köztársasági

²⁵⁹ Jeszenszky.

²⁶⁰ Jeszenszky.

²⁶¹ Kajdi.

elnök aláírta a határozatot, és ki is volt tűzve az időpont: szombaton délután négyre ment be a kórházba azt átadni. A kitüntetés átadásakor a szobában Marinovich Endre kabinetfőnök volt jelen, Antall György, az idősebbik fiú, Boross Péter és a köztársasági elnök. Antall György elbeszéléséből tudjuk, hogyan zajlott le az aktus.

Az elnök az ágyon fekvő halálos betegnek, aki egy lepedővel egészen a szeméig le volt takarva, átadta a kitüntetést. A beteg infúzióra volt kötve, beszélni sem volt ereje, mozdulni sem bírt. Az elnök a kitüntetést megpróbálta a kezébe adni, majd letette a mellkasára, fölé hajolt, és homlokon csókolta. S ekkor Antall, minden erejét összeszedve megrázkódott, és próbálta eltolni magától Gönczöt, hiszen lényegében egy magatehetetlen ember megerőszakolása történt. Antall József az intimitásoktól mindig tartózkodott, férfiemberrel még összeölelkezni sem szokott volt. Egy udvarias kézfogás volt a köszöntése, mellé legföljebb néhány szót fűzött. Ennyi volt számára a testi érintkezés a férfiakkal. A fia elbeszélése szerint látható volt, hogy élete utolsó pillanatában is traumaként élte meg, hogy őt valaki homlokon csókolja. Ráadásul az az ember, aki megnehezítette kormányzati időszakát! Ez nem kegyelmi állapot, a megbocsátás állapota volt. Nem tudott már megbocsátani Göncz Árpádnak. Másnap, 1993. december 12-én meghalt.

A Parlamentben elhelyezett ravatalához több mint kétszázezer (!) gyászoló járult, temetése a rendszerváltoztatás utolsó nagy, százezres tüntetése volt.

Évekig sok szóbeszéd keringett arról, hogy kit jelölt ki utódjának. Bízott Boross Péterben, jó belügyminiszternek tartotta, és olyan embernek, aki távollétében vinni tudta a kormány ügyeit. De soha egyetlen szavával sem mondta, hogy ő legyen az utóda. Orbán Viktort tehetséges fiatal politikusnak tartotta. Gyakran mondogatta, hogy „nincs antipatikusabb, mint egy fiatal konzervatív és egy öreg radikális”. Amikor az új parlament első ülésén Orbán lesöpörte a kormányprogramot, akkor azt mondta, hogy „aggódna Orbán egészsége felől, ha nem ezt tenné”. Családi és baráti körben is kedvezően nyilatkozott Orbán Viktor tehetségéről, de nem úgy, mint akit jövőre miniszterelnökként szeretne látni. Leginkább még Bod Péter Ákosban látott lehetséges utódot, ezért is váltotta le a népszerűtlen ipari miniszteri posztról és juttatta – szokatlanul fiatalon – a Nemzeti Bank elnöki székébe. De maga után senkit nem jelölt ki határozottan. „Ezt nektek kell majd eldöntenetek egymás között.” Ez volt a végrendelete.

10. ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

Az események és gondolatok rekonstrukciója után – befejezésképpen – érintenünk kell néhány kérdést, amelyek máig fel-felbukkannak a magyar közbeszédben.

Az egyik a *fordulat időpontja*. Máig vita tárgyát képezi, hogy mikor is volt Magyarországon a fordulat, melyik dátumhoz köthető a „rendszer-váltás”. A szocialisták szívesen hangoztatják, hogy ez 1989. október 23-a, az új alkotmány hatályba lépése. Ekkor megszületett a jogállam – és a többi már csak gyakorlati lépések sora volt. Az ellenzék – az MDF és a Fidesz – álláspontja szerint a rendszer-váltó fordulat 1990 tavaszán történt meg, amikor lezajlottak az első szabad választások, létrejött az első szabadon választott országgyűlés, és megalakult az első kormány. A vita mindenképpen jelzi azt a problémát, amit Kiss Gy. Csaba „elmaradt cezúra”-ként szokott leírni.²⁶²

Tudomásul kell vennünk és el kell fogadnunk, hogy Magyarországon nem volt olyan politikai pillanat, amelyikre az egész magyar társadalom egyértelműen azt mondaná, hogy „ekkor bukott meg a kommunizmus”. Az elmaradt cezúra következménye pedig, hogy elmaradt az az egyszeri nagy katarzis is, amit Bibó István „kollektív politikai élménynek” nevez, és ami fontos összetevője egy nép, egy társadalom kollektív tudatának.

A tömeglélektani értelemben vett „politikai élmény” elmaradásának legfőbb oka pedig nem egyéb, mint a hosszú, békés átmenet maga. A magyar rendszer-változás „kialkudott forradalom”²⁶³ volt, és – amiről résztvevői nem szívesen beszélnek – jogfolytonosságot teremtett a „létező szocializmussal”. Amint a vonatkozó helyen tárgyaltuk, az Alkotmánybíróság létrehozása még 1989-ben lényegében azt a célt szolgálta, hogy az akkor módosított alkotmány adja meg a keretét – és korlátját – minden további jogi és politikai szándéknak. S ez volt a legfőbb oka annak, hogy minden olyan törekvés, amely a kommunizmus idején elkövetett bűnök számonkérésére irányult, zátonyra futott. Az Alkotmánybíróság ugyanis az „igazságosság versus jogszerűség” konfliktusban mindig a jogszerűség javára döntött, mert nem is tehetett egyebet. Magyarországon tehát 1989 nyarától egy pillanatig sem volt „forradalmi helyzet”, amikor – a hatályos jog korlátozó kereteit félretéve – az igazságosság szándékával szabadon rá lehetett volna mutatni akár a nyilvánvalóan legnagyobb bűnösökre, esetleg kitiltva őket a politikából.²⁶⁴

²⁶² *Nincs meg a cezúra*. In Elek István: *Rendszer-változtatók húsz év után*, 2009. 9. 1.

²⁶³ Tőkés Rudolf: *A kialkudott forradalom*. Kossuth, Budapest, 1998. .

²⁶⁴ Vö. Halmai Gábor: *Rendszer-váltás és alkotmányos múltfeldolgozás*. In *Rendszer-váltás és Kádár-korszak*, 39. 1.

Az idézett nyilatkozatokban és a mai közbeszédben is gyakran hangzik el utalás arra, hogy a békés átmenet, a rendszerváltoztatás valamilyen előre megírt *forгатó-könyv* szerint zajlott le, amit valahol tőlünk függetlenül megalkottak, s ami Magyarországon történt, e szerint történt.

Az események menete és fordulatai azonban éppen ennek az ellenkezőjét bizonyítják. Az való igaz, hogy mind Moszkvában, mind Washingtonban, mind más európai fővárosokban voltak bizonyos elképzelések arról, hogyan kellene lezajlania az elkerülhetetlen átmenetnek és minek kellene történnie a kommunizmus bukása után Közép-Európában. Voltak egyes fővárosokban jobban vagy kevésbé kedvelt politikai csoportosulások, pártok is. De ezek nagyon óvatos tervezgetések voltak, és semmiképpen sem bírtak meghatározó erővel az események menetében.

A magyarországi rendszerváltoztatás szuverén magyar lépések sorozata volt. Ezeket a lépéseket a kor magyar politikusai tették meg, saját akaratukból, többnyire külső kényszer nélkül. Ha számba vesszük az 1985–1994 közötti időszak néhány fontos pillanatát, láthatjuk, hogy egy-egy politikus vagy párt megnyilatkozása vagy lépése hogyan változtatta meg az események addigi menetét, nyitott meg új lehetőségeket és zárt le másokat.

Az 1970–1980-as években a magyar szellemi élet – és az ide szorult látens politikai élet – fő választóvonal a népi-urbánus ellentét volt, pártpolitikai manifestálódása az Aczél–Pozsgay-ellentét lett, mely 1988 májusáig – néha nyíltan, de többnyire rejtve – végigkísérte az egész korszakot,

Egyebek mellett ennek az ellentétnek a meghaladására irányult a monori találkozó. Az ott elhangzó megnyilatkozások azonban csak ismételten bebizonyították, hogy a két szociokulturális közösség világképe és magyarságképe nagyon fontos kérdésekben különbözik egymástól. Míg Csurka István előadása a magyarság folyamatos hanyatlásáról szólt, Kis János a magyar társadalom lassú polgárosodásáról beszélt, Csoóri Sándor a határon túli magyarság gondjait tartotta megvitatandónak, Solt Ottília viszont a magyarországi cigányságét. Nyilván – egyebek mellett – ezek a nézeteltérések készítették Kis Jánost arra, hogy ne kísérletezzék tovább az álláspontok egyeztetésével, és – társaival – maga írja meg a rendszerváltoztatás egyik programadó dolgozatát, a *Társadalmi Szerződést*, jelezve ezáltal, hogy a továbbiakban is ki-ki a maga útját járja majd.

A lakiteleki találkozó a másik oldal szuverén válaszlépése volt, Pozsgay Imre politikai támogatása pedig annak jele, hogy érik az idő a határozottabb társadalmi cselekvésre. A találkozó sikere és utóélete, a jelentős mozgalommá terebélyesedő politikai kezdeményezés ekkor azt jelzi, hogy az MDF lesz az a domináns erő, amely – saját stratégiáját követve – a legalitás határain belül teremti meg a Kádár–Aczél-féle pártvezetés széles bázisú társadalmi ellenzékét. Támaszt nyújt a párton belüli népi-nemzeti vonalnak, Pozsgay Imrének és társainak is.

1988 első felében az MDF folyamatosan erősödik, Pozsgayék pedig – összefogva a változást óhajtó trónkövetelők fiatalabb nemzedékével – elérkezettnek látják az időt, hogy megszabaduljanak az egyre nagyobb teherterét jelentő Kádár–Aczél-féle pártvezetéstől. Ebben az ütközetben Pozsgay történelmi győzelmet arat nagy riválisa, Aczél György fölött, és – Grósz mellett – az MSZMP legbefolyásosabb politikusa lesz. Ez az év az MSZMP átalakulásának, Pozsgay Imre és az MDF megerősödésének jegyében zajlik le (lásd: második lakiteleki találkozó). 1988 végére megérik a helyzet az ideológiai fordulatra is, vagyis elkészül az a „bizottsági jelentés”, amelynek alapján Pozsgay Imre 1989 januárjában kimondhatja, hogy 1956 népfelkelés volt. A nyilatkozat újabb „csapás a gyökerekre”, a Kádár-féle szocializmus legitimációs alapját képező legfontosabb pillérre. Pozsgay Imre, Németh Miklós és az MSZMP reformszárnya ettől a hagyománytól is próbál megszabadulni, amikor belemegy – és az MSZMP-t beleviszi – Nagy Imre és mártírtársai újratemetésébe. A reformszárny és Pozsgay politikai tőkéje folyamatosan gyarapodik, pozíciója erősödik.

A temetés azonban nem várt – és csak későn észlelt – fordulópontot jelent ebben a folyamatban. Orbán Viktor beszéde ugyanis a politikai mező átrendezését jelzi, amikor rendkívül élesen húzza meg az „MSZMP – ellenzék” választóvonalat, tagadva a „köztük is lehetnek rendes emberek” magatartás jogosságát, nem hagyva teret az MSZMP reformerei és az ellenzék bizonyos csoportjai közötti együttműködésnek. Az akkor már működő ellenzéki kerekasztal radikális hangjának rendkívüli felerősödése és a tárgyalásokon tanúsítandó markáns ellenzéki pozíció elfoglalása megzavarja az MDF és a „Pozsgay-szárny” építkezését. Az MDF nem tudja ellenpontosítani az Orbán-beszéd hangvételét, mert a temetésen politikai értelemben nincs jelen.

Az egyeztető tárgyalások során nyilvánvalóan két politikus emelkedik ki a tárgyalók közül. Pozsgay Imre – hátában az önmagát minél sikeresebben átmenteni próbáló MSZMP-vel, szemben az ellenzéki kerekasztallal – végigviszi rendszerváltó programját. Antall József pedig – történelmi és közjogi felkészültségével, tárgyalástechnikai eszköztárával – egyik megalkotója lesz az új magyar alkotmányos demokráciának. Mindkét politikus sikeresen szerepel a tárgyalások hetei-hónapjai alatt, és egyre nagyobb népszerűsége tesznek szert. Ezt az SZDSZ oldaláról csak úgy tudják ellensúlyozni, hogy megfosztják őket a politikai siker végső learatásának lehetőségétől. Ezt szolgálja az SZDSZ, a Fidesz és a Kisgazdapárt gesztusa, a megállapodás aláírásának megtagadása az ország nyilvánossága előtt, a tévé egyenes adásában. Így Pozsgay Imre nem lehet a „haza bölcse”, aki végigvezényli a békés átmenetet, hanem csak egy megrendült és frusztrált politikus, aki nem várt ütést kap a remélt siker ünnepélyes pillanatában. A bejelentett népszavazási kezdeményezés pedig azt jelzi, hogy az igazi ütközet csak ezután következik.

Az MDF-ben egyre nagyobb a zavarodottság Pozsgay támogatását illetően. Az erősödő országos antikommunista retorika – melyet az SZDSZ diktál – az MDF-en belül fokozatosan meggyengíti a Pozsgay-kapcsolatot pártolók pozícióját. S mivel Antall József is a nyugat-európai típusú politikai palettán kívánja megtalálni az MDF helyét, a népszavazásra készülve az MDF végleg megvonja támogatását Pozsgay Imrétől. Ennek azonban előzménye az MSZMP utolsó és az MSZP alakuló kongresszusa. Pozsgay Imre – az MDF vezetőivel tartott előzetes egyeztetés ellenére – nem „hozza ki” az MSZMP-ből saját csapatát, a reformköröket, nem alapít új „nemzeti baloldali” pártot, hanem bent marad az utódpártban – és Nyers Rezsővel, valamint Horn Gyulával szemben komoly pozícióvesztést szenved el.

A népszavazás a kezdeményezők számára kettős győzelemmel végződik. Kudarcot vall az MDF bojkottfelhívása, a népszavazás érvényes lesz, és a köztársasági elnök megválasztásának módjára tett javaslat – a hivatalos eredmény szerint – 50,07%-kal szintén átmegy, vagyis legyőzik Pozsgay Imrét is. Pozsgay politikai pozíciója ezzel végleg megrendül, hiszen erejét – az MSZP-n belüli pozícióvesztése után – már csak hatalmas népszerűsége adja, ami csak közvetlen elnökválasztás esetén váltható át politikai hatalomra.

Az SZDSZ lendülete tovább fokozódik, a belügyminisztériumi iratmegsemmisítés leleplezése következtében lemond Horváth István belügyminiszter, Pozsgay egyik közeli munkatársa. A leleplezés során sikerül a közvélemény nagy részét szembefordítani az MSZP teljes vezetésével, Tamás Gáspár Miklós híres mondása, a „Bolsevik kutyából nem lesz demokratikus szalonna!” jegyében.

Az SZDSZ antikommunista kampánya olyannyira sikeres, hogy a választások idejére szinte utoléri az MDF-et (a kettőjük közti különbség csupán 3%). Csupán a második forduló teszi egyértelművé az MDF győzelmét, amikor is az MSZP megrettent szavazói – a kisebbik rosszat választva – az MDF állva maradt jelöltjeire adják le szavazatukat.

A második forduló után Antall József megkötö az ominózus megállapodást – a paktumot – az SZDSZ-szel. Ennek értelmében, az ország kormányozhatósága érdekében az alkotmányból kiveszik a kétharmados törvények jelentős részét, és átalakítják azokat egyszerű többséget igénylő törvényekké, beemelik a „konstruktív bizalmatlanság” intézményét, és Göncz Árpád lesz a köztársasági elnök-jelölt. Mivel a megállapodás két évtizede viták és vádaskodások tárgya, érdemes egy kissé elidőznünk tehát ennél a kérdésnél.

Az állítás, hogy az ország kormányozhatósága érdekében módosítani kellett az alkotmányt, vitathatatlan. A kerekasztal-tárgyalások során ugyanis az ellenzék – szocialista választási győzelemtől tartva – olyan alkotmánymódosítást kényszerített ki, amely a gyakorlatban cselekvésre képtelen helyzetbe hozta volna az új szocialista

kormányt. A választások eredménye folytán azonban az MDF vezette kormány került volna ebbe a helyzetbe, s ezt meg kellett előzni.

Göncz Árpád köztársasági elnöki székbe emelése Antall József értelmezésében azt jelentette, hogy egy „jó embere”, régi ismerőse kerül a „gyenge” elnöki pozícióba, aki nem fogja megzavarni miniszterelnöki működését, és nem lesz kérdés, ki az ország egyes számú politikusa. Ez kedvezőbb megoldásnak tűnt céljai és elképzelései megvalósításához, mint egy esetleg közvetlenül megválasztott, erős legitimitású köztársasági elnök, például Pozsgay Imre.

Antall számára az igazán értékes eleme a megállapodásnak azonban a konstruktív bizalmatlanság intézményének beemelése volt az alkotmányba. Ez ugyanis addig nem szerepelt benne. Antall – ekkor már az MDF elnökeként – pontosan felmérte, hogy a mögötte álló párt mennyire heterogén, mennyire összezsugorolt, és számára mennyire kiszámíthatatlan. Az a gyors fordulat, amellyel a „népi-nemzeti” irányultságú mozgalomból „konzervatív-kereszténydemokrata néppártot” próbált képezni, sok zavarodottságot és ellenállást eredményezett. A konstruktív bizalmatlanság intézménye – amely szerint a miniszterelnök leváltása és új miniszterelnök megválasztása csak egyetlen parlamenti szavazással történhet – lényegében megingathatlanná teszi a miniszterelnök pozícióját. Nem kell túl sokat foglalkoznia a párttal, figyelmét a kormányzati munkára összpontosíthatja. S még a parlamenti többség időszakos elvesztése sem vezet okvetlenül bukásához.

Antall József ezt a három eszközt valószínűleg egyforma jelentőségűnek tartotta, melyek által biztosítottak láttá saját miniszterelnöki pozícióját és cselekvőképességét. Az MDF testületei már a kész helyzetre reagáltak, s mivel Antall a megállapodás elfogadásától tette függővé saját miniszterelnökségét, igazi választásuk nem volt.

Az SZDSZ nem várt ajándékot kapott. A felkorbácsolt remények ellenére elvesztett választások után hirtelen megkapta az államfői posztot. S amint az események is igazolták, korántsem tekintette „gyenge” pozíciónak a köztársasági elnökét.

A nagy politikai viharban akkor elkerülte a közvélemény figyelmét, hogy az MDF–SZDSZ-megállapodás által módosított alkotmányszövegbe került be először – Szájer József javaslatára – a tulajdon sérthetlenségéről szóló cikkely, bárminemű megszorítás, illetve értelmezés nélkül. Ennek akkor senki sem tulajdonított különösebb jelentőséget. Holott ez volt az a „jogi” pillanat, amikor az akkorra, 1990 áprilisára kialakult tulajdonviszonyok, az átmeneti időszakban lényegében társadalmi ellenőrzés nélkül megszerzett jelentős vagyonok, az ún. spontán privatizáció alkotmányos védelem alá került. Nem akadt senki, aki végiggondolja a cikkely következményeit. A Sólyom László vezette Alkotmánybíróság viszont később számos vitában erre a cikkelyre hivatkozott.

Nem követhetjük végig az első kormányzati ciklus valamennyi rendszerváltó törvényét, politikai döntését, ám két példán bemutatjuk, mennyire a saját intézményeink döntésén múlt, milyen lesz az átmenet Magyarországon:

1. A magyar Alkotmánybíróság azt a határozatot hozta, hogy nem lehet egyszerre reprivatizálni és privatizálni, vagyis az ingatlan és a termőföld nem adható közvetlenül vissza eredeti tulajdonosának, miközben a termelőeszközöket (gyárakat) privatizálják. Ez a döntés egyedülálló volt Közép-Európában, mindenütt máshol az ingatlanokat reprivatizálták, visszaadták régi tulajdonosaiknak vagy azok utódainak, a termelőeszközöket privatizálták, a folyamatok lezajlottak, a perek száma pedig nem haladta meg a kezelhetőség mértékét.

2. A magyar Alkotmánybíróság kimondta, hogy bár diktatúra volt Magyarországon, a politikai bűntények elévülése érvényes. Ezzel ellentétes határozatot hozott például a német alkotmánybíróság, amely azt mondta ki, hogy az NDK-ban a diktatúra évei alatt elévülés nem történt, vagyis a politikai bűncselekményekért felelősségre lehet vonni az elkövetőket.

Másképpen is alakulhatott volna az egész folyamat, ha a legfontosabb történelmi pillanatokban más döntések születnek.

Például:

- ha a Nagy Imre-temetésen az MDF is szónokot állít;
- ha a tárgyalások végén – a bejelentés következményeképpen – senki sem írja alá a megállapodást, hanem folytatódnak tovább a tárgyalások;
- ha Pozsgay Imre 1989 októberében kihozza csapatát az MSZP-ből, és ekkor próbál új pártot alapítani;
- ha az MDF a népszavazás során nem bojkottra szólítja fel híveit, hanem arra, hogy a negyedik kérdésre szavazzanak „nem”-mel;
- ha az SZDSZ vállalja a szociáldemokrata hagyományt, és ennek megfelelő politikai irányt vesz ellenzéki pozíciójában, s nem a Liberális, hanem a Szocialista Internacionáléba integrálódik;
- ha Antall József nem ajánlja fel a köztársasági elnöki posztot az SZDSZ-nek;
- ha az Alkotmánybíróság más döntéseket hoz.

Végezetül még egyetlen kérdést kell felvetnünk: *a Közép-Európában lezajlott folyamatok összehasonlíthatóságát*. Vagyis: található-e valamilyen közös jegy a Közép-Európa országaiban végbemenő fordulatokban. Bár a látszat nem ezt mutatja, a közös jegy a fordulat pillanatában található. Minden közép-európai ország kommunista pártjában jelen volt már az a pragmatista, technokrata fiatalabb nemzedék, amelyik csak az alkalomra várt, hogy megszabaduljon az „öreg kommunistáktól”. Pozsgay, Rakowski, Iliescu, de Maizière és csapatuk, illetve a kommunista pártok ifjúsági szervezeteinek vezetői csak arra a pillanatra vártak, amikor a Kádár-, Jaruzelski-,

Ceauşecu-, Honecker-féle nemzedéktől – és annak politikai tehertételétől – büntetlenül megszabadulhatnak. Ezért volt viszonylag gyors és békés az átmenet minden országban. (Romániában sem volt igazi ellenállás. Valószínűleg azért lövették a párt vezetői, hogy az öreg diktátorra aztán rá lehessen terhelni minden bűnt, és gyorsan el lehessen őt hallgattatni.)

E fiatalabb nemzedék többsége számára már sem a kommunista ideológia, sem más eszmerendszer nem volt fontos, és kizárólag saját jövője, avagy megszerzett javai érdekelték. A kommunizmus ugyan megbukott, de a posztkommunista pártok és politikusok minden országban „átmentették magukat”, jelentős politikai erőt képeztek, és az 1990-es évtizedben bele tudtak szólni országuk sorsába. A kommunizmustól való „rugalmas elszakadásuk” sikerrel járt. A politikai fordulatok egyéb következményei, a társadalmi és politikai folyamatok további alakulása azonban már különbözik Közép-Európa egyes országaiban, és összehasonlításuk további kutatásokat igényel.

11. LEHETETT VOLNA JOBBAN CSINÁLNI ?

(A főszereplők értékelő visszatekintése)

Fejti György: „Magyarország nem indult rossz pozícióból. Ez a »mi vagyunk a legvidámabb barakk« kifejezett valamit, és ennek volt valóságtartalma, és jó volt ebben a minőségben. Én nem mondom, hogy nagyon emelkedett minőség ez, de akár a szocialista országokban lévő testvérpártokkal, vagy kormányzati emberekkel, akár Nyugat-Európában kellemes volt tárgyalni, mert mindenütt kedveltek, vagy irigyeltek, vagy nem szerettek bennünket valami miatt. És ez a megszerzett tudás az egész országnak a tudása, mert sok minden benne van ebben, a termelőszövetkezeti mozgalmától kezdve a kft.-ken át a buheráig, minden benne van, nem csak jó, rossz is. Ez a lendület, ez a találékonyság, ez a flexibilitás, ez az alkalmazkodási képesség – és nem feltétlenül a durva konfrontáció – előnyére vált az országnak... Tehát azok a nagyon éles helyzetben született kiegyezések és egymás elviselésére tett fogadkozások, amik a tárgyalások alatt kialakultak közöttünk, ezeknek az utóélete rövid volt, és felváltotta valami, amiről egy ideig azt hittük, hogy ez a polgári demokráciának a velejárója. De tartok tőle, hogy ez túl van ezen már, olyan mértékben polarizálta nemcsak a politikai, hanem a szélesebb közvéleményt is, ami teljes mértékben abnormális. Kinőhető ez, de nem tudnék receptet mondani rá, nem érzem magam jól emiatt.”

Sárközy Tamás: „Amikor a társasági törvény elkészült, azt tartalmazta, hogy minden gazdasági társaság, Magyarország összes gazdálkodó szerve fölött a törvényességi felügyeletet a Cégbíróság gyakorolja. Ez egyszer egy nagy jelentőségű dolog, mert az államigazgatási állam – mert a szocialista állam nemcsak pártállam volt, hanem államigazgatási állam is volt – az államigazgatás alól kiveszem a gazdálkodó szerveket. Ez helyes? Helyes. A dolog másik oldala, hogy Magyarországon 1988-ban három-négy hetvenéves ember a Fővárosi Bíróság pincéjében üldögélve volt cégbíró. Tehát mi úgy vezettünk be egy cégbírószági törvényességi felügyeletet, hogy ennek sem a személyi, sem a tárgyi feltételei nem voltak meg, és ebből számos visszaélés lett. Aztán 1997-ben – sok botrány meg visszaélés után – úgy megerősödött a cégbíráskodás, hogy ma az új társasági törvényben már 15 munkanapos határidőket tudunk előírni. Akkor melyik a jobb? Ha meghagyom a gazdálkodó szerveket az államigazgatásnál, és ez 1988–1989-ben még a pártbefolyást is jelentette, vagy személyi és tárgyi előfeltételek nélkül bevezetek piacgazdasági intézményeket, amibe fokozatosan belenövünk, de közben természetesen meg kell fizetni a tanulópénzt.

Mi úgy kezdtünk el társaságokat csinálni, úgy kezdtünk el privatizálni, hogy nem voltak kereskedelmi jogászaink, nem volt nyugati számvitelünk, nem volt könyvvizsgálónk. Amit a közvélemény visszaélésnek fogott föl, annak csak a fele visszaélés, a másik fele egyszerűen butaságból és felkészületlenségből adódik. Lehet azt mondani, mondták is, hogy ez elhamarkodott dolog volt, mert először meg kellett volna teremteni a feltételeket. De akkor sokkal nagyobb árat fizettünk volna. Így megelőztük a többieket, így fokozatosan belenőtünk, és a kényszerítő körülmények hatására ez létrejött. Igen, dereguláltunk olyat is, amit nem kellett volna deregulálni. Öt százalékos hiba mindig benne van. Igen, a hatalomra került polgári erők jogosan mondták, hogy ők kész helyzet elé lettek állítva számos esetben, oly módon, hogy az állam eszköztelen maradt, mert a régi szocialista eszközöket megszüntették. Igazuk van. Ezt az árat azonban meg kellett fizetni. Ez volt a kisebbik rossz.

Egy államigazgatási szocialista állam után valaki ne akarjon rögtön konzervatív erős államot, mert akkor a paternalista, koraszülött, jóléti államot kapja meg. Nem nulláról indultunk, hanem egy szocialista államot kellett lebontani. Utána, ha már lebontottuk, akkor lehet arról vitatkozni, hogy egy francia típusú polgári állam legyen vagy egy svájci típusú... De abban a helyzetben, ott, amikor semmi nem volt... Magyarországon negyven éve nem volt tőzsde. A tanulópenzt meg kellett fizetni. Aztán később lehetett erről vitatkozni, de akkor nem lehetett. Az teljesen igaz, hogy az átmenetnek nem volt semmifajta stratégiája, se Nyugaton, se Keleten. Ezt ma már a tranzitológiai irodalom elég egyértelműen állítja. Sodródtunk az eseményekkel. Az amerikaiak úgy gondolták, hogy például a német átmenet másfél-két évvel később történik meg.

Váratlan változás történt, nem volt stratégia, erre nem volt felkészülve senki. Az állam funkciói tekintetében senki sem tudta, hogy mit kell csinálni a szocializmusból hirtelen a kapitalizmusba átugró állammal. Mi a gazdaságban szerencsésebb helyzetben voltunk, mert mi evolúcióban gondolkodtunk, nem revolúcióban. Úgy gondoltuk, hogy rá lehet építeni az intézményeket a meglévőkre, nálunk nincs szükség forradalomra. Annyit kell tenni, hogy leszedjük a néhány szocialista ideológiai paragrafust a társasági törvényről. És az élet ilyen értelemben minket igazolt, mert a magyar társasági törvényhez alig kellett hozzányúlni 1990–1991-ben. Ilyen értelemben ez az átmenet egy felülről vezetett átmenet volt, nem alulról. A deregulációval elvettük az új állam politikai eszközeinek lehetőségét, amit ők felrőttak nekünk. De mi a szocialista pártállam eszközeit vettük el, és mikor csináltuk, álmunkban nem gondoltunk arra, hogy ezzel egy új polgári államnak a hatókörét korlátozzuk. Tehát az a találgatás, hogy itt valami összeesküvéssel én már 1986-ban, sőt 1982-ben láttam, hogy polgári állam lesz, és én azért próbáltam a vállalati önállóságot megerősíteni, hogy ők ne tudjanak később beavatkozni... Ez csacsiság.

Ugyanez a helyzet egyébként az átalakulással is. Nagyon nagy előny, hogy az összes magyar kisvállalkozás át tudott alakulni. Nagyon nagy hátrány, hogy számos állami vállalat, szerintem az állami szektor 3–5%-a hamarabb átalakult, mint megjött az új polgári hatalom, és ilyen értelemben hatalomátmentésre, gazdasági hatalomra is lehetett szert tenni. Egyébként időközi akadémiái vizsgálatok ezt eléggé cáfolják, mert a pártfunkcionáriusok tulajdonszerzése minimális. Akik viszont tényleg »átmentették a hatalmukat«, az a megközelítőleg 1985-ben megérkezett új vállalatvezetői garnitúra, amely nem pártfunkcionárius, bár nyilván a többsége párttag volt. Egyébként egy jelentős része már nem is volt párttag, de mindenképpen együttműködött a pártállammal. Nyilvánvaló, hogy egy vállalatnál is csak úgy lehetett valaki igazgató, ha a pártbizottság ehhez hozzájárult. Az új polgári hatalomnak az volt a problémája, hogy ez egy szakmailag nagyon erős, az ő embereiknél erősebb, viszonylag fiatal és a vállalatoknál szeretett társaság volt, akik kihasználták az 1989 nyarán keletkezett hatalmi űrt és a társasági törvényt. A társasági és az átalakulási törvény bázisán ezek a vezetők – miután ismertek külföldieket, mert a magyar vállalatok nem voltak elzárva a világpiactól – elég jelentős mértékben tulajdonhoz jutottak. De ezek nem pártfunkcionáriusok, hanem vállalatvezető szakemberek voltak. Az Antall-kormány 1990 nyarán újraválasztatta a vállalati tanácsokat, és megváltották a korábbiakat. Egy friss választási győzelem után szeptemberben nem sikerült leváltatni a korábbi vállalatvezetést.

Ilyen értelemben ez a kritika jogos. Az állami vállalatoknál végbement egy vállalati vezetésű decentralizált privatizáció, amely a vállalatvezetők részéről nem spontán, hanem tudatos volt. És ezáltal ez a vállalatvezetői réteg, a főmérnök, a főkönyvelő a privatizációval jelentős vagyont tudott szerezni. És ezt az új polgári hatalom kénytelen volt tudomásul venni. Ilyen értelemben tehát ennek az átalakulásnak nemcsak pozitív, hanem vitatható oldalai is vannak.”

Somogyvári István: „Azok, akik részt vettek ebben a munkában, nagy valószínűséggel azt mondják, hogy végül is ez jó megoldás volt. Tárgyalásos demokrácia útján dőltek el a dolgok, úgy, hogy akkor még nem lehetett tudni, ki lesz kormányon és ki lesz ellenzékben, tehát lehetett bölcs kompromisszumokat kötni. Volt ennek egy időhatára, hogy ősszel lehetőleg befejeződjön, és utána viszonylag korán lehessen parlamenti választásokat tartani. De legyen azért kellő felkészülési idő, hogy ezek a pártok a megszavazott párttörvény, választójogi törvény alapján megalakulhassanak, kialakítsák saját választási szerveiket. Én azt hiszem, az akkori történelmi helyzet azt kívánta, hogy gyors, intenzív, feszes, egyenlő felek között folyó tárgyalás történjen, aminek alapján a fő játékszabályokat alakítsák ki. Aki nem vett részt benne, az természetesen azt mondja, hogy semmilyen legitimitása nem volt ennek a folyamatnak.

Ki hatalmazta föl azokat az embereket, akik ebben részt vettek, bármilyen megállapodás megkötésére? Erre azt lehet mondani, hogy tulajdonképpen előtte senki, utólag a nép. Hiszen azok, akik részesei voltak ennek a megállapodásnak, bekerültek a parlamentbe. Az Ellenzéki Kerekasztal pártjai 90%-ban parlamenti párttá váltak, és az MSZMP-ből MSZP-vé átalakult párt 10%-ban részese volt ennek a parlamentnek. Végül is a folyamat utólag legitimálódott, mert olyanok kötötték a megállapodást, akik az új parlamentnek és az új rendszernek meghatározó politikusai lettek. Bár elismerem, hogy nem egy klasszikus módja a legitimációnak.

És történelmi szükségszerűség, hogy ennek meg kellett történnie, így kellett lennie, ezt másképpen akkor levezényelni nem lehetett volna. Teljesen másként alakul a történelem, ha nem lettek volna Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások. Lehetek volna atrocitások, tüntetések, forradalmak, vér, ki tudja, hogy micsoda. És ez azt is mutatja, hogy Magyarországon nagyon nagy különbség volt a politikai erők között, de nem volt akkora szakadék az MSZMP-MSZP reformszárnya és az Ellenzéki Kerekasztal között, hogy ne tudtak volna szót érteni. A '80-as évek politikai vonala és szakmai vonala már kulturáltabb emberekből állt. Nem csökkent kommunista erőkkel kellett itt szembeszállni, hanem egy olyan reformvonulattal, amelynek nemcsak fogadókészsége, de nagyon sok szempontból kezdeményezőkézsége is volt. Összességében – én azt hiszem – ez helyes és sikeres vállalkozás volt.”

Kilényi Géza: „Kizárólag jogszabállyal nem lehet pótolni a hiányzó politikai kultúrát. Eltelt 15 év, és ez ma aktuálisabb, mint annak idején volt. Most már történelmi tapasztalatok birtokában állíthatom, hogy egy jogállami normáknak megfelelő államszervezet kiépítéséhez négy-öt év elegendő. Egy jogállami kultúra kialakításához talán egy emberöltő is kevés. Néha az angolokat meg szokták kérdezni, hogy mitől ilyen szép az angol pázsit. Mert más országokban is elvetik a fűmagot, meg lenyírják, de nem olyan szép, mint az angoloknál. Erre az angolok azt szokták válaszolni, hogy ők már több száz éve művelik ezt a dolgot.

Hogyha össze kellene foglalni a rendszerváltás értékeit és kudarcait? Sikerült egy működőképes jogállami struktúrát létrehozni, sikerült egy olyan jogállami parlamenti demokráciát létrehozni, ami miatt nem kell szégyenkezni. Hogy voltak bennünk illúziók, amelyek nem váltak valóra? Voltak. Egyet említek csak példaképpen. 1989 táján én magam is hittem abban, hogy ha áttérünk a piacgazdaságra, majd automatikusan érvényre jut a piac szelektáló szerepe, aminek az a lényege, hogy a jó emberek, akik becsületes munkát végeznek, jó árut kínálnak stb., azok a felszínen maradnak, a gazemberek, akik rossz szolgáltatást nyújtanak, azok elbuknak a gazdasági versenyben. Kénytelenek voltunk rádöbbszenni, hogy ez sajnos nem teljesen így működik. A piacnak ez a bizonyos szelektáló szerepe nem mindig automatikus, az

államnak a jogi szabályozás eszközével, a hatósági ellenőrzés eszközével, a szankció alkalmazásának eszközével jelen kell lennie a gazdasági életben. Engem mellbe vágott az az adat, amit a napokban az elektronikus hírközlés jóvoltából világgá repítettek, hogy minden negyedik kiló baromfi, amit megeszünk, illegális forrásokból származik. Tehát újra kellett értékelnünk az állam szerepét a piacgazdaság keretei között.

Az Alkotmánybíróság gondosan ügyelt arra, hogy az ún. jogállami forradalom a jogfolytonosság jegyében menjen végbe. Ezen azt kell érteni, hogy mi nagyon jól tudtuk, a korábbi rendszer örökségét a jogalkotásban új, jogállami jogszabályokkal kell felváltani. Addig azonban, amíg ezek nem kerülnek megalkotásra, a régi jogszabályokat igenis alkalmazni kell, mert egy nem kifogástalan jogszabály is jobb a semminél. Volt egy szomszéd ország, tőlünk úgy délkelet felé, ahol elfogadtak egy új alkotmányt, és ebben kimondták, hogy minden korábbi jogszabály, amely ezzel az alkotmánnyal ellentétes, automatikusan hatályát veszti. Én történetesen ezt követően jártam egy alkotmánybíróági delegáció élén ennek az országnak a fővárosában, és azt tapasztaltam, hogy iszonyatos káosz volt. Senki nem tudta, hogy a régi jogszabályok közül melyik ellentétes az alkotmánnyal, melyik nem. Tonna számra érkeztek a levelek az alkotmánybíróshoz, hogy tessék megmondani, hogy az építésügyi törvénynek ez a szakasza... Az alkotmánybíróság elhárította magától, tobzódott a bírói önkény, mert minden bíró a saját szája íze szerint ítélkezett. Az ilyen egy csapásra történő változtatások iszonyatos felfordulást okoznak a jogalkalmazók körében és az állampolgárok körében is. Ehhez képest az, hogy mi az állami jogfolytonosság talaján álltunk és azt mondtuk, hogy mindaddig, amíg az állam új jogszabályt nem alkot, a régit méltóztassanak tiszteletben tartani, talán jobban szolgálta a jogbiztonságot, mint ha azt, mondjuk, holnaptól, 1500 jogszabályt kidobunk, új még nincs helyette, minek következtében életviszonyok szabályozatlanul maradnak. Talán nincs okunk szégyenkezni, amiért a demokratikus átmenetet úgy hajtottuk végre, ahogy.”

Martonyi János: „A tárgyalásos átmenet legnagyobb sikere, hogy lezajlott! Ez az én korosztályom legnagyobb ajándéka. A forradalom nem feltétlenül jelenti a legalitás, a kontinuitás megtörését. 1989-ben a parlament megszavazta a törvényeket, diszkontinuitás nem történt. Utána lehetett volna szigorúbb törvényeket hozni, vagyont visszaadni. Lehetett volna szigorúbb az átvilágítás. A korábbi rendszer képviselőit politikai jogaikban lehetett volna korlátozni, a bűncselekmények elkövetőit bíróság elé állítani. Miért maradt el? Mert nem volt tömegnyomás, az emberek azt képzelték, hogy az utódpart nem fog visszatérni. Akkor én is azt gondoltam, hogy menjenek békével, legyen piacgazdaság, demokrácia, csatlakozunk Európához, nem kell a részletekkel foglalkozni!

A rendszerváltás dátuma közjogilag 1989. október 23. A másik pillanat az Antall-kormány megalakulása, Antall József parlamenti beszéde.

A kiindulópontban téves volt az a döntés, hogy a magyar állam – minden közép-európai országtól eltérően – nem adott vissza vagyont. A „vissza nem adás” tétele akkor egyhangú álláspont volt a szakmában, és a politikai álláspont is az volt, hogy nem lehet megcsinálni, jogilag sem, és közgazdaságilag sem. Az egyetlen politikai szereplő az akkori Kiszgazdapárt volt, amely a reprivatizációt meg akarta csinálni. Az Antall-kormány részleges reprivatizációt akart, a termőföldre vonatkozóan a törvényt is elfogadták, ám az Alkotmánybíróság nem engedte hatályba lépni. Az volt az álláspontja, hogy nem lehet különbséget tenni a föld és más vagyontárgyak között. Véleményem szerint ez az alkotmánybírósági álláspont nem volt megalapozott. Helyesebb lett volna a német álláspont, amely alapszabályként elfogadta, hogy a vagyont visszaadjuk, s ha nem lehet, akkor kártalanítunk. Részleges és degresszív kártalanítást adunk. Ha például az épületeket visszaadták volna régi tulajdonosaiknak, akkor Budapest ma nem így nézne ki. Ellenpéldaként ott van Prága!

Az egész privatizációt az értékesítésre építettük, mert az ország nagyon nehéz helyzetben volt. Volt 25 milliárd dollár államadósság, néhány hétre való devizatartalék és óriási piacvesztés. Megszűnt ugyanis a szovjet piac. Hogy kivonultunk volna, az nem igaz. Sőt, még akkor is engedték a szállítást a szovjet piacra, amikor már tudtuk, hogy nem fizetnek.

A magyar vállalatok megmentésének egyik módja stratégiai vevő megtalálása volt. Megveszi, pénzt fizet érte, valamint »megmenti« a vállalatot. Néhány vállalatot valóban sikerült így megmentenünk. A privatizáció gyengéje az volt, hogy nem voltak iparági stratégiák (pl. a gyógyszeripar, a gépipar vonatkozásában). Ugyanakkor hatalmas volt az adósságyomás mind makro-, mind mikroszinten, nagy volt a politikai nyomás és a külföldi sajtó nyomása is. Ám nem ez volt a döntő. Minket, a Vagyonügynökség Igazgatótanácsát – melynek 1990-től Mádl Ferenc tárca nélküli miniszter volt az elnöke, én voltam az alelnöke – az izgatta, mi menti meg a magyar gazdaságot. Önmagában az a tény, hogy a privatizáció megindult, hatott az értékesítendő vagyontárgyra. Tudtuk, hogy nincs nagyon sok időnk, mert a »vagyontárgyakat« folyamatosan morzsolják, széthordják. A magánosítás percepciója többek között azért olyan rossz, mert voltak visszaélések, lopások – nem kis számmal.

Utólag a történészek sokkal több »finalitást« (célra irányultságot) tulajdonítanak a folyamatnak, mint amennyi volt benne. Az akkori párt- és KISZ-vezetők többsége teljesen természetes módon fordult a gazdaság felé. Az MSZP kapott 10%-ot a választásokon, politikai karanténba került, s ott is volt addig, amíg az SZDSZ ki nem hozta őket. Egyeseknek jó kapcsolataik voltak a Szovjetunió »establishment«-jével, ezt kihasználták. A fiatalok belementek az üzletbe, ahol időnként kis stílus játékokat

űztek, és meggazdagodtak. De nem volt tudatos forgatókönyv, mely szerint »kimegyünk a gazdaságba, megerősödünk, majd visszajövünk a politikába«. Nem várt ajándék volt számukra, amit a baloldali liberális értelmiségtől, például a Demokratikus Chartától kaptak.

A köztudatban elterjedt az a vélemény, hogy volt egy nagy történelmi kompromisszum: Ti átadjátok a politikai hatalmat, nem esik bántódásotok, és a gazdaságban azt csináltok, amit akartok. És ezt a másik fél megsértette, amikor visszajött a párt-politikába. Szerintem ilyen kompromisszum sem nagyon volt. Mindenütt megjelentek az átalakulás előtti erők, ám Magyarország az egyetlen hely, ahol az állampárt intakt maradt, és így tudta magát megőrizni 20 éven át. Ez magyar sajátosság!

Szűrös Mátyás: „Nekem az a véleményem, s utólag is úgy látom, hogy 1956-ban és 1989-ben is alapvető dolog volt az ország szabadságának és függetlenségének visszaszerzése. Inkább szabadságharc volt, mint forradalom – gondolom. Ahhoz, hogy itt demokrácia legyen, először is meg kellett szabadulni a megszállóktól, hogy aztán saját magunk csináljunk valamiféle demokráciát. Tudniillik 1956-ban az emberarcú szocializmus, a demokratikus szocializmus volt napirenden, így képzelték el a főerők. Természetesen voltak akkor is, akik előbbre tekintettek, de maga a nagy vezéralak, Nagy Imre még az utolsó szó jogán is azt mondta, hogy »sorsomat a nemzet kezébe teszem le« – tehát a nemzethez fordult. Így vált ő igazán a nemzet mártírjává. De azt is megfogalmazta, hogy ő kommunista maradt, és a törvényesség jegyében felszólalt az ellen is, ha a szovjeteket, az orosz katonákat bántották. A felkelő egyetemi ifjúság is valamiképpen a szocializmus demokratizálásában látta a kiutat. Én azt hiszem, hogy demokráciát csak úgy lehet csinálni, ha hozzá megvan a szabadság és a függetlenség. Megszabadulni ettől az ideológiai és politikai hatástól és a megszállástól.

1989-ben is alapvetőnek ezt tartottam. A beszédemben is azt mondtam a köztársaság kikiáltásakor, hogy ötvözni kellene a szociáldemokrácia és a polgári demokrácia értékeit. Ez nem következett be, pedig a kiindulópont jó volt: többpárti parlamenti demokrácia, jogállamiság, szabadság, függetlenség, szociális piacgazdaság – és szabad választások. Nagyon lényeges: eljutottunk odáig, hogy biztosítva volt az alkotmányos és békés átalakulás. Ugyanakkor mindjárt az elején hibák csúsztak be. Ilyen volt az MDF–SZDSZ-paktum, ami deformálta a dolgokat.

A másik kérdés a múlt tisztázása. Már a rendszerváltás elején el kellett volna fogni azokat az embereket, akiknek a kezéhez vér tapad, tehát emberellenes cselekedeteket hajtottak végre – akár az akkori törvények ellenében is. Meg lehetett volna, meg kellett volna csinálni. Ehelyett született egy rossz ügynöktörvény – mert ezzel csak bonyodalmakat okoztunk. Ugyanis Magyarország volt az egyetlen szocialista ország,

ahol a reformszocialisták részt vettek a rendszerváltás lebonyolításában. Máshol ilyen nem volt, a lengyeleknél sem ez történt. Így került be például az a harminchárom szocialista képviselő a parlamentbe. Őket megválasztották, a választópolgárok tudomásul vették, hogy részben reformerek, részben pedig ők nem vétettek, nem követtek el emberellenes cselekedeteket.

A következő dolog, amit megemlítenék, hogy Antall Józsefnek a nyugatiak asztalára kellett volna tennie az adósságállomány kérdését. A rendszerváltás idején ez 22 milliárd dollár volt, s mi ezt kamatostul visszafizettük. Az efféle hitel a szegény, elmaradott országok kizsákmányolásának eszköze volt. Persze nem úgy gondolom, ahogy Lenin csinálta! Lenin azt mondta, hogy »a cári Oroszország vette fel, mi, bolsevikok, nem fizetünk a cári Oroszország helyett!« Kérni kellett volna, hogy enyhítésék helyzetünket a nyugatiak a hitelek egy részének elengedésével.

Ilyen és ehhez hasonló dolgok voltak, s ezek deformálták a folyamatot. S nemcsak a gazdaságban kialakuló olyan óriási különbségre gondolok a szegények és a gazdagok között, amilyen nem volt korábban, hanem az idegen működő tőke bevonulására is. Az sem úgy lett, ahogyan mi azt szeretnénk volna. Mi azt mondtuk az elején, hogy nekünk nem segélyre van szükségünk, hanem jöjjön a működő tőke. De nem úgy, hogy tönkretesz minket, a nemzeti ipart és a nemzeti tőkét kiszorítja.”

Kulin Ferenc: „Abszurd az a kérdés, hogy lehetett volna-e jobban csinálni. Tudniillik ha azt nézem, hogy egy-egy döntésünk másképpen is történhetett volna, akkor azt feltételezem, hogy mi más információknak is birtokában voltunk, vagy lehetünk volna, mint amiknek voltunk. Következésképpen azt feltételezem, hogy bizonyos döntéseinket nem a legjobb lelkiismerettel hoztuk meg. Ebben az értelemben nem tudom másképpen elképzelni a történeteket, mert minden bírálhatósága ellenére is egy vitathatatlan ténye van ennek az első négy évnek: nem volt olyan dilemma, amit ne vettünk volna halálosan komolyan, és ne vittük volna el a vitákat a végsőkéig, amikor ki-ki a lelkiismerete szerint döntött. Ebben az értelemben azt mondom, hogy nem tudok visszavetíteni a múltba egy olyan Kulin Ferencet, aki akkor másképpen dönthetett volna. Mert akkor, amikor döntöttem vagy döntöttünk, úgy éreztük, hogy ez a maximum, de legalábbis a legkisebb rossz, amit megtehetünk. Azt persze, mint kutató – a tudást erkölcsi követelményként értelmező bölcslőt ismerve – föl kell vesse, vajon olyan fajta felelősség nem terhel-e bennünket, hogy többet kellett volna tudnunk a világról, mint amit tudtunk. Részint a magyar társadalomról, részint pedig a külpolitikai feltételekről. Erre annyit mondhatok – mint továbbadandó tapasztalatot –, hogy bizony, az értelmiségnek nem megkerülhető kötelessége, hogy a lehető legtöbbet tudja az adott jelen adottságairól, és időnként emberfeletti áldozatokat kell vállalni, hogy naprakészen tájékozott legyen. Az a fajta értelmiségi attitűd, amiben

éltünk, korszerűtlen. Mert nem elég, ha egy szakma »falain« belül, vagy egy kis baráti közösség erkölcsi jó közérzetében vitatkozzunk a világ dolgairól. Tudomásul kell vennünk, hogy olyan léptékű változások zajlottak le a világban 1989 és 2006 között, amelyeknek a mából visszatekintve jól láthatók a kezdetei a mi rendszerváltozásunk pillanataiban. Ha akkor nekünk több információnk van arról, hogy milyen szándékai is vannak a Nyugatnak ezzel a térséggel, ha pontosabban tudjuk, hogy mi vár az általunk mintaként tisztelt Nyugat-Németországra, a szociális piacgazdaság modelljére, hogyan fog összeomlani ez az egész rendszer egy akkor már látható folyamat következtében, akkor talán másképpen döntünk. Naivitás volt azt hinni, hogy adva van egy stabil nyugat-európai minta, amihez mi, mint történelmünkben annyiszor, mintakövető módon igazodhatunk, és akkor majd megoldódnak nemzeti problémáink. Lehetett volna látnunk, hogy az egész térség, és nemcsak a posztsovjjet és posztoszocialista térség, tektonikus átalakulás állapotában van. És nekünk nem szabad olyan illúziókat kergetni, hogy ha jóban vagyunk Kohllal, meg jóban vagyunk ezzel-azzal, akkor majd rendeződnek a dolgaink. Ezt a mából visszatekintve látom, de csak olyan tapasztalatként tudom elmondani a fiataloknak, hogy nem elég a történelmet ismerni, hanem a mindenkori jelenről kell sokkal többet tudni, mint amennyit az értelmiségi, a hagyományos értelmiségi magatartás magába szív a jelen állapotairól. Ez volna az egyik kérdés.

A másik az, hogy az értelmiségi attitűd és a politikusi attitűd nehezen egyeztethető össze, és ebbe bele lehet halni. Feloldhatatlan feszültség marad az emberben, hogy egy szakmai pályán halad huszonöt évig, majd megszakítja, de nem tud megszabadulni szakmája világképétől és problémáitól. Szeretne továbblépni, de nem tud, mert közben kiesett iksz idő, és nem tudott lépést tartani. Ez szubjektíve kezelhetetlen, feloldhatatlan, permanens feszültséget jelent. Ami pedig ennek a morális oldalát illeti, nem gondolom, hogy ki kellett volna kerülni ezt a dilemmát, különösen ha figyelembe veszem, hogy az Antalléhoz képest nagyon olcsón úsztam meg következményeit. Morális értelemben nem vádolom magam, hogy miért hagytam ott a pályámat. A jó Isten előtt pedig ebben a tekintetben büntudat nélkül állok meg, mert úgy érzem, elfogadtam az intelmet, hogy »Legyen meg a te akaratod!« Nem valamiféle szakmai programot követtem csökönnyösen, hanem beletörődtem, hogy vannak kihívásai az életnek, amelyek időnként fontosabbak lehetnek, mint a saját céljaim.”

Jeszenszky Géza: „Én azt a kifejezést szoktam használni, hogy »daliás idők« – Arany János után. Ezek gyönyörű idők voltak. Tele voltunk reménnyel. Nem azt gondoltuk, hogy meggazdagszunk. A legtöbbünk nem gazdagodott meg egyáltalán, és semmiképpen sem a hatalomvágy, hanem a szolgálat vezérelt bennünket. Ahogy ezt a magyar történelem nagy politikusai vagy a dualista korszak szakminiszterei

képviselték, vagy az egész magyar hagyományos nemesség, a nem nemesi háttérű írók, közírók, költők is. A politika feladata – szolgálni. A miniszter is csak azt jelenti, hogy szolgálja, a köz szolgálja.

Eltekintve attól, hogy akár a későbbi pályafutása alapján, akár már a kormánybeli tevékenysége alapján egyes kollégáimnak a működésével nem voltam megelégedve, vagy kritikával szemléltem, és elítélem egyes későbbi lépéseiket, az Antall-kormányt és a Boross-kormányt nagyon jó kormányoknak tekintem, amelyet az vezérelt, amit az egykori híres görög sírfelirat is mond a Thermopülai szorost mindhalálig védelmező spártaiakról: »Megcselekedtük, amit megkövetelt a haza.« Ezt én az MDF választások előtti utolsó országos gyűlésén is idéztem, azzal, hogy ez remélhetőleg nem a sírfeliratunkra kerül, hanem ez lesz a győzelemnek is a jelszava. De sajnos, inkább sírfelirat lett belőle.

Azt hiszem, hogy ha itt lesz olyan utókor, amely ezeket az éveket tényleg mérlegre teszi, akkor meg fogja állapítani, hogy nem végzett rossz munkát az Antall-kormány. Nyilván vannak dolgok, amiket másképpen kellett volna tenni. Az egyik téma a kárpótlás, ami egyébként kényszerű kompromisszum volt. Én nem tudom igazán, hogy az MDF mit akart, Antall mit akart, de hogy nem ezt akarta, és különösen nem ezekkel a következményekkel, az bizonyos. A »tavaszi nagytakarítás«-t nem Antall találta ki, ez Lezsák Sándor környezetéből eredt, hatásos plakát volt. Antall nem érezte bajnak, hogy ez elmaradt. Azt kezdte érezni élete utolsó hónapjaiban vagy évében, hogy itt nemcsak a politikában van egy »veszélyes kombináció«, hanem a gazdaságban, a tulajdonviszonyok alakulásában is. De hogy ez ellen mit lehetett volna tenni?! Még 1994-ben sem érzékeltük teljes súlyában, hogy a Magyar Szocialista Párt milyen erős hadállásokat alakított ki a gazdaság terén. Amikor a külügyminisztériumból egy-egy alkalmatlan, rossz figura, egy gyöngé diplomata önként távozott, akkor nemcsak ennek örültünk, hanem azt mondtuk, hogy jó, menjen a gazdaságba, megszabadulunk tőle. Mert azt hittük, hogy a gazdaság majd megy a maga útján, meg a politika is a maga független útján. Antall sokszor mondta, »igen, a nagy vagyonok Amerikában sem tisztességes úton keletkeztek«. Ő úgy vélte, hogy »nem is tudunk foglalkozni vele«. És nagyon nehéz belátni, egy szabad versenyes kapitalizmusban mit lehet tenni az ellen, hogy mondjuk egy nyugati cég – és sok ilyen nyugati cég volt –, egy nagyvállalat, bank magyarországi képviselőjének, helytartójának régi kommunistát választ ki. A Parisbas például Medgyessyben bízott, pedig ő aztán nem bizonyult kiváló gazdaságpolitikusnak. De lehetne sorolni azokat a nagy cégeket, amelyek nagyban hozzájárultak ezeknek az embereknek a megerősödéséhez. Amikor erről itthon beszélgetünk, vitatkozunk, én mindig hozzátésem, hogy a nyugati cégek nagyban építették azokat a gazdasági pozíciókat, amelyeket a '80-as évek végén és a '90-es évek elején az egykori kommunista párt tagjai megszereztek. Úgyhogy nemcsak a belső kapcsolatok játszottak ebben szerepet, hanem ezek is.

Nagyon örülök, hogy ennek a csodálatos időszaknak részese voltam, és feladatnak tekintem, hogy egyrészt minden ezzel kapcsolatos kérdésre legjobb meggyőződésem szerint választ adjak. Terveimben is szerepel a rendszerváltozás külpolitikájának részletes feldolgozása – egy vastag könyvben.”

Szalai Erzsébet: „Ha a közép-európai térség együtt lép fel, és nem hagyja, hogy egyenként kijátsszanak bennünket egymás ellen, akkor szocializmus nem maradt volna, többpártrendszer lett volna, a magántulajdon dominanciája lett volna, de létre lehetett volna hozni egy szociálisabb piacgazdaságot, egy szociálisabb környezetben működődő magántulajdont. Az embereket meg lehetett volna arról győzni egy mozgalom keretében, hogy ne lépjenek fel azonnali szociális követelésekkel. De ahhoz az embereknek valamit kellett volna adni. Egyébként ez volt a *Társadalmi Szerződésnek* és a *Fordulat és reformnak* is az alapkonceptiója, hogy mivel rövid távon elkerülhetetlen az életszínvonal csökkenése, cserébe adjuk azt a társadalomnak, hogy részt vehet saját ügyei irányításában. Erre megvoltak az elképzelések.

A társadalom egyre kevésbé akarta, hogy az egypártrendszer fennmaradjon. A társadalom elsősorban fogyasztani szeretett volna. Azért nyerte meg az első szabad választást az MDF szemben az SZDSZ-szel, mert azt mondta, hogy ugyanaz a lassú szerves polgárosodási folyamat lesz, ami a szocializmusban volt. Ne felejtsük el, hogy Magyarország történelmében utoljára a Kádár-rendszerben volt erős középosztály. Igaz, hogy ez felemás volt meg csak gyengén kapcsolódott tulajdonhoz, de ezt lehetett volna folytatni egy jóval magasabb életszínvonalon. Ez volt az MDF programja. Az SZDSZ meg azt mondta, hogy azonnal mindent radikálisan meg kell változtatni. És az az ember, aki akkor negyvenéves volt, arra gondolt, hogy ha minden hazugság, ami eddig történt, akkor hazugság az ő kicsi felesége, meg hazugság a kis panellakása, meg hazugság a kis vityillója a Duna-parton. Az emberek nem akartak radikális változást, szép lassan akarták volna folytatni az életüket. És hogyha valóban sikerül az ellenzéknek a társadalomhoz kapcsolatot találnia, akkor lehetett volna egy olyan tömegmozgalom, amely például a munkavállalói tulajdont felviszi az angolszász országok szintjére. Ez hét százalék Angliában és az Amerikai Egyesült Államokban, amelyek egyébként abszolút nem szociáldemokraták országok.

A szocializmus egyik döntő sajátossága az volt, hogy depolitizálta az embereket. Tehát az emberek nem érezték, hogy a közösségi tulajdon az ő saját tulajdonuk. Idegen volt számukra a tulajdon, és éppen ezért nem védték meg. Ez a lényege a dolognak! Ezért nem voltak tömegmozgalmak. Az emberek úgy érezték, hogy mikor privatizációról van szó, nem a saját tulajdonukat adják el, hanem a pártállami tulajdont. Ezen a bázissal nem is lehetett szakszervezetet létrehozni. Az új alternatív

szervezetek pedig szintén ebben a közegben mozogtak, és nem tudtak jelentős tömegeket megszólítani. Nem volt értelmiségi holdudvaruk a szakszervezeteknek.

Amint bekerül a politikai közegbe, azonnal feladja eredeti elképzeléseit a munkástanács-mozgalom is. A munkástanácsoknál első ötletként Rácz Sándor meg egyes marxista értelmiségiek vetették fel, hogy mindent közösségi tulajdonba és mindent a munkástanácsok kezébe kell adni. Ez nem volt reális, nem volt realitása egy új szocialista társadalom létrejöttének Magyarországon. De amikor elkezdték azt mondani a munkástanácsokon belül, hogy legyen egyéni dolgozói vagy közösségi dolgozói rész tulajdon egy bizonyos százalékban, annak lett volna realitása.

A rendszerváltásnak a hozadékát, az előnyöket és a hátrányokat figyelembe véve, itt, Magyarországon és a régióban? Ez az egész dolog megbukott, ha bevalljuk, ha nem. Én azok közé tartozom, akik bevallják. Ha van hozadéka ennek a dolognak, az az, hogy a centrum-országokban a baloldali emberek ebben a társadalomban meglátják a saját társadalmuk jövőképét. Mert ez egy vadkapitalizmus. Németországban még nincs vadkapitalizmus, az Amerikai Egyesült Államokban egy kicsit, Franciaországban még nincs vadkapitalizmus. Nem mi látjuk meg a mi jövőképünket a nyugat-európai országokban, hanem ők látják meg, mert bennünket a nemzetközi nagytőke kísérleti terepnek szán – szemben a nyugati demokráciákkal, ahol nagyon komoly civiltársadalmi mozgalmak vannak, nagyon komoly demokratikus hagyományok. Ők még védik magukat.

A rendszerváltás időszakában a szociáldemokrata irányzat, gondolkodásmód és értékrendszer hiányzott leginkább. A szociáldemokrácia válságban van, mert a mai szociáldemokrácia egy felvizezett neoliberalizmus. Amikor egy szociáldemokrata azt mondja, nem az a feladat, hogy az embereket megvédjük a piac túlkapásaitól, hanem az a feladat, hogy az embereket versenyképessé tegyük, akkor ez egy neoliberális szöveg és gyakorlat. Mint mondtam, a rendszerváltáskor két feltétel kellett volna: a térség közös fellépése a Nyugattal szemben, és az, hogy hiteles szociáldemokrácia legyen. És ez a hiteles szociáldemokrácia csakis a Demokratikus Ellenzékből jöhetett volna, mert ott voltak olyan kaliberű és múltú emberek, akik ezt hitelesen meg tudták volna jeleníteni, máshol nem. Akkor volt az utolsó lehetőség.”

Vitányi Iván: „Nem tudom pontosan megítélni. Azt hiszem, hogy ez a folyamat sehol sem zajlott le úgy, hogy utána azt mondják: hú de nagyszerű volt. Ebbe beleérttem akár a Margaret Thatcher-féle privatizációt is, ami rengeteg botránnyal járt annak idején, pedig ő nem szocialista uralom után kezdett privatizálni. Tehát – hogy a klaszszikus fogalmat említsem – ez az eredeti tőkefelhalmozás sehol sem az erkölcs diadalával szokott együtt járni. De valaki ezt megnyeri. És általában nem a faluvégi cigánytelepek lakói szokták megnyerni, hanem olyanok, akik közel vannak a tűzhöz.”

Kőszeg Ferenc: „Én azt gondolom, hogy az SZDSZ történetének a legnagyobb, a legjobb döntése a népszavazáshoz való ragaszkodás volt. Ez volt az SZDSZ '89-es, illetve '90-es sikerének egyik legfontosabb momentuma. És az, hogy Magyarországon nem egy elnöki köztársaság jött létre végül is, hanem egy westminsteri típusú parlamentáris demokrácia, nagyon erősen összefügg ezzel, és ez nagyon-nagyon jelentős dolog. A legrosszabb döntése a '94-es koalíció volt. Nem azért, mert nem kell leállni az ellenfelünkkel, a régi pártállami nómenklatúrával, hanem azért, mert nem volt rá szükség. Koalícióra lépni egy abszolút többséggel rendelkező párttal – ez a parlamentáris játékszabályok teljes félreértése volt.”

Deutsch Tamás: „Azt fontosnak tartottuk, hogy a lehető leghatározottabban ellenálljunk annak az MSZMP-s törekvésnek, hogy a háromoldalú tárgyalások a gazdasági kérdésekre is kiterjedjenek. Pontos képlettel senki sem rendelkezett, felszínes és kevésbé felszínes információk alapján lehetett látni, hogy súlyos gazdasági problémák vannak. Iszonyú gazdasági problémátömeg. És e gazdasági folyamatok befolyásolására való minimális lehetőség nélkül nem szabad megtörténnie, hogy bármifajta felelősségáthárítás érvényesülni tudjon az MSZMP részéről. Azt úgyis tudtuk, hogy a választások után a probléma megoldása majd ránk marad, de azt nem engedhettük, hogy már a választások előtt a probléma kialakulásáért való felelősséget az MSZMP szét tudja teríteni.

Az egész rendszerváltoztatás legnagyobb kudarcának azt tartom, hogy a folyamat idején nagyon kis jelentőséget tulajdonítottunk az állampárti politikai hatalom gazdasági, közigazgatási, kultúra- és médiahatalommá való transzformálásának. A rendszerváltoztatás során megszülető új rendszer magával hoz, sajátjaként mutat föl egy újabb társadalmi igazságtalanságot. A régi kommunisták új, sikeres szerepekben jelennek meg. Én ennek a tömeglélektani hatását tartom a legsúlyosabbnak.

A tárgyalásos rendszerváltásnak értelmes, normális alternatívája nem volt, sőt, azt gondolom, ha ilyen típusú törekvés megjelent volna, akkor az ellenzéki politikai erők többsége a leghatározottabban lépett volna föl ez ellen. Tehát nagyon jó, hogy egy tárgyalásos rendszerváltoztatás volt. Hogy a tárgyalásos rendszerváltoztatás kapcsán a nem kívánatos következményeket el lehetett volna-e kerülni? Igen, el lehetett volna kerülni. Ennek két nagyon egyszerű módja lett volna, mind a kettőt meg lehetett volna csinálni, és mind a kettő megoldotta volna az elmúlt tizenhat évünkben érvényesülő társadalmi igazságtalanságok döntő részét. Az egyik a politikai átvilágítás, a Kádár-rendszerben aktív politikai szerepet vállalóknak a politikai, közéleti szereptől való eltiltása. Ez egy teoretikus, jogalkotási kérdés. A magyar alkotmánybírósági kontrollnak is megfelelő szabályrendszert kellett volna erre kialakítani. A másik kérdés a reprivatizáció. A Fidesz akkor – számára nagy népszerűség-növekedést okozó

módon – a kárpótlásnak a gondolatát is, aztán a reprivatizáció gondolatát is nagyon határozottan elvetette. Azt kell mondanom, hogy a Fidesz fennállásának tizennyolc éve alatt az egyik legsúlyosabb tévedésünk a reprivatizáció ennyire kérlelhetetlen elutasítása volt. A reprivatizáció nagyon komoly társadalmi igazságtalansággal jár, ám ezt nem lehet egy lapon említeni azzal a társadalmi igazságtalansággal, amit a politikai, közigazgatási, hatalmi pozíció gazdasági hatalommá alakítása jelentett.

Az ellenzéki erőkkel történt tárgyalásokat megelőzően hozott, a többpártrendszer és a piacgazdaságra való áttérést előmozdító törvények elősegítették az átalakulást. Ám arra nem volt energiája és szakértői háttere az ellenzéknek, hogy a vagyonátmentő, vagyonkimentő folyamatnak a felszínes érzékelésén túl ennek a mélységével, kiterjedtségével is foglalkozzon. Nem volt ereje ahhoz, hogy a politikai intézményrendszerre, a társadalmi igazságtalanságok okán a közgondolkodásra, és a gazdasági jelentősége folytán a gazdaságra való hatását mélységében és összefüggésében felmérje. A Bozóki András szerkesztette *Tiszta lappal* című Fidesz-könyvben fél tucatnyi olyan proklamáció, nyilatkozat, nyílt levél, állásfoglalás van, amelyik a KISZ-vagyonnal, a kezelői jog megszűnése kapcsán a különböző állami, pártállami vagyontárgyaknak a kimentésével kapcsolatos folyamatokra reagál. Csak hát ez mind a felszín volt, a felszínnek is a felszíne. Hogy a mélyben ez milyen hatalmas vagyoni értéket jelentett, milyen gazdasági potenciált jelentő vagyontárgyakra terjedt ki, arra még álmunkban sem gondoltunk. Közjogi értelemben minden, ami akkortájt történt, jó irányba mutató volt.

Három kifejezés szinonimaként szokott szerepelni, a rendszerváltás, rendszerváltozás, rendszerváltoztatás. Hogy erősségét tekintve a régi és az új között mekkora a különbség, és ez hogyan megy végbe. Az MSZMP reformirányzatainak politikai forgatókönyve: rendszerváltás. A technokrata forgatókönyv: rendszerváltozás. Az ellenzéki forgatókönyv: rendszerváltoztatás. Ugye a rendszerváltás, rendszerváltozás versus rendszerváltoztatás között az a különbség, ez egy aktív folyamat volt. Itt nem változás, hanem aktív közreműködéssel változtatás történt. Diktatúrából demokrácia jött létre, szabadság nélküli társadalomból szabad társadalom, tervgazdaságból piacgazdaság, zárt országból egy nyitott ország lett, egy kulturális, vallási, oktatási szabadság nélküli országból egy vallásszabadsággal, az alkotás és a tudományos kutatás szabadságával, az utazás szabadságával és a sajtó szabadságával rendelkező ország lett. Ez nem egy váltás csupán, hanem változás, de annak is az aktív formája, a változtatás.”

Szájer József: „A kudarcból fakadnak mai bajaink. A tárgyalások menete nem volt elég radikális, teljesen kihagyta a gazdaságot. Jogászai érdeklődésünk volt, de a tulajdonosi dolgot nem láttuk át. A szocialisták jobban látták, hogy a vagyont menteni kell. Ezt mi nem érzékeltük ennyire evidensen.

A másik kudarc a média. Akkor úgy látszott, hogy a média teljes mértékben a változások támogatója. Nem is maradtak bástyái a másik oldalnak. Aki valamire tartotta magát, az nem támogatta a szocikat. Azt gondoltuk, hogy nem ez a fontos. A demokrácia a fontos, jogi garanciákat kell adni, s a többi majd megoldódik. Azt gondoltuk, hogy a gazdaság a piac dolga, nincs olyan téma, amiben meg kéne egyezni.

Az államigazgatás is a kudarcok közé tartozik. Ott nem volt politikai felülvizsgálat. Ez a megegyezésből fakadt. Nem volt politikai szűrés, az új hatalom átvette mindazokat, akik ott dolgoztak.

Pártjaink értelmiségi mozgalmak voltak. Volt társadalmi támogatás, éreztük a pozitív légkört, bár ez elsősorban a média által közvetített légkör volt. De nem olyan, amely elsodorta volna az egész rendszert. Akkor merült volna föl a forradalom lehetősége, ha a hatalom ellenáll. A hatalom viszont nem állt ellen, hanem folyamatosan hátrált. Az viszont fontos konszenzusa volt az ellenzéki erőknél, hogy itt egy csepp vér sem folyhat, ennek békés jogállami átmenetnek kell lennie. Ez egy kicsit el volt túlozva, ez a nyugalom, béke – és 1990 után visszaütt.

A politikai átvilágítás megakadályozásának az ethosza is a békés átmenetből következett. Az 1990-es évek elején is az volt az ellenérv, hogy nyugalom legyen, béke legyen, és senki ne bántson senkit. Ez volt az alapfilozófia. Ezért határozottabb szembenézés nem volt a múlttal. Az MDF-et, amikor ezt feszegette, beleszorították a »nem európai stílusú, békétlenkedő társaság« szerepébe, amely szembemegy a jogállamisággal.

Sólyom László alkotmánybíróságának az volt az alapkérdése, hogy egy ilyen átmenetnél hogyan viszonyuljon a jog a múlthoz. Ha folyamatos a rendszer, ha szépen átment egyikből a másikba, akkor az új társadalom jogszabályai legitimitásukat a régiből is eredeztetik, s utólagosan nem fordulhatnak szembe a múlttal. A kontinuitásnak ez volt a hátránya, és ebbe ragadtunk bele. A jogállamiság elsőbbséget élvezett. Milyen alapon ítélkezik a jog egy korábban törvényesnek tartott állapot fölött? Az új elvek összekeveredtek a régiekkel, ezért nem lehetett kezelni. Most úgy látom, hogy ebben világos határvonalakat kellett volna húzni.

Voltak eszközök, amelyeket a csehek alkalmaztak, vagy Latin-Amerikában alkalmaztak. Ilyenek voltak például a népi tribunálok, amelyek jogi értelemben nem ítéleztek, csak morális értéktételeket mondtak ki bizonyos emberekről. De itt – hogy ne veszekedjünk – a másik oldal sajtójának sikerült beletolni az egész kérdést egy olyan mezőbe, ahol ez elfogadhatatlan, mert kultúremler ilyet nem csinál. Ez a magatartás a jogállamból indult ki, de feladta azt, hogy szembenézzon a múlttal – jogi értelemben is. A természetjog alapján ugyanis szembe lehetett volna nézni. Mert hiába volt szabályos és törvényes az, amit egy titkosszolgálat csinált akkor, ha az a morális

világrenddel ütközik. S ezt a jogban is meg kell jeleníteni. És ez a történelmi kivételes pillanat még esélyt is teremtett arra, hogy adott esetben visszamenőleg ezek a kérések más fényben jelenjenek meg. De ezzel az eséllyel nem éltünk.”

Gicz György: „Maga a rendszerváltoztatás olyan folyamat volt, ami nagyon sok vonatkozásban az egész körülöttünk lévő világ gyökeres megváltozását ígérte. És valóban, benne is volt az emberekben ez a változtatási igény. De az emberekben sohasem csak a változtatási igény van, hanem ugyanakkor mindenki el akarja kerülni a felfordulást. Szerintem óriási jelentősége van Németh Miklós személyének és politikájának. Én nem is állítom azt, hogy egyedül Antall József itt a rendszerváltoztató miniszterelnök, szerintem a kettő összefügg. Németh Miklós is a rendszerváltás miniszterelnöke. Az egész társadalmi megnyugvásnak bizonyos értelemben kulcsfontosságú lépése Németh Miklós részéről, hogy leszerelik a munkásörseget. Tehát miközben itt az emberek változtatni akarnak – mert változik körülöttünk is a világ, és mi sem állhatunk meg –, amellet nyilván ezt a megmaradást, ezt a megőrzést is szeretnék. Az csak később jön elő a magyar politikai életben, hogy az ellenfélnek – bocsánat a kifejezésért – ki kell taposni a belét. Itt most csak arról van szó, hogy van egy MSZMP, vagy már MSZP, és olyan típusú emberek tűnnek fel és mondanak a rendszerváltoztatással kapcsolatosan nagyon komoly elképzeléseket és gondolatokat, mint Pozsgay Imre. Ő nem ellenszenves a rendszerváltoztatóknak, hanem partnerüknek tekintik. Jön egy olyan erő, mint az MDF, és azt mondja, hogy ezt rugalmasan, szépen le lehet bonyolítani. Az SZDSZ radikális elképzelései a rendszerváltoztatásról visszariasztják az embereket. Az MDF győzelmét ebben a nyugodtabb, kiegyensúlyozottabb politikai vonalvezetésben látom.”

Pozsgay Imre: „Meggyőződése, hogy lehetett volna másképpen csinálni. És ma még erősebb a meggyőződése, hogy ezért nem volt szabad engem köztársasági elnöknek megválasztani. Egy nép által választott köztársasági elnök, akinek ráadásul ez a véleménye, még más irányt is adhatott volna a dolgoknak. Nem fordulatot adni, de az ügyek, az örökség kezelése dolgában más módszereket alkalmazni. Nekem nem volt kifogásom a magántulajdon helyreállítása ellen. Megbukott az a kísérlet, amelyik úgymond közösségi tulajdonon ellehetetlenítette az országot. Megbukott az a kísérlet, amelyik kizsákmányolás mentes társadalmat ígérve valójában a társadalmi alávetettség feudális viszonyait hozta vissza az országba. De azt nagyon-nagyon rossz néven vettem, amikor elkezdtek harsogni, hogy az állami vagyon valójában a diktatúra öröksége, ezzel szabadon kell bánni. Elfelejtették hozzatenni, hogy ez akármikor jött is létre, ez a társadalom hozta létre, ez mindannyiunké. Ez nem az egykor volt államé, nem annak öröksége, ez mindannyiunké. Tehát dol-

gom van vele, közöm van hozzá. És ha közöm van hozzá, akkor talán még szavam is lehet benne, hogy kinek jut és kinek nem, és mire használják. Tehát én nem a magántulajdon ellen vagyok és nem a piacgazdasági viszonyok rekonstrukciója ellen, hanem egy olyan társadalmilag ellenőrizhető folyamat mellett, amelyben az érdek-képviselőknek, a társadalomnak beleszólása lehetett volna abba, hogy mi lesz a nemzeti vagyonnal. Ez az egyik, amit súlyos mulasztásnak tekintek.

A másik: Magyarország 1956 óta olyan magas piedesztálon a világ szemében nem állt, mint 1989-ben. Ez elég alapot adhatott volna arra, hogy lezárjuk a Kádár-rendszert, és a kontinuitást – mondjuk az adósság dolgában – nem vállaljuk. Erre jönnek a »feketejánosok« és mások, hogy ez diverzifikált hitelfelvétel volt, és magáncégektől. Hát azoknak is meg lehet tagadni a fizetést, erre volt jó néhány történelmi példa, és vannak nemzetközi szervezetek, amelyek ebben az egyezkedést elősegítetik. Ehhez sem volt elég bátorság. Az ország hitelképessége értéként volt föltüntetve. Ami azt jelenti, hogy továbbra is viselheted a Kádár-adósság következményeit, és viselte is az ország. Ráadásul egy rosszul felértékelt nemzeti vagyonnal, melynek utolsó leltárát '88-ban csinálták meg. 1988. februári könyvértéken. Tudjuk, mit jelent a könyvérték. Ez legalacsonyabb foka az értékebecslésnek. 58 milliárd dollárra értékelték, amelyből 52 milliárd dollárnyi az állami vagyon, a többi a nemzeti vagyon egyéb része. És ezt az 52 milliárdot 8 milliárdért kótyavetyélték el, és ráadásul olyan cégeknek, amelyek most megmondják nekem, hogy mi lehet az én szerepem a saját hazámban. Jöjjön ő, de majd én mondom meg neki, hogy ő mit tehet a hazámban! Ezt a viszonyt kellett volna rendezni. Ezek a mulasztások.

Továbbá: a civil társadalom szétverése. Hogy a civil társadalomnak ne legyen ereje ahhoz, hogy ezekben az ügyekben szót értsen a hatalommal! Ugyanis az állami vagyon eladása nem egyszerű üzleti akció, nem vagyontárgyak cseréje. Ahhoz kapcsolódott negyven év ilyen-olyan teljesítménye, meg kapcsolódott hozzá ötmillió munkavállaló. Tehát aki hozzányúl az állami vagyonhoz, az ötmillió ember társadalmi helyzetébe nyúl bele. S ebben ennek az ötmilliónak egy szava sem lehetett!

Ezek azok a dolgok, amelyek miatt egy gyenge civil társadalommal kell tovább lépdelnünk, és a politikai elit korlátlanul dülhet az országban. A végkonklúzióm pedig az, hogy nem vonom kétségbe a rendszerváltást, annak politikai, történelmi jelentőségét, de lehetett volna jobban csinálni.”

12. KRONOLÓGIA

1985. március 11. – Mihail Gorbacsovot megválasztják az SZKP főtitkárává és államelnökké.
1985. március 25–28. – Az MSZMP XIII. kongresszusa, a „látens válság” kezdete.
1985. június 8. – Képviselő- és tanácstagi választások, melyeken független jelöltek is indulnak.
1985. június 14. – A Művelődési Minisztérium jóváhagyja a Bethlen Gábor Alapítvány bejegyzését.
1985. június 14–16. – A monori találkozó.
1985. augusztus 15. – A minisztertanács jóváhagyja a bős–nagymarosi vízlépcső-rendszer eredeti tervek szerinti megépítését.
1986. február 8. – A Duna Kör – előzetesen betiltott – környezetvédelmi sétáját a rendőrség brutális eszközökkel felosztatja.
1986. március 15. – Budapesten a Petőfi térről indulva több ezer fiatal tüntet a Belvárosban, majd a Batthyány-örökmécsesnél. Lezajlik a „láncbídi csata”.
1986. április 16. – A bécsi Die Presse című napilapban megjelenik a Duna Kör hirdetése.
1986. április 26. – A csernobili atomerőmű katasztrófája.
1986. június – A Tiszatáj közli Nagy Gáspár *A Fiú naplójából* című, Kádár-ellenes versét.
1986. július 1. – Az MSZMP PB (harmadik) határozata az ellenzékről keményebb intézkedéseket helyez kilátásba.
1986. július 15. – Donáth Ferenc halála. Ravatalánál Ujhelyi Szilárd, Csoóri Sándor és Kis János mond beszédet.
1986. november 29–30. – Az Írószövetség közgyűlésén radikálisan megújítják a szervezet vezető testületeit.
1986. december 5–6. – 1956-os konferencia Eörsi István lakásán mintegy hatvan meghívottal.
1987. június 10. – Megjelenik a *Társadalmi Szerződés*, a Beszélő különszáma.
1987. június – A Közgazdasági Szemle közli a *Fordulat és Reform* című tanulmányt.
1987. július 19. – Csurka István levelet intéz Vásárhelyi Miklóshoz, melyben a népiek nevében lemondja a készülő második monori találkozót.
1987. szeptember 27. – Az első lakiteleki találkozó.
1987. november 15. – Brassóban húszezer munkás és diák tüntet a rendszer ellen.
1987. december 5. – Megalakul az Új Márciusi Front.

1988. január 30. – A Magyar Demokrata Fórum első nyilvános gyűlése a Jurta Színházban.
1988. március 17. – Létrejön a Szabad Kezdeményezések Hálózata.
1988. március 30. – A FIDESZ megalakulása.
1988. május 20–22. – Az MSZMP országos értekezlete.
1988. június 27. – Erdély-tüntetés Budapesten a romániai falurombolás ellen.
1988. július 19–30. – Grósz Károly körútja az Amerikai Egyesült Államokban.
1988. szeptember 3. – A második lakiteleki találkozó.
1988. szeptember 12. – Tüntetés a bős–nagymarosi vízlépcsőrendszer ellen Budapesten.
1988. október 5. – Az országgyűlés elfogadja a társasági törvényt, amely jogi alapot teremt a magyar vállalatok privatizálásához.
1988. október 21. – A BRFK betilt minden, október 23-ára tervezett megmozdulást. A szervezők ennek ellenére a demonstráció megtartása mellett döntenek.
1988. november 2. – Megjelenik a Hitel első száma.
1988. november 10. – A kormány jóváhagyja az egyesülési és gyülekezési törvény tervezetét.
1988. november 13. – A Szabad Demokraták Szövetségének megalapítása.
1988. november 15. – Budapesten a rendőrség erőszakkal oszlatja fel a brassói munkásfelkelés első évfordulójára szervezett tüntetést.
1988. november 18. – A Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt tevékenységének megújításáról dönt a budapesti Pilvax kávéházban.
1988. november 24. – Németh Miklós átveszi a miniszterelnöki posztot.
1989. január 28. – Pozsgay Imre a rádióban népfelkelésnek minősíti 1956-ot.
1989. február 10–11. – Az MSZMP KB ülése állást foglal a többpártrendszer bevezetése mellett.
1989. március 4. – A Független Kisgazdapárt zászlóbontó nagygyűlése.
1989. március 11–12. – Az MDF I. Országos Gyűlése.
1989. március 15. – Tízezrek tüntetnek Budapesten.
1989. március 17. – Megalakul a Kereszténydemokrata Néppárt.
1989. március 22. – A Független Jogász Fórum kezdeményezésére megalakul az Ellenzéki Kerekasztal.
1989. április 19. – Az Ellenzéki Kerekasztal ülésén elhatározzák, hogy megkezdik a tárgyalásokat az MSZMP-vel.
1989. május 10. – A második Németh-kormány megalakulása.
1989. június 2. – Az MSZMP és az Ellenzéki Kerekasztal tárgyalásainak első fordulója eredmény nélkül ér véget.

1989. június 4. – Lengyelországban az ellenzék elsöprő győzelmet arat a parlamenti választásokon.

1989. június 13. – Megkezdődnek a háromoldalú Nemzeti Kerekasztal tárgyalásai.

1989. június 16. – Nagy Imre és mártírtársai újratemetése.

1989. június 27. – Mark Palmer, az Amerikai Egyesült Államok budapesti nagykövete találkozik az Ellenzéki Kerekasztal képviselőivel.

1989. július 6. – Meghal Kádár János. A Legfelsőbb Bíróság felmenti Nagy Imrét és társait.

1989. július 11. – Budapestre érkezik George Bush, az Amerikai Egyesült Államok elnöke.

1989. július 14. – Kádár János temetése.

1989. augusztus 19. – Páneurópai piknik Sopron mellett.

1989. augusztus 21. – Az 1968-as katonai beavatkozás évfordulóján tüntetések Prágában. Több Fidesz-aktivistát letartóztatnak.

1989. augusztus 23. – A magyar–osztrák határ egész szakaszán ugyanabban az időben több száz NDK-állampolgár egyszerre kísérel meg illegális határátlépést.

1989. szeptember 10. – A kormány bejelenti, hogy szeptember 11-én nulla órától engedélyezi a kelet-német állampolgárok kiutazását nyugati országokba.

1989. szeptember 18. – Lezárul a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásainak első szakasza. A megállapodást az SZDSZ és a Fidesz nem írja alá.

1989. október 6–10. – Az MSZMP utolsó, az MSZP alakuló kongresszusa.

1989. október 17–20. – Az országgyűlés elfogadja az alkotmányt módosító törvényeket.

1989. október 23. – A köztársaság kikiáltása.

1989. október 28. – Prágában, a Vencel téren brutális erőszakkal oszlatják fel a vezetők lemondását követelő tüntetést.

1989. november 9. – Megnyitják a határt a két Németország között, megkezdődik a berlini fal lebontása.

1989. november 26. – Népszavazás Magyarországon.

1989. december 2–3. – Bush–Gorbacsov-csúcstalálkozó Máltán. A hidegháború vége.

1989. december 17. – Temesvárott kitör a romániai forradalom.

1990. március 25. és április 8. – Az első szabad parlamenti képviselő-választások Magyarországon.

1990. április 29. – Az MDF–SZDSZ-megállapodás.

1990. május 2. – Összeül az első szabadon választott országgyűlés.

1990. május 22. – Az Antall-kormány megalakulása.

1990. augusztus 3. – Az Országgyűlés köztársasági elnökké választja Göncz Árpádot.

1990. szeptember 30. és október 14. – Önkormányzati választások.

1990. október 25–28. – A taxisblokádnak.

1993. december 12. – Antall József halála.

13. FELHASZNÁLT IRODALOM ÉS FORRÁSOK

- Elek István: *Rendszerváltoztatók húsz év után*. Heti Válasz Kiadó, Budapest, 2009.
- Felgyorsult történelem*. 18 beszélgetés a szocializmus bukásáról. Demokratikus Átalakulásért Intézet, Budapest, 2010.
- Görömbei András: *A magyar népi irodalom*. Mindentudás Egyeteme, 2005. február 24. (Az interneten közzét szöveg szerkesztett változata.)
- Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok*. Osiris, Budapest, 2007.
- Halmai Gábor: *Rendszerváltás és alkotmányos múltfeldolgozás*. In *Rendszerváltás és Kádár-korszak*. Szerk.: Majtényi György és Szabó Csaba. Kossuth Kiadó, Budapest, 2008.
- Keskeny Ernő: *Az Antall-kormány keleti politikája*. In *Rendszerváltás és Kádár-korszak*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2008.
- Kiss Gy. Csaba: *Nincs meg a cezúra*. In Elek István: *Rendszerváltoztatók húsz év után*. Heti Válasz Kiadó, Budapest, 2009.
- Kovács Gábor: *A népi mozgalom helye a politikai esztörténetben*. In *A magyarországi politikai és historiográfiai diskurzusok közép- és kelet-európai összefüggésben című, a Közép-Európai Egyetemen 2005. május 13–14. között tartott nemzetközi konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata*.
- Nóvé Béla: *Ténysoros*. Balassi Kiadó, Budapest, 1999.
- Oplatka András: *Rendszerváltás a kormányfő szemével*. Németh Miklós. „Mert ez az ország érdeke.” Helikon, Budapest, 2014.
- Osskó Judit: *Antall József. Kései memoár. Publikálatlan interjúk*. Corvina, Budapest, 2013.
- Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006.
- Rendszerváltás és Kádár-korszak*. Szerk.: Majtényi György és Szabó Csaba. Kossuth Kiadó, Budapest, 2008.
- Szabó Miklós: *Politikai gondolkodás és kultúra*. mek.niif.hu. (Szerkesztett változat.)
- Tőkés Rudolf: *A kialkudott forradalom*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1998.
- Vasárhelyi, Judit: *Hungarian Greens Were Blue*. In Gannett Center Journal. Covering the Environment. Summer, 1990. 143–153. p.
- Vasárhelyi, Judit: *The Anatomy of the Slovak–Hungarian Underground Protection of the Danube in the Eighties*. In Ieda, Osamu (ed.): *Transboundary Symbiosis over the Danube. EU integration between Slovakia and Hungary from a local border perspective*. Hokkaido Univ., Slavik Research Center, Sapporo, 2014.

NÉVMUTATÓ

A

Aczél György 14, 27, 33, 35, 36, 72,
73, 157, 171, 180, 181
Adamec, Ladislav 56
Adenauer, Konrad 171
Ady Endre 171
Ágoston Péter 23
Alexa Károly 93
Andics Jenő 99
Antal László 42, 71, 75
Antall György 178
Antall József 11, 78, 82, 83, 90, 91, 92,
93, 94, 95, 99, 102, 103, 104, 105,
106, 110, 111, 112, 113, 118, 122,
123, 124, 132, 133, 134, 135, 136,
137, 138, 139, 140, 141, 143, 144,
145, 146, 147, 149, 150, 152, 154,
155, 156, 157, 158, 161, 162, 163,
164, 165, 166, 167, 168, 169, 170,
171, 172, 173, 174, 175, 176, 177,
178, 181, 182, 183, 184, 189, 192,
194, 195, 196, 202, 209
Antall József, id. 165, 171
Apor Vilmos 151
Arany János 195

B

Bába Iván 14, 28, 34, 45, 55, 62, 105,
107, 122, 131
Bácskai Sándor 80
Bakos István 35
Balczó András 55
Baló György 69
Balsai István 94, 122, 140, 151, 152,
154

Baranyai Tibor 80
Barna Sándor 146, 147
Bartha Ferenc 144
Bartók Béla 19
Batthyány Lajos 143
Bauer Tamás 42, 47, 69, 70
Beck Tamás 74
Bégány Attila 65
Bejczy Sándor 172, 175
Békesi László 157
Bence György 44, 45
Benda Kálmán 55
Berecz János 30, 52, 72, 79, 100, 115,
127
Berend T. Iván 57, 73
Bibó István 17, 19, 20, 21, 22, 55, 85,
138, 165, 167, 169, 179
Bihari Mihály 38, 49, 69, 70, 71, 72,
78, 80, 81
Bíró Zoltán 35, 38, 67, 78, 90, 92, 94,
106, 124, 131, 158, 174
Biszkú Béla 156
Bod Péter Ákos 94, 178
Bokros Lajos 42, 71, 75
Borbándi Gyula 21
Boross Imre 80, 83, 84, 120, 121
Boross Péter 94, 129, 147, 156, 176,
177, 178, 196
Bozóki András 200
Brezsnyev, Leonyid Iljics 28, 29, 124,
166
Brzezinski, Zbigniew 30
Bush, George W. 29

C

Čalfa, Marián 56
Ceașescu, Nicolae 185
Chikán Attila 63
Christopher, Warren 177

CS

Csegey Dénes 78, 92
Csillag Ádám 51
Csillag István 42, 71
Csintalan Sándor 106, 158
Csirpák Lilli 73, 106, 122
Csoóri Sándor 15, 20, 35, 36, 38, 46,
47, 55, 58, 67, 78, 90, 91, 92, 93, 94,
105, 106, 122, 131, 132, 138, 171,
173, 174, 180
Csurka István 36, 47, 59, 67, 78, 99,
105, 106, 176, 180

D

Dalos György 55
Dante, Alighieri 16
Darvas József 16, 19
Davis, David 167
Deák Ferenc 167
Demszky Gábor 67, 131, 156
Dercsényi Dezső 55
Deutsch Tamás 65, 66, 68, 88, 98, 143,
145, 149, 159, 163, 199
Diczházy Bertalan 65, 66
Dobrogeanu-Gherea, Constantin 26
Donáth Ferenc 15, 18, 43, 45, 46, 47,
55
Doncsev András 63, 65, 66, 67, 108
Dózsa Tamás 55
Dragon Pál 83
Dreyfus, Alfred 22

E

Eagelburger, Lawrence 30
Elek István 179, 209
Entz Géza 82
Eötvös József 166, 167
Erdei Ferenc 16, 18, 19
Erdélyi József 16

F

Farkas Ferenc 169
Féja Géza 16, 18
Fejti György 76, 85, 88, 96, 100, 103,
105, 109, 110, 111, 128, 187
Fejtő Ferenc 169
Fekete Gyula 37, 78, 122
Fényi Tibor 56
Feuchtwanger, Lion 5
Fodor Gábor 64, 65, 127, 171
Für Lajos 58, 78, 93, 105, 121, 125,
174, 177

G

Gádor Iván 159
Gál Zoltán 122
Gellért Kiss Gábor 162
Genscher, Hans-Dietrich 91, 148, 150
George, Henry 25
Gerbovics Jenő 139, 140
Giczgy György 82, 202
Glatz Ferenc 100
Goethe, Johann Wolfgang 16
Gombos Gyula 16
Göncz Árpád 88, 134, 135, 137, 138,
140, 147, 149, 161, 162, 169, 171,
176, 177, 178, 182, 183
Gorbacsov, Mihail 27, 28, 29, 71, 72,
73, 79, 89, 90, 99, 123, 166
Görömbei András 15, 209

Grósz Károly 30, 31, 37, 57, 70, 71, 72,
73, 74, 75, 76, 84, 87, 88, 90, 100,
101, 104, 110, 114, 115, 130, 140,
181

Gulyás Pál 16

GY

Györgyi Kálmán 102, 127, 128, 129,
154, 155

Györiványi Sándor 139, 140

Gyulai István 82

Gyurcsány Ferenc 63, 67

Gyurgyák János 26, 209

H

Habsburg Ottó, dr. 120

Hack Péter 61, 102, 119, 120, 134, 135,
156, 159, 160

Hahn Endre 62

Halmai Gábor 179, 209

Hamburger Mihály 44

Hámori Csaba 73, 96, 122

Hankiss Elemér 161, 162

Haraszti Miklós 36, 45, 56

Havasi Ferenc 28, 29

Havas Péter 56, 57

Haynau, Julius von 160

Hegedüs András 56

Hegedüs B. András 88

Hegedüs Zsuzsa 44

Heltai Péter 92

Hideg Loránd 56

Homérosz 16

Honecker, Erich 185

Horn Gyula 89, 91, 100, 106, 115, 117,
130, 150, 156, 157, 158, 182

Horváth Balázs 94, 146

Horváth István 100, 127, 182

Huntington, Samuel P. 159

Huszár István 101

I

Ieda, Osamu 57, 209

Ilia Mihály 34

Iliescu, Ion 184

Illyés Gyula 16, 17, 18, 19, 20, 35, 44,
46, 169

J

Jakeš, Miloš 56

Jakovlev, Alekszandr 29, 90, 124

János Pál, II. 90

Jaruzelski, Wojciech 40, 45, 184

Jászi Oszkár 23, 24, 167

Jeszenszky Géza 131, 137, 138, 140,
148, 149, 150, 166, 176, 177, 195

Joó Rudolf 67, 78, 91

József Attila 171

Juhász Géza 16

Juhász Gyula 35, 58

Juhász Pál 42

K

Kádár Béla 94

Kádár János 13, 14, 28, 29, 30, 31, 33,
34, 35, 36, 38, 39, 40, 48, 49, 59, 66,
69, 71, 72, 73, 74, 78, 79, 87, 89, 103,
114, 149, 158, 160, 170, 175, 179,
180, 181, 184, 197, 199, 203, 209

Kajdi József 74, 113, 140, 143, 144,
146, 148, 163, 164, 177

Kállai Miklós 84

Kapuściński, Ryszard 36

Kardos András 62

Karinthy Ferenc 56

Katona Tamás 140

Kemény István 43
 Kenedi János 45, 47, 56
 Keresztes Sándor 82
 Keskeny Ernő 149, 209
 Kéthly Anna 169
 Kilényi Géza 31, 73, 77, 190
 Király Tibor 58
 Király Zoltán 14, 38, 69, 157
 Kis Gyula 139, 140
 Kis János 39, 40, 42, 44, 45, 46, 47, 48,
 56, 59, 67, 127, 134, 168, 180
 Kiss Gy. Csaba 34, 35, 36, 38, 58, 64,
 67, 78, 91, 93, 95, 137, 145, 179, 209
 Kissinger, Henry 30
 Kiss Péter 67
 Kocsis Zoltán 56
 Kodály Zoltán 19, 35
 Kodolányi János 16
 Kohl, Helmut 29, 95, 105, 148, 168, 195
 Kolumbusz Kristóf [Colombo,
 Cristoforo] 28
 Konrád György 36, 37, 56
 Kónya Imre 177
 Kósa Ferenc 162
 Kósa Lajos 64
 Kossuth Lajos 167
 Kőszeg Ferenc 14, 44, 45, 46, 59, 61,
 62, 199
 Kovács Béla 92, 137, 169
 Kovács Gábor 22
 Kovács Imre 16, 18, 19
 Kovács László 157
 Kövér László 64, 65, 66, 68, 85, 99,
 100, 105, 114, 148, 150, 153, 155
 Kraus, Karl 26
 Krjucskov, Vlagyimir 73
 Kulcsár Kálmán 31, 73, 76, 100, 102,
 103, 128, 151

Kulin Ferenc 92, 107, 121, 122, 132,
 136, 161, 162, 172, 175, 194
 Kupa Mihály 42, 94
 Kutrucz Katalin 136

L

Laki Mihály 42, 43, 44, 47
 Lengyel László 38, 42, 64, 69, 71
 Lenin, Vlagyimir Iljics 194
 Lezsák Sándor 37, 67, 78, 106, 196
 Ligacsov, Jegor 29, 73
 Litván György 56
 Lokvenc, Vladimír 56
 Lukács György 168, 171

M

Madách Imre 167
 Mádi László 64
 Mádl Ferenc 192
 Magyar Bálint 42, 59, 61, 62, 131, 134
 Magyar Fruzsina 56
 Maizière, Lothar de 184
 Majtényi György 209
 Mannheim, Karl 42
 Marinovich Endre 178
 Maróthy László 57
 Martonyi János 107, 108, 112, 191
 Marx, Karl 24, 44
 Masaryk, Tomáš Garrigue 26
 Matolcsy György 71
 Maugham, William Somerset 171
 Mazowiecki, Tadeusz 172
 Mécs Imre 14, 56, 62, 78, 88, 168, 171
 Medgyessy Péter 143, 196
 Mészöly Miklós 36, 56
 Mill, John Stuart 167
 Mindszenty József 151, 169
 Mislivetz Ferenc 62, 67

Mitterrand, François 29

Mock, Alois 91, 148

Molnár Péter 65

N

Nagy András 43

Nagy Bálint 45

Nagy Ferenc József 139, 140, 171

Nagy Gáspár 36, 87

Nagy Imre 11, 13, 14, 15, 16, 36, 46,
69, 78, 87, 88, 89, 103, 116, 124, 169,
181, 184, 193

Nagy Tamás 69

Németh Károly 72

Németh László 16, 17, 18, 19, 35, 64,
169

Németh Miklós 28, 29, 56, 57, 67, 73,
76, 82, 88, 89, 91, 100, 101, 102, 110,
111, 114, 115, 116, 122, 127, 140,
141, 143, 151, 181, 202, 209

Németh Zsolt 63, 64, 65

Naumann, Friedrich 26

Nóvé Béla 44, 58, 209

NY

Nyers Rezső 14, 67, 69, 70, 72, 80, 83,
84, 88, 99, 100, 101, 115, 117, 130,
157, 182

O

Onyszkiewicz, Janusz 28

Oplatka András 29

Orbán Viktor 63, 64, 65, 89, 178, 181

Orlov, Jurij 40

Osskó Judit 157, 209

Osváth György 94

Óvári Miklós 28

P

Pajkossy Gábor 56

Pártay Tivadar 83, 171

Pataki Ferenc 69

Péter Gábor 156

Petőfi Sándor 16

Pető Iván 14, 134

Petri György 44, 45, 56

Pozsgay Imre 13, 14, 15, 27, 28, 29, 35,
37, 38, 64, 67, 70, 71, 72, 73, 79, 82,
84, 88, 90, 98, 99, 100, 101, 102, 104,
106, 107, 110, 111, 113, 115, 116,
117, 118, 120, 121, 122, 123, 124,
125, 128, 129, 130, 131, 132, 138,
155, 156, 157, 158, 173, 174, 176,
180, 181, 182, 183, 184, 202

Pulai Miklós 73

R

Rácz Sándor 37, 198

Rajk László 13, 56, 84, 103

Rákosi Mátyás 14

Rakowski, Mieczyslaw 90, 96, 184

Ravasz László 169

Reagan, Ronald 166

Révai József 171

Révész András 80, 81

Révész Béla 30, 31, 42, 43, 97, 102

Révész Tamás Mihály 80

Ripp Zoltán 115, 118, 125, 127, 209

S

Sárközi György 18

Sárközy Tamás 31, 73, 75, 98, 187

Schultheisz Emil 166

Schultz, George 30

Sértő Kálmán 16

Shakespeare, William 16
 Sinka István 16
 Sinkovits Imre 56
 Solt Otília 14, 43, 45, 47, 60, 62, 180
 Sólyom László 38, 65, 93, 94, 102, 103,
 106, 122, 149, 174, 183, 201
 Somló Bódog 24
 Somogyi Győző 56
 Somogyvári István 97, 104, 109, 111,
 136, 189
 Soros György 14, 58
 Spencer, Herbert 23
 Stumpf István 64
 Surányi György 42, 75, 144
 Surján László 139
 Suvar, Stípe 90

SZ

Szabad György 93, 94, 102, 104, 105,
 106, 122, 132, 138, 174
 Szabó Csaba 209
 Szabó Miklós 21, 26, 47, 209
 Szabó Pál 16
 Szabó Zoltán 16, 19
 Szájer József 65, 67, 99, 148, 183, 200
 Szalai Erzsébet 42, 43, 47, 59, 76, 108,
 109, 197
 Szalay Júlia 42
 Széchenyi István 167
 Szekeres Imre 157
 Szende Pál 23, 24
 Szilvász György 63, 67
 Szirmai István 171
 Sztilkovics Szávó 66
 Szűcs Jenő 69
 Szűrös Mátyás 28, 29, 30, 73, 82, 88,
 91, 101, 102, 107, 110, 114, 117, 129,
 138, 158, 193

T

Takács Imre 80
 Takács Péter 154
 Tamás Gáspár Miklós 14, 119, 182
 Tamási Áron 16, 17
 Tardos Márton 43, 108
 Tarr Pál 94
 Thatcher, Margaret 29, 198
 Tildy Zoltán 169
 Tocqueville, Alexis de 166, 167
 Tőkés Rudolf 179, 209
 Tölgyessy Péter 102, 103, 111, 119,
 120, 123, 134, 135, 138, 158
 Torgyán József 140, 175
 Tóth János 14, 51
 Tulok Péter 74, 129

U

Udvardi László 57
 Újhelyi Szilárd 46
 Ungár Klára 108

V

Varga Béla 171
 Vargha János 50, 51, 56
 Vásárhelyi Judit (Vasarhelyi, Juditként is)
 51, 56, 57, 58, 62, 209
 Vásárhelyi Miklós 14, 37, 47, 58, 69,
 88, 89
 Vass Csaba 64
 Végvári József 128, 129
 Veres Péter 16, 17, 18, 19
 Vigh Károly 171
 Vincze Mátyás 69
 Vitányi Iván 69, 116, 117, 157, 168,
 198
 Vít László 56
 Vörös László 34

Vörös Vince 171, 175
Vranitzky, Franz 57, 148

W

Wesselényi Miklós 167

Z

Zétényi Zsolt 154

*A Magyar Napló Kiadó
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének,
valamint az 1999-ben alapított
Könyves Szövetségnek tagja
www.konyves-szovetseg.hu*

Kiadja a Magyar Napló Kiadó Kft.
1062 Budapest, Bajza u. 18.
www.magyarnaplo.hu
Felelős kiadó Oláh János
Felelős szerkesztő Zsiga Kristóf
A szöveget gondozta Szalai Judit és Tóth László
Tördelőszerkesztő Bornemissza Ádám
Készült a Pannónia Nyomdában, Budapesten